281.1
U-25

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ—ՊԱՒՂԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱՎԵՃԻՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ

ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ ԹՈՒՂԹԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱՒԼԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ

ԵՒ ԳԷ- ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ ԹՈՒՂԹՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՑ

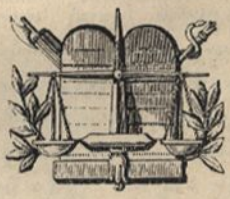

ՎԵՆԵՏԻԿ. Ս. ՂԱԶԱՐ

ՌՅԽԳ — 1893

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱՒԼԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ

ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹՔ.

ԱՐԻՈՑՍ սկիզբն Ռուսա–Հայոց մամուլն՝ (1) իւր նորա խայծ պատուղներուն հետ կ՚ընծայէր բանասիրաց, իբրև կաղանդչէք, յոյժ ցանկալի և շահագրգիռ մնացորդ մ՚ալ ի դարու մեր արդիւնաշատ նախնեաց անյայտացած գանձերէն. այսինքն է՝ Նարեկեան վանաց առաջին Վանահօր՝ Մնանիայի խոստովանութեան գիրը, որ թէպէտև իր մեծ գիտութեան հետ անարատ վարուց և սրբութեան համբաւ խակ ստացած էր, բայց ամբաստանուելով իբրև համախոհ Թոնրակեցւոց աղանդին, ստիպուեցաւ իւր համանուն կաթողիկոսէն սուրբ հաւատոյ դաւանութիւն տալ իր մահուան անկողնոյն և օրհասական ժամուն մէջ, և երդմամբ նզովել անոր հակառակադէն աղանդը։

Գրոյս հրատարակողը՝ Մխիթարեան, այսպէս նաև անոր ընդդիմաբանողք՝ կարծեցին, թէ այս եղած ըլլայ Մնանիայի՝ Թոնրակեցւոց դէմ գրած այն նշանաւոր երկասիրութիւնը, զոր

1. «Արարատ ամսագիր». Վաղարշապատ. 1892 Յունուար։

կը յիշատակեն գովեստիւք՝ աղգային հին մատենագիրք։ Սակայն իմ կարծիքով՝ արդէն լոյս տեսած այդ Գիր խոստովանուբեանը՝ բնաւ պէտք չէ շփոթել Թոնրակեցւոց դէմ գրուած երկասիրութեան հետ, որ բոլորովին տարբեր սեռի գրութիւն մ'էր և արժանաւոր գլուխ գործոց՝ Նարեկայ մեծանուն վանահօր։ Մանաւանդ թէ այս վերջին գրուածքս՝ որ կը մնայ տակաւին ծածկուած, չգիտեմ ո՞ր անկեան և խաւարի մէջ՝ խոստովանութեան գրէն տարբեր յառաջ գրուած էր չատագովութեան ձևով և ամենամեծ համբաւ հանած։

Ստուգիւ՝ այսպիսի մի եղելութեան ակն յայտնի ապացոյց են նախ նոյն ինքն Անանիայի գրութեան վերջաբանի սոյն խօսքերը. «Ի բոլոր սահմանեալ ամպարշտացն դատանութեանց հեռի գոլով, ըստ յառաջագոյն գրելոց վասն նոցա»։ Բ. Ն. Շնորհալին՝ իւր առ Միջագետս գրած թղթի մէջ՝ յետ յիշելոյ Թոնրակեցւոց մոլորամիտ բարբանջմունքը, ոյք կ'ասէին, թէ «Եկեղեցի՝ ոչ շինեալն է 'ի մարդկանէ, այլ մեք միայն, և մարդոցն գիրք, և որ 'ի նմա կարգեալքն են խաչ օրհնել և եկեղեցի, և այլքն ոչ են ընդունելիք». անդէն վրայ կը բերէ այսպէս. «Արդ՝ ընդդէմ զայսոսիկ և զայնպիսիսն ասողացն՝ յառաջագոյն հոգացին վարդապետքն ժամանակին, և գրեցին բանս խնամութեան և լուծին բաւականապէս զատութիւն նոցա. և որ զբ ընթերցեալ է զԳիրս երևելոյն Անանիայ Նարեկացւոյ վարդապետի որ ընդդէմ անիծելոյն Սմբատայ անքերի ուղղի զայսոցիկ զպատասխանի»։ Իսկ Անանիայի ձեռքերնիս հասած թղթի մէջ որովհետև այսպիսի առարկութիւններ և պատասխաններ չկան և ոչ անունն անգամ Սմբատայ. ուրեմն պէտք է որ մեզ անծանօթ մի ուրիշ գրուածքի մէջ ըլլային, զորս Շնորհալին իսկ կարդալու բաղդն ունեցած էր։ Գ. Գր. Մագիստրոս, առ կաթ. Աստուծոյ ուղղած թղթին մէջ, ուղելով Սմբատայ բոլոր ամպարիշտ գործոց և վարդապետութեանը վրայ գաղափար տալ. «Աղէ, ա՛ռ ընթերցիր, եթէ գացեալ յայդմ գաւառի, զԳիրս Անանիայի սրբոյն և զերիցս վարդապետին... և զՑեառն Յովհաննէսի Հայոց վերադիտողի, թէ որպիսի՞... անիծեալն այն Սմբատ երևեցաւ»։ Ա. Յովհաննու անկարելի էր գտնել զանուն Սմբատայ. ուրեմն հետևութիւնն յայտնի է։ Գ. ապացոյց մ'ալ կու տայ մեզ ամենաշնորհ վարդապետն Գր. Նարեկացի՝ որ իւր առ Ուխտն Կձաւայ վանից գրած թղթոյն մէջ Թոնրակեցւոց մոլորութիւնները մի առ մի յիշատակելէն վերջ՝ կ'ասէ առ Մուշեղ. «Արդ՝ զայսոսիկ հօրեղբայրն մեր (Ան. Նարեկացի՝ զոր յառաջուընէ յիշած էր) և վարդապետ՝ մեծաւ քննութեամբ

խնդիրս արարեալ իբրև զԱստուծոյ չատագով, և անդստին իբր զիմաստուն նախամարտիկ տապալեաց զառաստաբան հայ-հոյուբիշն անօրինեալոցն Թոնրակեանցն»։ Յոյժ երախտապարտ ենք Գրիգորի մեզ ընծայած այս և ուրիշ տեղւոյն, ուր «զարմանագիծ հակաճառութիւն» ևս կ'անուանէ Մնանիայի այն գրութիւնը։ Դիտելու ենք, որ սուրբ վարդապետս՝ առաջին տեղւոյն մէջ մատնանիշ կ'ընէ իւր հօրեղբօրը՝ մեծաւ քննութեամբ եղած և յէջմիածին հրատարակուած թղթէն տարբեր բաներ պարունակող և ընդարձակ գրուածքի մի վրայ։ Բ. թէ Մնանիա՝ այն գրուածքով եղաւ իբրև նախամարտիկ և առաջին տապալիչ Թոնրակեցւոց մոլորութիւններուն։ Գ. թէ անկէց վերջ եկող մատենագիրը, այսինքն է Գր. Նարեկացին, Գր. Մագիստրոս և այլք՝ Մնանիայի այն գրութենէն իբր 'ի ճոխ և ամենազէն զինարանէ առին յետոյ իրենց զէնքերն և պատերազմեցան Թոնրակեցի մոլորեցուցիչներու դէմ։ Արդ՝ այսչափ յայտնի և որոշ վկայութեանց հանդէպ կը զարմանամ, թէ ի՞նչպէս Միաբանն և իրեն ընդհանրանողք դարձեալ անճիշդ կարծիքներ հաղորդեցին Մնանիայի գրութեան մասին։

Յոյժ ցաւալի է արդարև այսպիսի մեծ կարևորութիւն ունեցող գրուածքի մի կորուստն, որով միայն կարելի էր Հայոց և Թոնրակեցւոց յայնժամու եկեղեցական և քաղաքական կացութեանը վրայ կատարեալ դաղափար մի կազմել։ Սակայն միւս կողմանէ կ'ուրախանանք, որ այսպիսի ցաւալի կորստեան մի պակասը կու գայ լեցնել Գր. Նարեկացւոյ մէկ անտիպ թուղթը, որ՝ ինչպէս ըսուեցաւ, գրուած է առ Ռիխան Կճաւայ, և առնոր խորագիրն է. «Թուղթ ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ, զոր գրեաց 'ի հոյակապ և յոգեանաշնորհ Ռիխտրն Կճաւայ, վասն կարգեացն անիծելոց Թոնրակեանց Յաւնէսի և Յամրէսի, որ եկն զգետիս ոչխարաց և 'ի ներքոյ գայլ յափշտակող. որ և 'ի պտղոյն հանուցաւ ամենից. զոր յոչեալ երանելի վարդապետն գրեաց սակս ազատութեան 'ի չար կարգեացն»։

Մնանիայի «Խոստովանութեան գիրն» հրատարակուելէն անմիջապէս վերջ կարելի էր հրատարակել 'ի վայելս ուսումնասիրաց՝ նաև Ս. Գրիգորի այս թուղթն (¹), որ շատ մեծ առաւելութիւններ ունի պատմական և այլ կէտերով քան զառաջինը. բայց ժամանակն և պարագայք չներեցին ինձ։ Երկրորդ՝ ևս

1. Զոր կը յիշէ նաև Աղ. Երիցեան իբրև ծանօթ գրութիւն մի, առանց մի խօսք ըսելու, թէ ո՞ւր տեսած է զայն, որով կարծել կու տայ, թէ ի լրոյ դիտէր միայն։

մնադիր էի միայն այս ծածկուած դանձս 'ի լոյս ածել պահանջուած լուսաբանութեամբք· բայց որովհետև Մանիքայի յիշեալ գրութեան առթիւ՝ երկու դէմ ընդդէմ կարծիքներ ևս 'ի հրապարակ եկան Թոնրակեցւոց աղանդին և Հայոց վերաբերութեամբ՝ այլ և այլ դիտաւորութիւններով. այս պատճառաւ իսկ կարևոր համարեցայ մասնաւոր ներածութեամբ մի ընդարձակել այս գրութեանս սահմանը, Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց աղանդի ծագումն և կրած այլակերպութեանց պատմութիւնն հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրելու համար, և ցուցնելու անոր մեր ազգին և պատմութեան վրայ գործած ազդեցութիւններն։ Առ այս մեծապէս նպաստամատոյց պիտի լինի մեզ մանաւանդ Գրիգորի Նարեկացւոյ պէս Թոնրակեցւոց աղանդին հմուտ և ականատես վարդապետին ծանրակշիռ հեղինակութիւնը։

Մանիքայի «Խոստովանութեան գրի» հրատարակիչը՝ Միաբան կամ՝ լաւ ևս Գալուստ–Դպիր՝ Տէր Մկրտչեան, իւր գրած Յառաջաբանի (1) մէջ կը համարի, թէ Թոնրակեցի կոչուած աղանդաւորաց շրջանը Թ դարու առաջին կէսէն կը սկսի և կը տևէ մինչև երկրորդ կէս ԺԱ դարուն։ Բ. թէ՝ այս և թէ Պաւղիկեան աղանդը՝ բուն հայկական հողի վրայ ծագեցան, կ'ըսէ, և անկէց անցան 'ի փոքր Ասիա, 'ի Միջագետս, Բալկանեան թերակղզին, Միջին Եւրոպա, հիւսիսային Իտալիա և հարաւային Ֆրանսա։ Գ. թէ այս կրկին աղանդները պէտք է նկատել իբրև հայ հոգևոր–մտաւոր կեանքի ինքնուրոյն արտայայտութիւն՝ մեծ և նշանաւոր իւր հետևանքներով։ Դ. թէ նորակրօնութեան և բոլոր բողոքական–աւետարանական եկեղեցեաց բուն նախահայրերն և հիմնադիրք Հայոց աշխարհէն դուրս եկան։

Իսկ Մուրացանի կարծիքով (2), ընդհակառակն, Ա. Թոնրակեցւոց աղանդն իսկապէս հայկական մտաց ինքնուրոյն արտայայտութիւն չէր, այլ շարունակութիւն Պաւղիկեանց ծանօթ աղանդին, որուն վրայ, դուցէ հայ աղանդաւորներն յաւելեր են մի երկու (!) ուրիշ մոլորութիւններ ևս։ Բ. Պաւղիկեանց աղանդը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հին Մանիքեցւոց աղանդը, որուն հիմնադիրն էր Մանի անուամբ քրիստոնէացած պարսիկ քահանայ մի։ Գ. Այս մոլորութիւնս իւր ծագմանէն երեք և կէս դար վերջ մտաւ 'ի Հայս, այն է 'ի կէս Է. դարուն։

1. Արարատ ամս։ Թիւ Ա. տարի Իե. Յունուար։
2. Տես Նոր-Դար N°. 33 և 35, Իններորդ տարի, փետր. 1892։

Արդ՝ իրարու հակառակամարտ այս կարծիքներս և տեսութիւնքս՝ ուրոյն առանձին նկատելով կը պարունակեն մերթ ճիշդ, մերթ անճիշդ և մերթ ալ խառնաշփոթ եղելութիւններ, որով անկարելի է որոշ դատափարք կազմել վերոյիշեալ աղանդոց և անոնց ծագման և զարգացման վրայ։ Սոյգ է Մխիթարեանի ըսածը, թէ Թոնրակեցւոց աղանդը՝ Թ դարու առաջին կէսին սկսաւ 'ի Թոնրակ։ Բայց կարելի՞ է եղրակացնել ասկէց, թէ այս է բուն ժամանակակէտ ծագման կամ՝ սկզբնաւորութեան անոնց դաւանած աղանդին. ո՛չ բնաւ. որովհետև Հայք միայն Թոնդրակեցի կամ՝ Թոնրակեցի անուանակոչութեամբ կը ճանչնային այն աղանդը և այն իսկ պարզապէս Թոնտրիկ կամ՝ Թոնրակ աւանին մէջ յերևան գալուն պատճառաւ. իսկ օտարազգի մատենագիրք՝ Պաւղիկեան կամ՝ Մանիքեցւոց աղանդ անուանեցին և կ'անուանեն ցայսօր։ Երկրորդ՝ համարելով թէ այս կրկին աղանդներն իսկ հայ հողին վրայ սնած և բարգաւաճած ըլլան, սակայն և այնպէս կրնայ ըսուիլ իրաւամբ, թէ հայ հոգևոր–մտաւոր կեանքի ինքնուրոյն ծնունդ և արտայայտութիւն եղած լինին։ Ո՛չ երբէք. վասն զի Կաղղինիկեայ որդին Պօղոսը կամ՝ Պայլիկ, ինչպէս մօր անուանէն՝ որ աւելի յունարէն հնչումն ունի, յայն եղած կ'երևի՝ քան հայազգի. մանաւանդ եթէ դիտենք որ ինչպէս Թոնրակեանց աղանդը՝ Պաւղիկեանցին, այս վերջինս ալ՝ դարերով յառաջ մտացուած հնագոյն աղանդի մի վերայայտնութիւնը կարէր լինել և էր իսկապէս։ Այս կէտս յետոյ պիտի քննենք անտարակոյս։ Եւ այն ընդհանուր եղրակացութիւնը՝ որով բոլոր բողոքական–աւետարանական դաւանանքներն իրրև նորախայծ շառաւիղներ կը համարուին Պաւղիկեան–Թոնրակեան նախածնող աղանդին, այնքան հիմնաւոր չերևիր ինձ, այլ պարզապէս Գերմանիոյ և Անգղիոյ բողոքականներն և աւետարանականները շոյելու համար հնարուած դիւտ. վասն զի այն աղանդները,–զոր յետոյ քննելու առիթ պիտ՝ունենանք,–գրեթէ բոլորովին հեթանոսական էին, և կը ձգտէին 'ի կործանումն քրիստոնէութեան, խորհրդոց Եկեղեցւոյ և բարոյականին առհասարակ. իսկ բողոքական և աւետարանական եկեղեցիք, ընդհակառակն, կ'ընդունին ոչ միայն հին և նոր Կտակարանները, այլ նոյն իսկ Մկրտութեան և Ս. Հաղորդութեան խորհուրդները և քրիստոնէական վեհ բարոյականը։

Գալով Մուրացանի յայտնած կարծիքին՝ կ'ըսենք, թէ անոր առաջին նախադասութիւնը թէև ճշմարտանման, բայց և այնպէս հայ աղանդաւորաց ընծայուած մասը խիստ անհնարին է և ենթադրական, մինչդեռ իրաք անոնց խաղացած դերն և Պաւ-

դիկեան աղանդին վրայ հետ զհետէ յաւելցուած երանդները՝ կարծուածէն շատ աւելի եղած են, ժամանակի կացութեան և աղգային առանձնայատկութեանց և պարագայից բերման համաձայն։ Պաւղիկեան աղանդն՝ ըստ ամենայնի յար և նման և հարթ հաւասար դնելը Մանիքեցւոց աղանդին և մոլորութեանց՝ է խիստ անկատար գաղափար մի տալ անոնց մասին։ և սակայն դայս կը հաստատէ Մուրացան՝ իւր Բ. նախադասութեանը մէջ։ Բայց մենք պիտի ջանանք ցուցնել, թէ Պաւղիկեանք՝ ժամանակին և պարագայից համեմատ ուրիշ շատ տարբեր ձևակերպութիւններ ևս մտցուցին իրենց համայնքի մէջ, որոնք Մանէսի և անոր յաջորդաց մտքէն անգամ անցած չէին, թող թէ գործադրուած։ Դեռ խնդրական համարելու ենք Մուրացանի Գ. նախադասութիւնն իսկ, որով ուզած է նա հաստատել, թէ Մանիքեցւոց աղանդը՝ իւր ծագմանէն երեք և կէս դար վերջ հաղիւ մուտք գտաւ Հայոց մէջ. վասն զի մեր կարծիքով՝ նոյն իսկ չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ դարերում՝ ոչ միայն մնած՝ այլ հաւանօրէն արմատ իսկ ձգած էր հայ հողի և ազգաբնակութեանց մէջ՝ տարբեր անուանակոչութեամբք. իսկ յէ դարուն բուն Պաւղիկեան անուամբ վերերևեցաւ, Մէդուսայի պէս այլ և այլ կապանքներ լուծելով և տարբեր կերպարանքներ առնելով։ Ուստի մինչև հիմա չբրած մեր այս դիտողութիւններէն կարեն իմանալ ընթերցողք, թէ ի՞նչ տեսակէտերով պէտք է՝ և մենք մտադիր ենք ուսումնասիրել Պաւղիկեան – Թոնրակեաններու աղանդը։ Եւ որպէս զի այսպիսի ուսումնասիրութիւն մի հաստատուն հիման վրայ յեցած և ոչ օդոյ մէջ կեցած ըլլայ՝ պէտք է ցուցնել այն հին և նոր աղբիւրները՝ զորս ճանաչելու միջոց ունեցանք, և ոյք քննադատական արուեստին առաջնորդութեամբը դիմելով 'ի մի՝ կարող են կազմակերպել վերոյիշեալ աղանդոց մրրկածուփ ծովն, որուն յատակն ամէն բանէ աւելի՝ կը լուսան զառածմունք և հրէշք մարդկեղէն մտաց, և 'ի վերոյ կը հնչեն հովեր և կարկէ ախտից և ունայնասիրութեան։

Հին աղբերաց նկատմամբ՝ դիտելու ենք որ մեր ազգին և աշխարհի մէջ կատարուած իրաց համար աւելի նշանակութիւն ունին տոհմայինք, և տոհմայնոց մէջ ալ նշանաւոր են Ասողիկ, Գ. Յ, Աբ. Լաստիվերցի՝ գլ. ԻԲ և ԻԳ, Գր. Մագիստրոս (1), Ն. Շնորհալի (2), Գր. Նարեկացի՝ իւր վերոյիշեալ թղթովը, Յովհ.

1։ Թուղթք՝ առ Կաթողիկոսն Ասորւոց և առ Սարգիս՝ Թոնրակեցի առաջնորդն Թուլայլից։

2. Թուղթ առ Միջագետս Ասորւոց։

Օձնեցի (1), Մանիա Նարեկացին՝ արդէն յիշուած կրկին գրութիւններուն, որոնց ճոխն և ամենապատումը մեզի հասած չէ դժբաղդաբար, բայց անոր զեղմունքը տակաւին կը գտնուին յետագայից գրուածոցը մէջ՝ փոքր 'ի շատէ, և Թէոդորոս (2) Բրութենաւոր։ Իսկ յետարաց՝ հնագոյն և հմտագոյնքն են նախ Պետրոս Սիկիլիացին (3), որ կը ծաղկէր մօտ 840 փրկչական թուականին. բայց իւր գրութեան նիւթը՝ հայ աղբերացմէ հաւաքած է, յամի Տեառն 868–869, երբ կայսեր կողմանէ զրկուեցաւ 'ի Տեփրիկա կամ Տիվրիկ, իբր յանձնակատար, նոր Մանիքեցւոց հետ դերելոց փոխանակութեան վրայ բանակցելու համար. և տեղւոյն Պաւղիկեցի իշխանին հետ, որուն անունն էր Խրիշոսխիր, վիճաբանութեան իսկ եաւ՝ դարձնելու համար։ Իսկ անոր գրութեան բուն ժամանակամիջոցն՝ է մօտ յամն 872 այս ինքն է 'ի Կ. Պոլիս վերադառնալէն վերջ։ Երկրորդ աղբիւրն է բազմահմուտն Փոտ (4), որ կենդանի մատենագրան մի կոչուելու արժանիքն ունի հին ազգաց և բիւզանդական մատենագրութեանց պարունակութեամբ։

Նոր աղբերացմէ՝ ուշագրաւ են Greseler(5), Neander(6), Wiener et Engelhard(7), Journal des Religions (Paris), Wetzer(8) և Welte, և Bergier(9) իսկ յաղագսնոց, բայց 'ի վերև յիշուածներէն, ծանօթ էին ինձ Հ. Մկր. Զամչեան (10), և Ազ. Երիցեան (11)։

Օտարազգի հին աղբերաց այն երկասիրութիւնքը, զոր յիշեցինք, գրէթէ ամէնքն ալ Պաւղիկա–Թոնրակեցիներու ազանդը՝ Մանիքեցւոցին հետ նոյնը կը թուին համարել, վերջնոյն անունը միայն դրոշմելով իրենց գրուածոց ճակատին վրայ, թէ-

1. Ընդդէմ Պաւղիկեանց և Երեւութականաց գրած ճառերուն մէջ. տպ. Վենետիկ, 1833։

2. Ընդդէմ Մայրագուժեցոյն. Վենետիկ 1833։

3. Hist. de Manichoeis. Bibl. Patrum, Lugd. XVI, 753:

4. Enarratio de Recentiorum Manich. Lib. I. Տես Bibl. Patrum, Gallandii, XIII, ed. Venetiis CIOIOCCLXXIX;

5. Etude et Critique, II, I.

6. Histoire de l'Église, III.

7. Journal Critique, VII, 1 sq. 129, sq.

8. Dictionnaire Encyclopédique de la Théologie Catholique. Traduction de J, Goschler, Paris, 1863, Tome XVII.

9. Dictionnaire de Théologie, Lille, 1844.

10. Պատմ. Հայոց. հատ. Բ։

11. Փորձ. Զորրորդ տարի N°. X. տպ. Տփղիսի, 1880։

պէտք փոխ՝ Պետրոս Սիկիլիացիէն աւելի քննարան գտնուելով՝ Նորաֆիլ (1) Մանիքեցւոց յաւելուածը կ՚ընէ, որ շատ բան կը նշանակէ։ Իսկ աղդային մատենագրաց քով հաղիւ հաղ (2) Մանիքեցի անուան յիշատակութեան կը հանդիպինք Պաւղիկեանց վրայ խօսած պարագայից մէջ, այլ մերթ Պաւղիկեան, մերթ Երևութական, մերթ Թոնրակեան, և այլն, յորջորջած են ընդհանրապէս, իբրու այն թէ այս վերջիններս՝ Մանիքէութենէն բոլորովին տարբեր աղանդներ ըլլային։ Սակայն այս ընդհանուր երևոյթս՝ ունի իւր մասնաւոր պատճառները, զոր այլուր պիտի տեսնենք։

Հին աղբերաց այս անորոշ և տարտամ կացութեան պատճառաւ՝ նորք ևս մինչև ցայսօր որոշ և վճռական տեսման մի չկարացին տալ Մանիքէա–Պաւղիկեան աղանդի մասին. որով կրօնից պատմութեան մէջ ահագին նշանակութիւն ունեցող և Արևելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները դարերով յուզող այս բազմագլխեան աղանդը մնաց ցարդ իբրև գորդեան անլուծանելի կնճիռ մի։

Ուստի անոր գաղտնիքը լուծելու և բնորոշ գաղափար մի կազմելու միակ միջոցն է, ըստ իս, ունելով այն հանդոյցի նախկին ծայրը, կամ լաւ ևս՝ գտնելով անոր նախնական սկզբունքները, զորս հիւսեցին Մանի և Մանիքեցիք, դարձնել զայն ժամանակաց բազմաշրջիկ անիւին վրայէն, անցնել արևելեան աղդաց և բազմակերպեան հերետիկոսութեանց դիւթիչ մթնոլորտներէն, – ոչ թէ պէտք քրիստոնէական հողի վրայ ձևացան, բայց հեթանոսական մնաց և բարուց ներշնչութիւնք էին իրաք, և տարաւորեցին հետզհետէ այն աղանդին վրայ իրենց յարափոփոխ երանգներն և ձևակերպութիւնները, – և այնպէս դալ հասնել մեր դարաւերջին, յորում աւարտեցաւ այն հանդուցին վերջին ծայրը՝ գոգցես իմն վերատին հիւսուելու և ձգուելու համար յարևելից՝ յարևմուտս և հիւսիսէն՝ ցհարաւ, ինչպէս որ ըսած էր Պաւղիկեան աղանդապետներէն նշանաւոր մէկն, այն է Սարդիս։ Այո՛, պէտք է նախ դիտել, թէ Մանիքեցւոց աղանդն ի՞նչ էր իւր ծննդեան կամ նախկին կազմութեանը մէջ, և թէ յետագայ դարուց մէջ ի՞նչ նոր կերպարանափոխութիւններ և անուանակոչութիւններ ստացաւ։ Եւ ստուգիւ այսպիսի հարց և փորձ մի ընելն՝ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ լրջօրէն քննել և իմանալ Պաւղիկա–Թոնրակեան աղանդի ծագումն և յառաջխա-

1. Διήγησις περὶ τῶν νεοφάντων Μανιχαίων αναβλαστήσεως.

2. Գր. Նարեկացւոյ յիշեալ թղթին մէջ միայն գրուած է «Մանիանեցւոց», այսինքն է Մանիքեցւոց։

զացումը։ Սակայն այս ալ պէտք է ըսել, թէ ես հօս ոչ թէ այս աղանդոց բոլորական պատմութիւնն՝ այլ այն աղանդին և պատմութեան շարժիչ պատճառներն և պարագաներն աւելի մատնանիշ ընելու նպատակ ունիմ։ Բաց ասա՝ պիտի ջանամ, ըստ կարելւոյն, լուսաբանել նոյնպէս պատմութեան մթին կողմերը։

Գնոստիկածին այն հինաւուրց աղանդը, որ զուգելով արևելեան վառ երևակայութիւնն՝ արևմտեան սրամիտ խոհերու հետ՝ ընկղմեցաւ և ընկղմեց հնդ–արիական ազգերը մերթ բնութեան գաղտնածածուկ և ստուերանիստ խորոցը մէջ, և մերթ արփաճեմեց մարդկութեան հորիզոնին վրայ՝ պատկելով իւր կախարդասար գլուխը բիւրազգի բժժանաք· որ մերթ հարուածեցաւ մինչ 'ի մահ և պարտասեցաւ, և մերթ ելաւ դարձեալ յասպարէզ՝ խաղալու իր մոգական դերն, ընդ հանրապէս Մանիքէութիւն կոչուած է և ճանչցուած։ Սակայն այս անուանակոչութեանս, ինչպէս և անոր ծագմանը մասին, կը տարաձայնին իրարմէ արևելեան և արևմտեան աղբերը (1)։ Առաջինները, այսինքն է ասո-

1. Զորս քննասիրաց դիւրութեան և գրուածքիս ատաղձի համար՝ կարևոր կը համարիմ ատէն յիշատակել։ Ս· Արքեպս՝ Acta Disputationis cum Manete, որուն ասորի բնագիրն անյայտացել է և միայն լատիներէն հին թարգմանութեամբը ծանօթ.— Աղեքսանդր Լիկոպոլսեցի՝ տես Gallandi, Bibl. Patrum t. IV.— Սրապիոն Թմուհիզացի.— Տիտոս Բոստրացի.— Դիդիմոս Աղեքսանդրացի։ Սոցա գործերը կը գտնուին առ H. Canisii, Lect. antiq. ed. Basnage, Amstelodami 1725, vol. I, և Gallandi, Bibl. Patr. t. V, VI,— Յաւպիոս,— Մարիոս,— Վիկտորին Ափրիկեցի, Liber ad Justinum Manichoeum, contra duo principia Manich. in Sirmordi Opera varia, t. I, և Gallandi, t. VII.— Ս· Եփրեմ Ասորի՝ ճառ Վիճաբ, ընդդէմ Հերետիկոսաց,— Ս· Եպիփան Haeres. 66.— Ս· Կիւրեղ՝ Catech. VI.— Ս· Օգոստինոս՝ De Actis cum Felice Manichoeo, De More Manich., Contra Juli, De Genesi, contra Manich. Liber de Haeres. C. 46;— Այսպէս նաև Ս· Հերոնիմոս, Ռուփինոս, Մեծն Լևոն և Պրոդենցիոս, Մեծն Բարսեղ, Ապողինար, Դիոդոր Տարսոնացի, Եշտերիոս Եմեսացի։ Մեր սուրբ Հարցմէ նշանաւոր է Եզնիկ՝ իւր Եղծ աղանդոց փոքրիկ բայց աննման երկասիրութեամբը։

Իսկ նորերէն՝ Տիլլեմոն՝ Mém. t. IV, l'Héresie des Manichéens, p. 367-411,— Բոսոբաք՝ Hist. Critique de Manichée et du Manichéisme, Amsterdam, 1734—1739, 2 Vol.—Կաւ՝ Hist. liter. script. ecl. s. v. Manes, Basileæ,, 1741, vol. I. p. 138-45.- Վալիս Hist. Haeres. V. I, p. 683.— Բասնագիոս՝ In Praef. general., C I.— Հ· Թոմմ. Զէքքարի՝ Exercitationes in universa Leonis M. Opera, Romæ, 1751, p. 1-200.— Ա· Նէանդր՝ Hist. de l'Église, t. I, part. II, p 813-59, Hambourg, 1829.— Վէյլեր և Վէլտ՝ Dictionnaire Encyclopédique de la théologie, t. XIV. p. 165-175, Paris, 1862.— Բեռժիէ՝ Dictionnaire Encyclopédique, Lille, 1844;

դա–արաբ և հայա–պարսիկ հեղինակութիւնք, թէև համեմատութեամբ կրսեր, բայց որովհետև մի և նոյն հողի և ազգաբնակութեանց մէջ կ'ապրէին, յորս ամէն ինչ էր աւանդական անցելոյն, և ուր ապրեցաւ և գործեց նա ինքն Մանի. ուստի ըստ այսմ անոնց վկայութիւնքն ևս աւելի ճիշտ և նշանակալից ըլլալու են՝ քան թէ յոյն և լատին ազգերացը, որոնք թէպէտև հնագոյն, թէպէտև ծանրակշիռ՝ բայց գրէթէ մի և նոյն ականէ կը բղխեն և միակերպ կ'ընթանան։ Այո, 'ի նկատի ունենալով Ս. Աբբելասոի յիշեալ գրութեան յունարէն թարգմանութեան մի գոյութիւնը՝ կարելի է ըսել, թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացին, Եպիփան, Սոկրատէս, Թէոդորետոս և այլ Հայրք Դ. դարուն զայն կարդացել և անոր հետևել են, թէպէտև յարդեաց ոմանք հակառակը կարծեցին։ Ուստի բաց 'ի Բոսորդէ և Նէանդրէ՝ քննադատք առ հասարակ կ'ընդունին Ս. Աբբելասոի Գործերն իբրև բաւական աղբիւր ոչ միայն Մանէսի պատմութեան, այլ և արևմտեան հեղինակութեանց։

Ըստ Ս. Աբբելասոի՝ Մանէսը չէ բուն հնարիչ Մանիքեցւոց աղանդին, այլ Սկիւթիանոս ոմն Սարակինոս, որ երկար ճանապարհորդութիւններ ընելէն յետոյ՝ հաստատուեցաւ Յեգիպտոս։ Սա՝ Ցերեբինթ անունով աշակերտ մ'ունէր, որ կը կոչուէր Բուդդաս կամ լաւ ևս Բուդէս, և ինք զինքը կուսածին կը համբաւէր. հրեշտակի մի ձեռքով տարուած մեկնակ լերան մի վրայ և հոն մնած։ Ցերեբինթ՝ իր վարդապետին համար չորս գիրք գրած կ'աւանդուի, որոնք հետևեալ մակագրութիւններս կը կրէին. Գաղտնիք, Գլխաւոր կէտեր, Աշտարաան և Գանձ։ Սկիւթիանոսի մահուանէն վերջ՝ այս չորս երկասիրութիւններն հետը առած Ցերեբինթ չոգաւ Քաւդէութեան կեդրոնատեղին՝ Բաբելոն, որ այն ժամանակ պարսկական իշխանութեան ներքև կը գտնուէր, և չէր կորուսած դեռ իր նախկին փայլը։ Հոն բարձը 'ի գլուխ պարծելով եգիպտական իմաստութեամբ՝ կը վարդապետէր համաշխարհական իրաց նախագոյակ վիճակն՝ յառաջ քան զարարչագործութիւն, և արեգական և լուսնի միջոցով հոգւոց գաղթելն և փոխանցումը վիճակէ 'ի վիճակ։ Կ'ըսուի թէ օր մի տանեաց վրայ իր մոգական գործողութիւնները խուռն բազմութեան առջև կատարած ժամանակ՝ Սիմոն Մոգի պէս զարկաւ (1) զգետնի և մեռաւ։

1. Այս դէպքս՝ հայերէն «Գիրք Հերձուածոցի մէջ (տպ. Էջմիածնի 1892) Կերինթոսի վրայ եղած կը պատմուի, հանդերձ Մանեայ արարուածներով. բայց ժամանակն և պարագայք անյարմար կ'երևին։

Յետ որոյ անոր այրի կինը՝ յիշեալ չորս դրուածոց հետ եօթն-ամեայ դերի մ'ևս գնեց, որուն անունն էր Կուբրիկոս, զոր ուսոյց և վարժեցոյց 'ի գիրս և յարուեստ Տերերինթայ։ Այրին մեռնելով՝ պատանին Կուբրիկոս գնաց Պարսից ոստանը, և տեղափոխութեան հետ՝ անունն ևս փոխելով կոչուեցաւ Մանիկ, ըստ յունին։ Բայց արևելեայք Մանի կը յորջորջեն. իսկ լատինք՝ Մանիքէոս (1)։

Մանէս՝ ունեցաւ անդ երեք աշակերտներ, Թոմնաս, Ատտաս և Հերմաս, որոնք Ասորի քրիստոնեաներ եղած կ'երևին՝ ըստ հնչման անուանց, զորս յղեց, կ'ըսուի, 'ի Հնդիկս և յԵգիպտոս՝ իր աղանդը տարածելու նպատակով. թէպէտև դեռ ամբողջ դրութեան մի վերածած չէր զայն, այլ ժամանակակից Մոգութեան և Քաւդէութեան պարունակին մէջն էր։ Այս ժամանակ Շապհոյ, — հաւանօրէն Երկայնակեցի, — արքայորդին ծաներ կերպով հիւանդանալով՝ խոստացաւ Մանէս արքայից արքային բժշկել զնա իւր մոգական արուեստովը. բայց վրիպեցաւ 'ի հնարից. մեռաւ արքայորդին, և Մանէս թագաւորին հրամանաւ բանդ դրուեցաւ։ Երբ մոռացած նա իր կրած վնասերը՝ ապագայ աղանդին կազմակերպութիւնը կ'երկնէր 'ի մտի, դարձան անոր արբանեակներն և պատմեցին, թէ անկարելի է ծաւալել նոր վարդապետութիւնը. վասն զի քրիստոնեայք մեծ ընդդիմութիւններ կ'ընեն։ Այս առենս հրամայեց հնարագէտն Մանէս՝ իրենցերուն գնել շուտով քրիստոնէից սրբազան գրքերանը. և իւր անսովոր աղանդը քրիստոնէից ևս դիւրամատչելի ընելու համար, մոռացեց իր հեթանոսական դրութեան՝ քրիստոնէական երևոյթի մի տալ։ Եւ բաղդը բանեցաւ. զի հանդիպելով Ս. Գրոց այն տեղւոյն՝ ուր Հոգւոյն Սրբոյ գալուստը կ'աւետի՝ տարակուսեալ և լքեալ մարդկութեան, իշխեց նա յետին յանդգնութեամբ իրեն պատշաճեցնել զայն։ Խրախուսեց այսու իր յուսաբեկ աշակերտներն և ղրկեց վերստին քարոզելու իր աղանդը։ Քիչ օրէն ինքն իսկ փախչելով բանդէն՝ ամրացաւ Միջագետաց և Պարսից սահմանագլուխը գտնուող Արաբիոն դղեկին մէջ. և այն հողին վրայ՝ ուր Միսատոռաճոռքեան և Երկոռոռքեան կրօնքները մերթ բուռն կերպով իրարու կ'ընդհարկանէին, և մերթ ալ գնոստիկեան խնաստութեան և Հնդ—արիական բնապաշտութեան յօդերով կաշկանդուած՝ երկու իրարապատ վիշապներու նման կը կնճռէին, հօն նախ սկիզբն տուաւ իւր անսովոր գործին։

1. Տես առ Ֆապրիցիոսի, Bibl. Graeca, ed. Harles, vol. VII, p. 310-311, այս անուանց ծագման մասին եղած տարբերութիւնները։

Յաջող եկք ունենալու համար՝ վասակեցաւ Քաշկարէն Մարկեղոս անունով հարուստ և զօրաւոր մէկն, որուն, իբրև Քրիստոսի առաքեալ, յորդորական նամակ (1) մ'ալ գրեց՝ ընդունելու իւր աղանդը, որուն մէջ գոգցես իմն կը ներկայացնէր զԱստուած՝ իբրև հեղինակ չարին. իսկ զՔրիստոս իբրև լոկ մարդ կանանցածին։

Մարկեղոս՝ իմացոյց այս բանս Ս. Արքեղաոսի, որ չդանդաղեցաւ ընաւ հրաւիրելու զՄանէս հրապարակային վիճաբանութեան։ Հրաւէրքն ընդունուեցաւ, և Մանէս յաղթուելով քրիստոսաղօր մեծ խնամասիրէն՝ վերադարձաւ իր ամրոցը. բայց հօն կալանաւորեցաւ հրամանաւ Շապհոյ, և յամի Տեառն 277 կենդանւոյն մերթեղերծ եղաւ իբրև հերետիկոս։ Ահաւասիկ Մանիքեցւոց աղանդապետի համառօտ պատմութիւնն՝ ըստ արևմտեան աղբերաց։

Իսկ արևելեան աղբիւրք՝ տարբեր կերպով կը ներկայացնեն զայն։ Մանի՝ Պարսիկ էր, կ'ըսուի, ծագմամբ և քրմական նշանաւոր ընտանիքէ մի։ Իր մանկութենէն 'ի վեր զրադաշտական վարդապետութեան և կրօնից մէջ ծնած և սնած էր. իսկ հասակն առնելով՝ ընդգրկած էր զՔրիստոնէութիւն և եղած հովիւ Էմվազի քրիստոնեայ հօտին։ Ցժդոհ ըլլալով իւր նոր կրօնքէն՝ ուզեց մէկ դրութեան վերածել Քրիստոսի և Զրադաշտայ վարդապետութիւնքը, և ինքզինքը ներկայացուց իբրև բարեզարդիչ ոմն՝ յԱստուծոյ կոչուած և ներշնչուած։ Այսու հանդերձ վերատին հալածուելով 'ի քրիստոնէից՝ արտաքսեցաւ 'ի բաց։ Յամին 270 շահեցաւ Շապհոյ բարեկամութիւնը. բայց երբ Մոգերը ծանուցին և ամբաստանեցին զնա իբրև մոլորեցուցիչ՝ փախաւ նա արևելեան Հնդկաստան և 'ի Ճինս։ Յամենակ մի ծածկուած մնաց Թուրբաստանի այրերէն միոյն մէջ, ուր յօրինեց շարք մի պատկերներու, որոնք այլաբանօրէն ձևերով կը ներկայացնէին իր վարդապետութիւնը, և յետոյ կազմեցին այն խորհրդաւոր գիրքը՝ զոր Պարսիկք անուանեն Էրտէնկի–Մանի։ Կը համբաւէր, թէ ինքն ունէր օդոյ մէջ վերաթռչելու զօրութիւն մի, և թէ անոի բերած էր իւր սրբազան մատեանը։ Կ'աւանդուի, թէ արքայն Վռամ ուղած է անգամ մի ներկայ գտնուելու Մանեայ՝ Պարսից Մոգերուն հետ ըրած վիճաբանութեանը, ուր դարձեալ մոլորեցուցիչ յայտնուեցաւ Մանի. և չուզելով յետս կոչումն ընել, յամին 277 եղաւ մերթեղերծ։

1. Այս նամակս հասած է առ մեզ, և կը գտնուի Ս. Արքելաոսի Acta Disputationis cotra Man., n. 5, և Ս. Եպիփանի Haeres, 66, n, 6, գործերուն մէջ։

իսկ անոր կաշին լեցուելով կախուեցաւ Ճոնտիշապուհի քաղաքի դրան վերև՝ միւս հեռաւորներն ահաբեկելու համար։ Ա-հա արևելեան աւանդութեանց հակիրճ բովանդակութիւնը, որ ինչ ինչ կէտերով կը տարբերի արևմտեայց աւանդածներէն։

Բայց կան էական կէտեր՝ որոնք արևմտեան աղբերաց քաջ կը համաձայնին. օրինակ իմն՝ դնելով Մանէսի մահը փրկչական թուականին 277, թէև անոր չարաստանչ մահուան պատճառ եղող արքայէ բոլորովին կը տարբերին իրարմէ. այսինքն է ըստ առաջնոց՝ Շապուհ, և վերջ ըստ վերջնոց։ Եղնիկ՝ արևելեան և արևմտեան աղբերացմէ նշանակուած՝ բոլորովին տարբեր պատճառ մի կու տայ Մանեայ սպանման. այսինքն է՝ «Յանդիմանեալ յաղջկանց խոտորելոց՝ մորթեցեալ մահուամբ պակասեցաւ 'ի կենաց»։ Տես տպ. Վենետիկ, 1826։ Մանէսի ազգային ծագման մասին իսկ՝ երկուստեք եղած տարաձայնութիւնը՝ հակասական ըլլալէ հեռի է. որովհետև արևմտեան աղբերք՝ թէպէտև անոր ազգութիւնը նշանակած չեն, բայց Պարսիկ ըլլալն ալ մերժած չեն այնու։ Սակայն մէկ կողմէն մեզ ընծայուած կուբրիկոն, իսկ միւս կողմէն Մանի անուանց աչքի զարնող տարբերութիւնքը՝ Մանէս և Մանիքէոս ուղղագրութեան ձևերուն տակ դեռ աւելի կը խրթնանան և կը կնճռին. մանաւանդ թէ եղրակացնել կու տան, թէ Մանիներանց աղանդապետին անունը կամ՝ ազգանունն այլ ինչ եղած է երբեմն. և թէ այս վերջին պիտակ անուններս յետոյ ուրեմն դրուեցան անոր՝ բոլորովին տարբեր պարագայից մէջ։ Եւ իրաք Ս. Աբրեղասս (1) կը թուի հաստատել մեր կարծիքը. զի կը ծանուցանէ, թէ ասորա-քաղդեարէն լեզուի մէջ, որով գրեց նա իր գործերը, Մեանահեմ (2) = Menahem, Manem Մխիթարիչ կը նշանակէ, որ կը համապատասխանէ յունարէն Παράκλητος ին։ Եւ ինչպէս տեսանք, նա իւր գրութիւնն և գրութիւնը հաստատելէն վերջ, այսինքն է յամի Տեառն 270 ստուգիւ այս մեկնիչս իրեն սեփականեց։ Եղնիկ (3) միշտ արևելեան ձևով՝ Մանի՝ կը վարէ. որ աւելի հին է, ինչպէս տեսանք փոքր ինչ յառաջ և համապա-

1. Acta Disp. Contra Man. n. 36.

2. Առանց մերժելու Ս. Աբրեղասոյ մեկնութիւնը՝ աւելի հաւանական կը թուի ինձ ստուգաբանել Մանէս կամ Մանի անունը արիական բարբառով՝ Manyu, սանսկրիտ Manyu, զէնդ Mainyu, այսինքն է հոգի, միտք, մտածութիւն և փոխաբերաբար՝ նաև մարդ, որոց նախկին և հնագոյն ուղղագրութիւնքն են manus և manu, manas և mananh. Տես Fick, Jndogermanisches Wörterbuch. p. 294, Göttingen, 1871.

3. Եղծ աղանդոց. Վենետիկ, էջ 116, 117. 287, 290, 293։

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

տասխանող պարսիկ, զանդիկ և սանսկրիտ բարբառին։ Իսկ Գր. Նարեկացւոյն ծանօթ է նաև արևմտեայց Կուրբիկոսը՝ բայց տարբեր ուղղագրութեամբ, այսինքն է՝ Կումբրիկոս, որ աւելի ճիշդ կը թուի ինձ, որով կարելի է սրբագրել յոյն և լատին ձեռագրաց հետևեալ աղաւաղ ձևերը Κίβριχον, Corbicium, Urbicum:

Իսկ Մանէսի գրուածոց նկատմամբ՝ երկուստեք մեծ անմիտանութիւն մի կը տեսնուի. զի Ցերեբինթէն ծնացած և արևմտեան աղբիւրներէն յիշուած չորս գրուածքը՝ գէթ ըստ արտաքին ձայնին՝ նոյնութիւն մի չեն ցուցներ արևելեան կամ պարսիկ աղբերաց յիշատակած Էրտէնկի–Մանի մակագրութեան հետ։ Այս անուանակոչութեանս նշանակութիւնն ինձ ծանօթ չէ. սակայն հնդկա–գերմանական erdenken կամ denken բառին հետ ուղղակի ազգականութիւն կամ աղերս մ'ենթէ ենթադրենք, այն ատեն կարելի է հետևցնել, թէ Էրտէնկի–Մանի՝ Յիշատակարան կամ Գիրք յիշատակաց Մանեայ թարգմանուի։ Եւ հաւանօրէն այս Էրտէնկի–Մանի՝ խմբագրութիւն ինչ էր քառասնամեան քառանուն գրոցն Ցերեբինթայ, զորս յիշատակեցինք յառաջագոյն։ Գաղտնիք կոչուած մասին մէջ բարգաւաճելով կը ներկայացնէր Մանի՝ մոգութեան այլ և այլ արուեստները, և բնութեան և Մանիքեցւոց համոյնքի մէջ գործուած ծածուկ բաները։ Գլխաւոր կէտերով՝ կը ներկայացնէր իր աղանդին կամ հաւատապատումի էական և հիմնաւոր սկզբունքները։ Աշխատարանովը՝ կ'ընծայէր նոր կտակարանէն խեղաթիւրուած տեղեր և ծուռ վարդապետութիւնները։ Իսկ այս երեք գրքերը Մանեայ Պատկերներուն հետ ի միասին կը կազմէին անոր և բոլոր Մանիքեցւոց Գաւանը կամ դաւանաբանութիւնը։ Ուստի այս մեկնութեամբս կ'ունենանք Մանեայ միակ գլուխ գործոցը, և ոչ թէ իրարմէ հնգաթիւ տարբեր գործեր, ժամանակագրական կերպով, ինչպէս կը կարծեն ոմանք յարդեաց, տեսնելով այն խմբագրութենէն մեզի հասած հատուածները միայն և կամ հաստատուած Ս. Եպիփանու Adversus Haereses. lib. II գրոց մէկ տեղւոյն վրայ, ուր կ'ըսուի. «Libros emim varios edidit, quorum unus viginti duas in partes distributus est, alphabetico ordine pro literarum quibus Syri utuntur numero». Մեր այս կարծեաց իբրև մի այլ կռուան համարելու է այն իրողութիւնը՝ որ պարսիկ աղբերք՝ չորս առանձին գրուածոց յիշատակութիւն չեն ըներ, այլ Էրտէնկի–Մանի միայն կը յիշեն։

4. Զի առ Ուխտն Կճաւայ գրուած թղթոյն մէջ թուելով զնախահարս Թոնրակեանց, կ'ըսէ. «Արդ՝ զինչ պարգևս ընտրութեան տեսեալ 'ի գարշելին Կումբրիկոսս»։

Բայց կարևորը մեզի համար է գիտնալ, թէ ինչպիսի՞ պատճառներ մղեցին զՄանէս յօրինելու այն հաւատապատում դըրութիւնն. ի՞նչ կը պարունակէր այն գլուխ գործոցն, և թէ ինչպիսի՞ ազդեցութիւններ ունեցաւ իր ժամանակցաց և յետագայ դարուց վրայ։

Մարդկային ազգի պատմութեան մէջ չի կայ բան մի՝ որ այնքան բուռն կերպով յուզած ըլլայ հին աշխարհն, ինչպէս և նորը, հեթանոսութեան արբանեակները՝ զոյգ ընդ քրիստոնէից, ինչպէս՝ յուզեցին ճշմարտութեան և ստութեան, արարչութեան և ինքնագոյութեան, բարւոյ և չարի, երջանկութեան և թշուառութեան, հոգւոյ անմահութեան և հանդերձեալ կենաց, գոյութեան և չգոյութեան խնդիրները։ Բնութեան Դրուբեան հեղինակին հետ՝ նոյնպէս և ջոկք ամենայն դրական իմաստասիրաց կը խոստովանին, թէ այս դաղափարներս այնքան ընդհանուր են և խորաթափանց՝ զորս պատմաբանօրէն ժխտելն անկարելի է։ Արդ՝ մէկ կողմէն արարածոց բնութեան մէջ՝ ամենուրեք և ամէն ժամանակ տեսնուած բարւոյ և չարի, արդարութեան և անիրաւութեան կռիւը, իսկ միւս կողմէն ալ հոգւոյ յաւերժական ձգման և իրաց բարեշրջութեան արտաքնայարդար երևոյթները՝ յաջ և այլ կարծիս և կրօնս բաժանեցին իմաստնոց հետ նաև ռամկին մտքերը։ Նոյն իսկ փրկչական թուականութեան 240ին՝ Իսիսի և Օսիրիսի պաշտօնատարքը՝ թանձր աւելորդապաշտութեանց և հոգեփոխութեան անդնդոց մէջ կը թարթափէին անառաջնորդ։ Ինդոսի և Գանգէսի միլիոնաւոր բնակիչները՝ համայնաստուածութեան և բնապաշտութեան անել բաւղին մէջ կը տարուբերէին։ Պարսկաստանի և Մարաստանի ազգարնակութիւնները՝ մերթ արևպաշտութեան և մերթ Երկուութեան, այսինքն է բարւոյ և չարի հակաքարշ սկզբունքներու նժարից մէջ կը շարժէին մշտատատան և տարակուսալ։ Յոյնք և Իտալիա՝ Նոր–Պղատոնական կամ գնոստիկեան վարդապետաց հետ մերթ բանականութեան և մերթ սկեպտականութեան մէջ կը յածէին և կը յածեցնէին իրենց ազդեցութեան ներքև եղող ազգերն և ժողովուրդները։ Հրէից և Ասորւոց պէս դերազանցօրէն միաստուածեան ժողովուրդք՝ կորսնցընելով իրենց հաւատոյ և յուսոյ հաստատութեան խարիսխը, մնմնայի միայն կը ծառայէին, ամենուրեք լինելով արդելք քրիստոնէութեան և ամէն ազանդաւորաց գործակից։ Թէպէտև ամէնքն ալ ճշմարտութեան և բարութեան էին հետամուտք, բայց կարծիս միայն և երկբայութիւնս կը տեսնէին։ Ամէն բանի մէջ դժուարութեանց անանցանելի լեռներու կը հանդիպէին՝ այն

մնաց և մոլորութեան գիշերուան մէջ։ Քրիստոնէութիւնը՝ թէև իր լուսաւոր վարդապետութիւնը ծաւալած էր՝ արդէն այն մը-տաւորական խաւարի մէջ, և Ս. Հարց անպարտելի փաղանգ մ'ևս հանած էր իր գերազանցութեան իբրև մի մի վկաներ. բայց որովհետև բարձրամիտ հեթանոսութիւնը չէր ուզեր տակաւին գերել իւր համոզումն և բնաւորական ազատութիւնը՝ յայտնեալ ճշմարտութեանց ներքև, այն պատճառաւ իսկ ծագեցան բազ-մահոյլք հերետիկոսաց. և Արեալք և Արեմուտք առ հասարակ կ'երկնէին 'ի գիւտ ճշմարտութեան. մանաւանդ երբ նոր կտա-կարանն ևս եղաւ անոնց ասպարէզ մրցութեան։ Քրիստոնէու-թիւնն իբրև նորաբանչ ինն զօրութիւն՝ շփոթեց բոլոր հինաւ-ուրց աղանդներն, և հեթանոսք եկան խառնուեցան ընդ քրիստոնեայս. մարդկային միտքն ընկճուած կը զգար ինքզինքը գերբնական ճշմարտութեանց հանդէպ, և գերբնականը՝ կար-ծես թէ կը մնար անոնց միշտ անտես և անհաս։ Այս մտաւո-րական ընդհանուր պատճառաց վրայ՝ յաւելցնելու ենք այն քաղաքական–բարոյական մեծ յեղափոխութիւնը, որ կատարուեցաւ յամի Ցեառն 226, այսինքն է Սասանեան Հարստութեան և զրադաշտական դենի վերանորոգութիւնը՝ Արտաշիր Ա. ձեռ-քով, զորս Պարթևները կռապաշտութեան վերածած էին՝ Քրիստոսէ երկու և կէս դար յառաջ։

Արդ՝ կրօնական և խնամատարական և քաղաքական այսպի-սի համաշխարհական տագնապի մի ժամանակ՝ յասպարէզ ելաւ Մանի, որ և Կումբրիկոս. որ ուզելով ամենուն ընդունելի վարդապետութիւն մի հնարել, առաւ իր ժամանակի ամէն աղ-գաց և աշխարհաց մէջ շրջող կրօնական և խնամատարական հաւատալիքն, և իւր ճարտար գրչին և գաղափարաց կաղապա-րի մէջ ձուլելով զանոնք՝ ուսումնական դրութեան մի վերածեց։

Ստագիրացին Արիստոտել ըսած էր երբեմն «Ծննդոց» գրոց հեղինակին համար. «Ո՛վ աստուածայինդ Մովսէս, սքան-չելի բաներ կ'ըսես, բայց չես ապացուցաներ»։ Իսկ Մանի՝ այս-պիսի ընարողական դրութեամբ՝ յաւակնեցաւ մեկնել բարւոյ և չարի, արարչագործութեան և ինքնագոյութեան, և այլն, գա-զանիքը, որոնցմով այնքան դարեր և հանճարներ վաստակեցան և վաստակեցուցին, վրիպեցան և վրիպեցուցին։ Ոմանք արդի քննադատից՝ Սփէնսըրի և Վինդէի հետ կը համարին, թէ Մա-նեայ դրութեան իբրև նախկին սկզբնահարք եղած են ոչ միայն Եգիպտացիք՝ Ոսիրիսի և Տիւփոնի արարուածներովն, այլ և Բաղդէացիք և հնոյն Եկղդայի խնամատարները, Պիւթագորէն սկսեալ ցԱրիստոտել և Պլոտինոս։ Որոց վրայ պէտք է յաւելուլ

նոյնպէս Բ դարու հերեսիոմատպետներէն Բասիլիդէս և Վալենտին, Բարդածան և Մարկիոն։ Սակայն ինձ աւելի հաւանական կ'երևի ըսել, թէ Մանի՝ ընդհանրականն ունէր ի նկատի՝ քան թէ մասնաւորը։ Այո՛, Մանիքէութիւնը վերլուծելով՝ կը գտնենք անոր մէջ Հրէից գրոց աւանդած արարչագործութիւնը երկու անստեղծ սկզբանց ընծայուած. եգիպտական հոգեփոխութիւնը՝ նոր ձևով ներկայացուած և նրբացած. հնդկային կամ պրահմական համայնաստուածութիւնը, պարսկական կրակապաշտութիւնը, գնոստիկեան արտահոսումն (emanatio) և էակաբանութիւնն, և քրիստոնէական վարդապետութեան խեղաթիւրուած մեկնութիւններն՝ այլով հանդերձ։ Ս Եպիփան (1) իսկ փոքր 'ի շատէ կը հաստատէ զայս « Manichoeus enim cum gentibus gentilis est, ac Solem, Lunam, Sidera, Demonesque veneratur: Gentilis, inquam, estô carissimi! ejusque secta Græcorum superstitiones tradit: Magorum quoque præstigias complectitur, in iisque volutatur. Astronomos laudat: quorum curiosas artes persequitur, ac verbo tenus Christi nomine gloriatur. In quo Cenchritidis simillima est ».

Բաածնուս ճշմարտութիւնը դեռ աւելի ակներև պիտի լինի՝ Մանիքեցւոց վարդապետութեան գլխաւոր կէտերու յառաջիբութեամբը, զորս կարևոր կը համարինք համառօտել սաստ՝ Պաւղիկեան–Թոնրակեցիներու վարդապետութեանց հետ զուգակշռելու համար։ Բայց նախ քան զամենայն՝ կ'ուզեմ սատ ուսումնասիրաց ուշադրութիւնը դարձնել յոյժ կարևոր կէտի մի վերայ, զոր դժբաղդաբար հին մատենագիրները բնաւ 'ի նկատի առած չեն և չէին կրնար առնուլ. վասն զի անոնց գրութեանց նպատակը՝ պարզապէս ջատագովական էր, և այս սահմանէս դուրս ամենայն ինչ երկրորդական նշանակութիւն ունէր անոնց առջև։ Մնասարակոյս Մանէսի սոյն գրութեան ինչպէս հիմը կը կայանար այն արտաքնայարդար հակասութեանը վերայ, — որ կ'երևի յամենայնի, — այսինքն է, մէկ կողմէն աստուածային բնութեան, իսկ միւս կողմէն ալ մարդկութեան անկեալ բնութեանը մէջ. ընդ մէջ այն յարաւև կռուին որ 'ի վերուստ և ներքին ճակատամարտին. այսպէս ալ անոր խմաստասիրական և կրօնական նպատակն էր բանաւոր լուծում մի տալ այս երևելի և անեղեւոյթ աշխարհայ մէջ երևցած դպատնեացը, — թէպէտև քրիստոնէութեան միայն վերապահեալ էր այն։ Սակայն Մանեայ քաղաքական և բարոյական նպատակը բոլորովին ուրիշ էր. այսինքն է՝ նա գոլով ազգաւ պարսիկ, ուզեց իրմէ 30 տա-

1. Adversus Hæreses, Lib. II.

րի առաջ վերահաստատուած Զրադաշտականութիւնը՝ իր ժամանակի պահանջմանց համեմատ բարեփոխելն, և կամ իր նախկին բարեձևութեան շրջանակին մէջ ներկայացնել և իւր ազգին յայնժամու անբարոյականութիւնը՝ որ իր գերագոյն կէտին հասած էր՝ քրիստոնէական բարոյականին մերձեցնել, և կամ դէթ անոր վերարկուաւը ծածկել, իր հայրենիքը նիւթական անկումէն ազատելու համար։ Եւ ստուգիւ՝ այս է պատճառը, որ ոչ ժողովուրդն և ոչ թագաւորն ինքնին, այլ Մոգերն անդէն ի սկզբան կ'ընդդիմանան անոր վարդապետութեան, որոնց համար կ'ըսէ Եւսեբիոս իր « Պատրաստութիւն Աւետարանի » կոչուած գրքին մէջ, թէ իրենց աղջիկներուն հետ կ'ամուսնանային և մայրապականութիւնն անգամ օրինաւոր կը համարէին։ Այս պատճառաւ և նա ինքն Մանի ամուսնութիւնը կ'արգելու և կուսութիւն կը քարոզէ։ Սակայն մենք յոյժ երախտապարտ ենք մեր եռամեծ վարդապետին Եղնիկայ Կողբացւոյ, որ այս ծածկեալ ճշմարտութիւնս երկու խօսքով յերևան կը հանէ՝ ըսելով. « Եւ եթէ նոյն քէշ է երկոցունց, (այսինքն է Մանեայ և Մոգուցն) ընդէ՞ր ասիցեն Մոգք զզանդիկս, եթէ ոչ զի վարուքն զատ են 'ի միմեանց, թէպէտև կերպարանօք և ոչ ճշմարտութեամբ »։ Եւ քիչ յետոյ կը յաւելու. « Բայց զի Մանի կամեցաւ վերագոյն քան զնոցայն կեղծեօք վարս ցուցանել, թէ ամենեին իսկ ազատ 'ի կարեաց ցանկութեանց իցէ »։ Ուրեմն եթէ կեղծեաց և եթէ հաստատեմբ՝ Մանեայ նպատակն յոյժ օգտակար և փրկարար էր իւր հայրենեաց համար, դէթ քաղաքական տեսակէտով։

Ահաւասիկ անոր գրութեան եռաթիւ, եռանկիւնակալ նախադասութիւնները, որոնց վերայ չինուեցան ապա բազմահոյլք մոլորամիտ ենթադրութեանց. Ա. Ամբողջ տիեզերքս՝ իմա և մարդն՝ խառնուածոյտ զանազանաց մ'է բարւոյ և չարի, և յաւերժական կռիւ և կռուի։ Բ. Ցառաջագոյն այս այսպէս եղած չէր։ Գ. Եւ ոչ իսկ միշտ այսպէս պիտի մնայ։ Մանի՝ այս դժուարին ձեռնարկս 'ի գլուխ հանելու համար կը յենու զանդիկ կամ հին պարսկադէն դաղափարաց վերայ, ըստ որում լոյսն առնուած է իբրև նշանակ Աստուածութեան, բայց յետոյ Արևա–հրապաշտութեան մէջ փոխանակեց ընդ Աստուծոյ, կամ բարի սկզբան։ Եւ ըստ կարծեաց բազմահնար ազանդապետին 1. ի սկզբանէ կային երկու անստեղծ, կենդանի և հաւասարազօր էակներ, որոնց մին, — այսինքն է լոյս և հոգի, — է բարի· իսկ միւսն, — այս է նիւթ և խաւար, — է չար։ Այս արարչագործ սկզբանց իւրաքանչիւրն ունի իր անկախ թագաւորութիւնն, և բացարձակապէս կը հակառակի միւսին։ Հաւասարապէս կազմակեր-

պետք այս կրկին թագաւորութիւնքս՝ բաժնուած են բոլորովին իրարմէ, և իւրաքանչիւրը կազմուած է հինգ գաւառներէ, որոնց մէջ կը բնակին այն զոյգ մի սկզբունքներէ բղխած անթիւ անհամար ուրիշ էակներ։ 2. Ոչ չարն և ոչ ալ չարի խառնուրդն Աստուծմէ կը յառաջագայի, այլ իր յատուկենական արմատն ինքն իր մէջ ունի։ 3. Խաւարի և ցանկութեան իշխանները՝ տեսնելով հեռուէն լուսոյ թագաւորութեան պայծառութիւնը՝ նախանձեցան, և որոշեցին հարկանել և նուաճել զայն։ Այն ժամանակ ուղղով Աստուած ապահովել իր տէրութիւնն՝ արտադրեց զմայրն կենաց, որ ծնաւ զնախամարդն πρῶτος ἄνθρωπος. այսինքն է Յիսուս կամ Յէշու։ Նախամարդը՝ զօրանալով՝ սկսաւ կռուիլ խաւարի թագաւորութեան դէմ, բայց պարտեցաւ. և խաւարի իշխանները գողացան անոր լուսեղէն զրահները, թանգուղելով իրենց մէջ։ Այս ճգնաժամիս Աստուած օգնութեան զրկեց նախամարդոյն՝ զհոգին կենաց ζῶν πνεῦμα, որ էջ, աջ կարկառեց և փրկեց զնա. սակայն պարտելոյն զէնքերը մնացին խաւարի իշխանին իշխանութեան ներքև, և Յիսուսը տկարանալով՝ չկարէր զանոնք ազատել. ուստի և այն ազատագրելի մասը, այսինքն է Յէշուն կրակաև՝ կը տուայտէր (1) խաւարի թագաւորութեան դերութեան մէջ, և սակայն հարկը կը պահանջէր, որ այս ազատութիւնս կատարուի։ 4. Յետ այնորիկ Աստուած վերստին (2) ուրիշ էակներ ստեղծեց, այսինքն են կոյսն յուշոյ և հոգին սուրբ ὁ πρεσβύτης ὁ τρίτος. ուստի երեք են էակներ՝ որք կը գործակցին լուսաւոր մասը՝ խաւարի դերութենէն ազատելու համար. այսինքն են հոգին կենդանի, որ, — ունելով զդերագոյն տեսչութիւն, — այս նպատակաւ ստեղծեց զաշխարհ՝ աստուածային կամաց համաձայն. ստեղծեց և զմարդն Ադամ՝ ըստ նմանութեան նախամարդոյն, զոր ընդ ազատ նկա-

1. Այս նախադասութիւնս ամբողջ հետևութիւն է Մարկիոնի վարդապետութեան. բայց Մանի մեծապէս փոփոխած է զայն՝ իր դրութեան համեմատ և համաձայն ընելու համար։

2. Դիտելու ենք՝ որ Մանեայ այս վարդապետութիւնը՝ Ծննդ. Ա. 2. թուահամարի վերայ հաստատուած է, որ Ս. Օգոստինոսի և ուրիշ Ս. Հարց իսկ պէս պէս մեկնութեանց առիթ տուաւ. իբր թէ առաջին արարչութիւնը՝ չարի արքանեկաց ձեռքով խանգարուած ըլլայ. ուստի և երկրորդ արարչագործութիւն մ'ալ տեղի ունեցած։ Հ. Դայչ իւր La Bible et la Nature նշանաւոր երկասիրութեան մէջ համառօտելով բոլոր հնոց կարծիքները, կը ցուցնէ, թէ մինչև Կարոլոս Մեծի ժամանակ առ քրիստոնեայս իսկ ընդհանուր էր այս կարծիքս։ Արդի երկրաբանք և մեկնիչք իսկ դեռ կը պաշտպանեն երկրորդ արարչութեան մի գոյութիւնը. սակայն Մանի գնոստիկեան իմաստով կը հասկնայ զայն։

տած էր, և ըստ պատկերի իւրում։ 5. Մարդս բաղկացած է լուսոյ իշխանութենէն զողցուած հոգիէ մի, որ է մնան Աստուծոյ և բղխումն (1), և նիւթազանգ մարմնէ մի, որ խաւարէն յառաջ եկած է, ճոխացեալ 'ի բնէ ներգործութեամբ և մղուած կոյր ցանկութենէ։ 6. Մարդ արարածն՝ հարկաւորապէս երկու (2) հոգի ունի, մին՝ բարի և միւսն՝ չար. և ասկէց յառաջ կուգան անդադար կռիւք և ներքին ընդդիմամարտութիւնք։ 7. Գերարուն Աստուծմէն արտահոսեալ, — կարողութեանց ձեռքով, — կենաց հոգին զօրացած՝ յաղթեց խաւարի իշխաններուն, և կազմեց զերկնից հաստատութիւնը։ 8⁰. Նա ինքն հոգին՝ յետոյ նախամարդոյն լուսէն ձեացոյց արեգակն և լուսինը, յարդարելով անոնց՝ իրրև երկու լուսատիւ նաւերու անդուլ և անդադարելի ընթացքը։ 9. Նիւթէն թափանցեալ աղօտաճաճանչ լուսովն՝ ստեղծեց զերկիրս, և դրաւ զայն Ոմոփորոսի (3) Ωμοφόρος ուսոցը վերայ, որ երբ կը ծանրաբեռնի և կը շարժէ իւր ուսը, այն ատեն կը լինի երկրաշարժ։ 10. Լուսափայլ կուսի պաշտօնն է ակնարկ դարձել լուսոյ այն մասերը, որոնք հաստատութեան վերայ կը գտնուին։ Օժանդակուած է նա իր արական–իգական օգնականներէն, որոնք մերթ նենգութեամբ և մերթ հրապուրանքով կը կորզեն զլոյսն՝ բարձունքէն վար ինկած խաւարի իշխաններու ձեռքէն։ 11. Նիւթի և խաւարի մէջ թանգուզեալ լոյսը՝ երբեմն ազատարար Յիսուսի, այսինքն է Արեգական, և երբեմն ալ օդոյ ազդեցութեամբը, — որուն մէջ բաղմած է և կը գործէ հոգին սուրբ, — կը զերծանի. և այլ և այլ կերպարանաց, այսինքն է մերթ բոյսի և մերթ պտղոյ կերպարանքով կը յայտնուի, մինչև որ բոլորովին նիւթէն ազատուի։

12. Ո՛ր և է մարմին՝ հոգեւորեալ (4) է 'ի բնութեան։ 13. Ինչպէս մարմինէ՝ մարմին, այսպէս ալ հոգին՝ հոգիէ կը սերի (5).

1. Այս և ուրիշ տեղեր Մանի յայտնապէս գնոստիկեանց էակարանութեանը կը հետևի՝ 'ի ձեռն արտահոսման (emanatio) և ոչ ստեղծագործութեան։

2. Պղատոն երեք հոգի կը դնէր 'ի մարդն, ըստ վկայութեան Արիստոտելի, բայց ոչ ըստ հասկացողութեան Մանեայ։

3. Որ ըստ Դիցաբանութեան Յունաց Ատլաս ևս կը կոչուի, որդի Նեպտունի կամ Յաբեթի, զոր Արամազդը պատժեց կրելու զերկրագունդն իր ուսոց վերայ։

4. Ա. Ս. Օգոստինոսի՝ Contra Faust. I, 20, n. 2 Մանիքեցիներէն մին կը յաւելոյր, թէ որ և է ծառի մէջ կաշկանդուած կայ կրական Յիսուսը. « Jesus patibilis omni suspensus ex ligno; quapropter et nobis similiter erga panem et calicem par religio est ».

5. Դիտելու ենք, որ Մանի հոս Տերտուղիանոսի հոգի-ազանդութեան traducia-

և սերումն՝ կորուստ ինչ է լուսաւոր մասին մարդոյ, այն է հոգւոյն։ Հոգի մի որչափ անգամ ծնանի, այնչափ ևս կ'ընկղմի 'ի նիւթ։ 14. Խոտելի է հետևաբար ամուսնութիւնն և արգելեալ՝ չար սկիզբէն, այսինքն է նիւթէն ազատ մնալու համար։ 15. Հոգիները մարմնէ մարմին փոխանցելով և այլակերպելով կը մաքրուին (1), և բարի սկզբան հետ կը միանան, որք են արեգակը, լուսինն և աստղերը. և այս է պատճառն, որ լուսինը կ'աճի ցլրումն լուսոյ։ Եւ երբ կը պարպէ իր լոյսն ենթալուսնեայց մէջ, վերստին կը սկսի իւր ընթացքն և կը լուսաւորուի։ Լուսոյ անջատման այս ընդհանուր և յարաժամ փոխանակութիւնս՝ որ սեփական է նոյն իսկ աստեղաց, մարդկան և անհոգի բնութեան, այնչափ պիտի շարունակուի՝ մինչև որ ազատութեան ընդունակ եղող լոյսը բովանդակապէս զերծանի։ Իսկ նիւթն՝ երբ ալ բոլորովին կորսնցնէ իր մէջ գերուած օտարասեռ լոյսն, այնուհետև անգործ զանգուածի մի պիտի վերածուի և հրակիզի (2)։ 16. Աշխարհիս վերջն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ վերահաստատութիւն ἀποκατάστασις առաջնաստեղծ վիճակին. այսինքն է՝ բացարձակ անջատումն և անկախութիւն երկուց թագաւորութեանց, այն է բարւոյն և չարի, լուսոյն և խաւարի։ 17. Իբրև անմիջական հետևանք հոգեփոխութեան՝ չկայ ոչ յարութիւն մեռելոց և ոչ իսկ վարձուց հատուցումն։ 18. Հին կտակարանը չար սկզբան կամ դիւի գործ է, որուն մէջ թէև դրուած են ինչ ինչ ճշմարտութիւններ՝ բայց բազմաթիւ մոլորութիւնները քօղարկելու համար միայն։ Իսկ Նորը՝ մնասմբ միայն Աստուծոյ գործն է և ընդունելի, իսկ ըստ մեծի մասին յետագայ դարերու դիւա։

Յայս վայր մէջ բերուած կէտերուն համար կրնանք վստահութեամբ ըսել, թէ ստուգիւ Մանեայ վարդապետութիւնք են. իսկ հետևեալներն՝ հաւանօրէն անոր հետևողաց յաւելուածներ ըլլալու են։ 19. Ներկայ դարուս բանականաց այս նախահայրերը ուղածնուն պէս կը մեկնաբանէին Ս. Գիրքը. և Յով. Ա-

nismus կամ հոգեծնութեան կը հետևի՝ թանձր առմամբ, որ նիւթապաշտութեան կը տանի։

1. Այս վարդապետութիւնս՝ Պղատոն բարգաւաճեց, բայց հոգիներու նախագոյութիւնն ընդունելով հանդերձ, որ աւելի դժուարահաւատալի և հակասական կ'ըլլայ աննիւթին՝ նիւթական միջնորդաւ փոխանցումը։ Սակայն Մանի ուրիշ հնդիկ կամ զանգիկ աղբիւր մ'ալ ունեցած պիտի ըլլայ։

2. Այս նախադասութիւնս Պետրոս Առաքելոյ մէկ տեղւոյ սխալ հասկացողութեանը վերայ յեցած է, յորում կ'ըսուի, թէ երկիրս առաջին անգամ ջրհեղեղաւ կորեաւ. իսկ երկրորդ անգամ հրով հրդեհեալ՝ պիտի լուծանի։

մեռարանչի այն խօսքը, թէ « Եւ լոյսն 'ի խաւարի անդ լուսաւորէ, և խաւար նմա ոչ եգև հասու », Մանեայ դրութեան իբր 'ի հաստատութիւն ըսուած կ'առնուին։ 20. Քրիստոսի մընօրինականքն և մահը՝ իրական չէր, այլ առ աչօք ևեթ, կամ իբրև այլաբանական նշանակներ էին լուսաւոր բնութեան կրած իրական նեղութեանցը։ 21. Քրիստոս միայն 'ի Թաբոր երևցաւ իր յաստուկ բնութեամբը, երբ այլակերպեցաւ 'ի լոյս։ 22. Բոլոր հին և նոր կտակարաններէն և անոնց հեղինակներէն վերագոյն ոմն էր Մանի, այսինքն է Մխիթարիչն և տէր անզուգական, որ իւր հետևողաց առջև բացաւ լուսեղէն աշխարհի հնգաթիւ դաւառները։ 23. Չէին յարգել զխաչն՝ իբրև փրկութեան գործի, և ոչ իսկ զկոյսն սուրբ՝ իբրև Ցիրամայր։ 24. Զբանն Աստուած կամ հոգին Յիսուսի՝ կը համարէին իբրև մասն մի աստուածային լուսոյն. և Յիսուսի հետ երանելոց հոգիներ ևս արեգական հետ միացած է, կ'ըսէին։ 25. Այս պատճառաւ իսկ կը պաշտէին զարեգակն և զհուր։ 26. Կը մերժէին զՄկրտութիւնն, իբրև աւելորդ ինչ. որովհետև հոգւոց մաքրութիւնը՝ մարմնոց 'ի մարմին փոխանցութեան մէջ կը կայանար։

Մանիքեցւոց բոլոր բարոյականն և անոր գործադրութիւնն՝ հետևեալ երեք կէտերու մէջ կը բովանդակուէր. Ա. Կնիք բերանի, որ կ'արգելու ամէն հայհոյութիւն, այսինքն է Մանիքեցւոց վարդապետութեան և Մանեայ հակառակ որ և է խօսք կամ բան. կ'արգելու ուտել միս և ձու, և խմել կաթ և գինի։ Բ. Կնիք ձեռաց՝ որով արգիլեալ է կենդանիներ մեռցընել, ծառեր կտրել և պտուղ քաղելը։ Գ. Կնիք սրտի՝ որ կ'արգելու զամուսնութիւն և զծնունդ. բայց այս իսկ Ռեկնդիրք կամ նորամուտ կոչուած դասուն համար։ Իսկ Ընտրեալք՝ որոնք միայն էին դիտակք գաղտնեաց աղանդին, առանձնաշնորհեալ էին և ազատ։

Արդ՝ այսպիսի իմաստասիրական–կրօնական դրութիւն մի՝ որ արտաքին ձևով այնքան գիւտաւոր և հանճարեղ կը տեսնուի, ներքսապէս ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ աչքի զարնող հակասութեանց խառնակոյտ մի և յեղարկումն տրամաբանութեան։ Սակայն Աբեկլը՝ որ տրամաբանութիւնէն աւելի՝ երևակայութեան ծնունդը կը սիրէ և մեծարէ ընդհանրապէս, բազմապիսի դժուարութեանց մէջ իսկ՝ ոխանոյով ընդունեցաւ զայն։ Իմաստասէրը և հեթանոսք՝ այս դրութեամբս՝ իբրև բանին լուսովը գրտնուած և լուծուած համարեցան Աստուծոյ և բնութեան, արարչագործութեան և փրկագործութեան գաղտնիքը, զորս կ'որոնէին դարուց 'ի դարս. և Մանիքէութիւնն՝ համարուեցաւ իբրև օղ միութեան հեթանոսական այլ և այլ աղանդոց՝ ընդ Քրիստո-

նէութեան։ Եւ յիրաւի, Արիստոկրիտոս՝ Մանեայ գլխաւոր հեռաւորագոյ մին, որ գրով իսկ թողուց իր վարդապետին Աստուածաբանութիւնը Θεοσοφία, կը ճգնի ցուցնել իսկ, թէ Հրէութիւն, Հեթանոսութիւն և Քրիստոնէութիւնը բացարձակապէս մի և նոյն էին։ Ակուրաս, Ադամանտոս, Փաւստոս, Փելիքս, Փորտունատոս և Սեկունդոս, որոց դէմ կռուեցաւ Ս. Օգոստինոս առանձին գրուածներով, — թէև ինքն իսկ երիտասարդութեան փայլուն հասակին մէջ բռնուեցաւ անոնց ծուղակին մէջ, — էին մի մի ջերմ պաշտպան և զարգացուցիչք Մանիքէութեան։ Բանի՛ քանի դիտնականներ, բարձրաստիճան եկեղեցականներ, ինչպէս և յետոյ թագաւորք և թագուհիք ընդդրկեցին զայն, և եղեն իբրև մի մի հիմնաքարինք յօրինուածութեան եկեղեցւոյն Մանիքեցւոց, որոց մասին եկեղեցական պատմութիւնը քիչ բան հաստատեցել է մեզ և կամ ոչնչացուցել։

Բայց և այնպէս՝ եղած գրաւոր և անգիր աւանդութիւններէն դատելով՝ կարելի է ասել, թէ Մանիքեցւոց եկեղեցին՝ քրիստոնէականին ծառայական նմանողութեամբը կազմակերպուած էր։ Սուտակասպաս Մխիթարիչն Մանի՝ ինքն իսկ Քրիստոսի նման երկոտասան աշակերտներ ընտրած էր՝ քարոզելու իր նոր վարդապետութիւնը. այս ընտրութիւնս յաջորդական էր և միշտ մի և նոյն թուով։ Երեքտասանեարորդն՝ իբրև փոխանորդ Մանեայ՝ իրենց դերագոյն պետն էր։ ԺԲ ընտրեալքը կը ձեռնադրէին 72 եպիսկոպոսներ, — անշուշտ նմանողութեամբ 72 աշակերտացն Քրիստոսի, — ապա ալ քահանաներ կը ձեռնադրէին։ Սարկաւագներ և քարոզիչներ ևս ունէին։

Մեծ փոյթ կը տանէին Առաքելոց անուամբ անհարազատ գրուածներ յօրինելու և տարածելու. և Թովմաս և Փիլիպպոս Առաքելոց ընծայուած Աւետարաններն (1) և շատ մի անհարազատ գրութիւններ, որոնցմով ուզեցին ճոխացնել Նոր Կտակարանը՝ Մանիքեցւոց (2) գործ էին։

Իրենց պաշտամունքը՝ ամենածածուկ կերպով կը կատարէին։ Եկեղեցւոյ այն խորհուրդները, որոնք նիւթոյ ձեռքով կը կատարուին, կամ՝ լաւ ևս որոց մէջ նիւթն է իբրև միջոց շնորհաց՝ մերժուած էին։ Ս. Հաղորդութիւնը Ընտրելոց ներկայութեամբը միայն կը կատարէին, բայց առանց գինւոյ. զի գինին՝ էր, ըստ Մանիքեցւոց, բաժակ դիւաց։ Իսկ իրենց Ագապներն՝ ոչ այլ ինչ

1. Հայերէն «Գիրք ՃԾՐ Հերձուածոցի» մէջ Թովմայի Աւետարանին իբրև բուն հեղինակ Մանի նշանակուած է։

2. Տես Ս. Օգոստինոս. Epist. 64, n. 3. — Կամ՝ Hist. liter. script. eccl. vol I. d. 141—143, — Ֆապրիցիոս, Bibl. Gr. ed. Harles. vol. VII, p. 322։

էին՝ բայց եթէ անպարկեշտ խնճոյքներ՝ պէսպէս անառակութեամբք լի, թէև Մանի այնպէս աւանդած չէր նոցա։

Այս նորօրինակ վարդապետութեամբս՝ թէև ուզած էր Մանի իւրաքանչիւր ազգականութեանն՝ իրեն յատուկ դաւանութիւնը մատակարարել, բայց այնու հանդերձ շատ ժայռերու զարնուեցաւ. որովհետև այն ազգերէն իւրաքանչիւրն իր դաւանութեան առընթեր՝ հակառակն ևս ակներև կը տեսնէր։ Այո՛, Կայսերը Հռոմոց, այք իրենց տէրութեան մէջ կրօնից իբրև դերագոյն պետ ճանչցուած էին և պաշտուած, չէին հանդուրժեր իրենց տեղ Մանի կամ նորա յաջորդը փոխանակուած տեսնել. այսպէս ըսելու ենք նաև արքայից արքային համար։ Այս պատճառաւ իսկ Մանէսի և Մանիքէութեան նախկին հալածողները Դիոկղետիանոս և Շապուհ եղան։ Սոցա յաջորդեցին ապա մեծն Կոստանդիանոս, Վալենտիանոս Ա, Բ, Գ. Թէոդոս մեծն, Մնորիոս, Կրատերն Թէոդոս, Յուստինոս, Յուստիանոս, և այլն։ Սակայն չնայելով այնպիսի հալածանաց՝ Գ. Դ և յաջորդ դարերուն մէջ տարածուեցաւ այս ազանդս յաջ և յահեակ բոլոր Հռովմէական կայսերութեան մէջ, այսինքն է 'ի Պարսկաստան, 'ի Միջագետս, Ասորիքի, Պաղեստինու, Եգիպտոսի, Աֆրիկէի, Իտալիոյ, Գաղղիոյ և Սպանիոյ մէջ։ Իր հաստատութեան առաջին դարուն՝ այս ազանդս դեռ իր նախկին պարզութեան և պարզունակին մէջն էր. բայց յետ այնորիկ այնքան կերպարանափոխութիւններ կրեց, որքան որ կուսակցութեանց և դպրոցներու բաժնուեցաւ։ Այնպէս որ Թէոդորետոս՝ անկէց մէկ դար վերջ գրելով Մանիքեցւոց մասին կ'ըսէ, թէ եօթանասուն այլևայլ ազանդոց բաժնուած էր, որոնք երկու սկզբանց դաւանութեան մէջ միայն կը միանային իրարու. իսկ յայլն ամենայն կը զանազանէին յիրարաց։ Իմ նպատակէս դուրս է այս տեղ մի առ մի յիշել բոլոր այն ազանդներն՝ իրենց արարուածներով ի միասին վերոյիշեալ աշխարհաց մէջ. սակայն զանց չպիտի ընենք ցուցնելու հանուսաիս անոր ունեցած ամենամեծ ազդեցութիւնն և յառաջադէմ զարգացումները մի քանի նշանաւոր հերետիկոսութեանց մէջ։

Այո՛, բոլոր այն հերետիկոսութիւնքը, այք Երկուութեան վերայ հիմնեալ էին և կը մերժէին զամուսնութիւն, եկեղեցւոյ խորհուրդներն և տնօրինականքը՝ Մանիքէութեան ծնունդ են։ Արաբիոյ անապատին և հին աշխարհի մէջ ցանուած և ցրուած այն կրօնական և մտաւորական յեղափոխութեանց շատերը, որք Կոստոսի կոփիչ և կռանիչ ուռան ներքև ծեծուելով՝ նոր նոր կերպարանք և ձևեր առին և յուզեցին Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և քրիստոնէական հաւատքը, Մանիքէութեան աշխարհահոծ

խառնակութենէն յառաջ եկան և պարզեցին իրենց անկախութեան դրօշը։ Մանիքէութեան պարտիզէն բուսաւ յԳ. դարուն նախ Թերակացւոց աղանդը յանուն Թերակի Եգիպտացւոյ։ Այս աղանդս որ յիշուած է հայերէն ՃԾԸ Հերձուածոց Գրքին մէջ, Ս. Եպիփան (1) ևս ընդարձակօրէն կը խօսի և կը հերքէ անոր մոլորութիւնները, առանց ըսելու, թէ Մանիքէութենէ կը շառաւիղէր։ Սակայն Բոսորը հիմնաւոր փաստիւք ապացուցուց զայն։ Այս աղանդիս մէջ հակառակ Մանեայ ընդունուած է մեռելոց յարութիւնը, բայց ըստ հոգւոյ միայն։ Բանականութիւնը բացուելէն յառաջ մեռնող տղաքը՝ չեն կարող ժառանգել զերկնից արքայութիւնը. վասն զի բարեգործութեամբ դեռ արդիւնաւորած չեն զայն։ Մելքիսեդեկն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ մարմնացեալ Հոգին սուրբ. և Մանեայ երկու սկզբանց վերայ երրորդ մ'ալ կը յաւելոյր. այսինքն է Աստուած, Նիւթ և Չարն։ Բ. Բրահիտաց աղանդը մի և նոյն դարուն։ Այս անուանակոչութեանս բուն պատճառն ինձ յայտնի չէ. սակայն Վէցլէրի և Վէլտի Համապատում Բառարանին մէջ (հտ. ԺԴ) յունարէն βράχις բառէն ածանցեալ կը համարուի, որ կը նշանակէ հեղուն. որովհետև Մանի, որուն կը հետևէին, մերթեզերծ եղած ժամանակ՝ հոսած էր իւր արիւնը ցվերջին կաթիլ։

Գ. Արիանոստրիւնը որ ծնաւ յամի 319 փրկչական թուականին, և դարեր տևեց, ծնունդ է, ըստ իս, Մանէսի վարդապետութեան 3. և 24. նախադասութեանց։ Սակայն այն ինչ որ Մանեայ դրութեան մէջ իբրև երկրորդական կէտ մ'ենթադրուած է, նոյնը Արիոսի դրութեան մէջ առաջին տեղին ունի. և յունական կիրթ հանճարոյ բոլոր խմաստասիրական ներքութիւններն՝ հոն կը ձգտին՝ եղրակացնելու արարածոց բնութեան մէջ եւեցած 12 կերպ ծննդենէ կամ յառաջագայութեանց, թէ սկզբնաւորեալը կամ բանը λόγος իր սկիզբէն կրտսեր է, և հետևաբար անհաւասար գոյացութեամբ։ Դ. Պրիսկիլլականութիւնը (2), որ մօտ 381ին երևցաւ 'ի Սպանիա, ուղղակի շառաւիղած է Մանիքէութեան 2⁰. և 4⁰. նախադասութիւններէն։ Այս բանիս հաստատութիւնը կը գտնենք նոյն իսկ Ս. Հերոնիմոսի (3) և Պրիսկիլլայ ժամանակակից Սուլպիկիոս Սեվերոսի (4) քով։

1. Adversus Hoereses, 67:

2. Պրիսկիլլայ բարմահարուստ և հրապուրող կնոջ ձեռքով, որ կը վարդապետէր, թէ աշխարհս չէ Աստուծոյ՝ այլ դիւի գործ. և թէ Քրիստոսի ծնունդն և մահ չեին իրական։

3. Epistola 43 ad Ctesiph. col. 476:

4. Hist. Sainte I. 2, C, 46;

Մանեայ վարդապետութեան մէջ Երրորդութեան գաղափարը թէպէտև խիստ աղուազ և մոլար, բայց կայ իրօք. իսկ Պրիսկիլլեանք՝ ընդ հակառակն, յառաջ անցնելով ժխտեցին բոլորովին երից անձանց գոյութիւնը, գնոստիկեան ստորակարգեալ էակաց անհամար շարք մի հնարելով իրարմէ յառաջագայեալ։ Մանեայ միւս մոլորութիւններն ընդունելէն զատ՝ յաւելին ուրանալ նաև մարդուս անձնիշխան ազատութիւնը, և կոյր ճակատագրին ընծայեցին զամենայն։ Այս վարդապետական փոփոխութեանս պատճառն յայտնի է Մանիէն գծուած բարոյականի մեծ յեղափոխութեամբը. վասն զի փոխանակ Ագապի՝ մասնաւոր տեղ մի կը ժողուէին, գիշեր ատեն, աբք և կանայք. մերկամարմին աղօթելէն վերջ՝ անձնատուր կ'ըլլային յանառակութիւնս. և Աստուծոյ նուիրեալ պաշտօնը ափրոդիտական խնջոյիւք կը պղծէին։

Ե. Պեպուզացւոց (¹), Ադոգիանոսաց (²) և Պողիանոսաց աղանդները, զոր Ս. Եպիփան և Եպիփանի Ընդդէմ Հերձուածոց գրութենէն համառօտուած հայերէն « Գիրք ՃԾԸ Հերձուածոցը » մէջ կը բերեն՝ իրենց զզուելի արարուածներով՝ Մանիքեցւոց և Մոնդանեանց աղանդներէն շատաւիղած են, և մինչև Կապադովկիոյ և Փռիւգիոյ խորերն արմատացած։ Զ. Բորբորիտաց (³) աղանդն ևս, զոր կը յիշատակէ Ս. Եփրեմ Ասորի իւր ԻԲ Երկրորդ Երգին մէջ, զոյգ ընդ աղանդոյ Մանիքեցւոց՝ ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ այս վերջինիս ծնունդ, և քոյր Պրիսկիլլեանց աղանդին։ Այո՛, Բորբորիտք՝ Մանիքեցւոցմէ տեսական մոլորութիւններն աւելի ժառանգած էին. իսկ անբարոյական մեղնէութիւնը՝ որ անոնց յատուկ բնագրոշմն էր, 'ի Պրիսկիլլեանց անտի առած էին։ Քիչ յառաջ յիշուած հայերէն Գիրք Հերձուածոցին հետ՝ հին Ոսկեփորիկ մ'ալ իբրև բնորոշ յատկութիւն կ'ընծայէ Բոր-

¹. Հայերէն գրչագրաց ոմանք « Պեկուզացւոց » կը գրեն, և ոմանք Պեպուզացւոց. բայց երկուքն ալ անճիշտ են, զի Փռիւգիոյ այն քաղաքն՝ ուր այս աղանդս յայտնուեցաւ՝ Պրիսկիլլա և Կուինտիլլա կախարդասար կանանց ձեռքով, Պեպուզ կը կոչուէր։

². Այս անունս՝ ըստ Ս. Եպիփանի կազմուած է յունարէն α և λόγος մասնիկանց, որ կը նշանակէ առանց բանի. վասն զի սոքա չէին ընդուներ զԲանն Աստուած, Յովհաննու Աւետարանին համաձայն։

³. Ազգային մատենագիրները՝ Մ. Խորենացիէն և Կորիւնէն սկսեալ կը յիշատակէն անոնց գառնենի կերպարանաց տակ ծածկուած գայլենի գարշութիւնները, յորջորջելով զանոնք մերթ բորբորիանոս, մերթ բորբիոս և մերթ բորբիանոս։ Այս ձևերուս առաջինը միայն մատ է յունարէն բառին βόρβορος, որ կը նշանակէ տիղմ, գայռ. այսինքն է տղմասէր, վատաշ և այլն։ Հաւանօրէն 'ի Ցունաց կամ յԱսորուց փոխ առնուած է։

(¹) կ'անուանէին իրենք զիրենք, և կամ անոնց հետ միաբան դոր-ծելով։ Կորիւն « սատանայական աղանդ » կը կոչէ զայն. և յի-բաւի. վասն զի ինչպէս տեսանք 'ի վեր անդր և պիտի տեսնենք 'ի հետևեալն, — Պաւղիկեանց վրայ խօսած ժամանակ, — զդև կամ Դեմիուրգոս կը պաշտէին Մանիհեցիք։ Մ. Խորենացի, Գ. գլ. Խէ. « Հեթանոսական մոլորութիւն » կ'անուանէ, վասն զի համաձայն Մանիհեցւոց Քրիստոսի Աստուածութիւնը կ'ու-րանային։

Այս գիւական և հեթանոսական աղանդս ջախջախելու համար է, որ Ս. Մեսրովբ կամ Մաշտոց կրկին և կրկին կ'ընթանայ Գողթն գաւառէն 'ի Սիւնիս և յԱղուանս, և անտի դարձեալ ի Գողթն և յԱյրարատ։ Այս, նոյն իսկ Ս. Պրոկղի, Ակակիոսի և Աստուոց՝ առ Ս. Սահակ գրուած տագնապալից և յանձնա-բարական թղթերն և անոնց պատասխանիքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ ազգային յիշատակարանք կը ցուցնեն, թէ Մա-նիքէութեան այս ժիր արբանեակներս, այսինքն է Բորբորիք, Արևորդիք և Երևութականք, կարծուածէն աւելի կրօնական և քաղաքական շփոթութիւններ յառաջ բերին 'ի Հայս. կազմեցին Հայոց մէջ պարսկադէն կուսակցութիւն մի և հրաւիրեցին Պար-սից անվերջ ոտնձգութիւնները մեր ազգին և աշխարհի վերայ։ Բայց ասա՝ մեր մեծեռանդն թարգմանչաց անդուլ ջանքով և հոգևոր շանթերով, և անտի աշխարհական իշխանութեան գաւազանի զօրութեամբը շուտով խայտառակեցան անոնց նեն-դաւոր դաւադրութիւնքը, դէթ առժամանակեայ կերպով։ Սա-կայն հայ հողին վրայ անոնց ցանուած սերմերը թէև ամրութեան դատապարտուած 'ի Ե դարուն, բայց այնպէս չի մնացին նոյն դարավերջին և 'ի սկիզբն Զ երորդին։

Այս դարուս ազգային գրականութեան և յիշատակարանաց պակասութեան աղագաւ՝ կը պակսին դժբաղդաբար նոյնպէս լրացուցիչ տեղեկութիւնք։ Սակայն մէկ կողմէն Եւտիքէսի մոլ-որութիւնն որ վաղենտինեայ և Մանեայ 20°. նախադասութեանը վերանորոգութիւնն էր, ըստ վկայութեան Յովհաննու (²) Օձնեց-ւոյ. և միւս կողմէն Զենոն և Աթանասիոս կայսերաց ներող քաղա-քականութեամբը, մանաւանդ թէ վերջնոյս մայր դշխուհւոյն զՄա-նիքէութիւնն ընդունելովն՝ երբ ամէն հալածանք ևս դադրեցան, և անոնք քսան և եօթն տարի անընդհատ ազատութիւն վայե-

1. Դիտելով որ յԳ. դարուն իսկ այս աղանդս կար, և Եւսեբիոս իւր Եկեղ. պատ-մութեան Ե. Գրոց ԺԲ. գլխուն մէջ կը յիշատակէ զայն։

2. Որ Ընդդէմ Երևութականաց ճառին մէջ այսպէս կ'ըսէ. « Զվաղենտինոս և զՄանի, որ կարծեաք ասացին զերևումն Քրիստոսի և զմի բնութիւն »։

լեցին՝ և տարածուեցան բիւզանդական կայսրութեան մէջ, կարելի բան չէ՝ որ 'ի Հայս ևս արձակ համարձակ ճարակած չըլլան։ Այո՛, Պարսից արքային Կաւատայ՝ Հայոց սահմանագլխուն վերայ բռնի գումարած ժողովակներն ատի, և անտի յաճախ ուրացութիւնք քրիստոսական հաւատոց, խանդարմունք եկեղեցական օրինաց և բարոյականի՝ լիովին կը հաստատեն մեզ զայս տխուր ճշմարտութիւնս։

Վեցերորդ դարուն վերջերը Մանիքէութիւնն այսպիսի կացութեան մէջ էր, երբ կայսրն Յուստինոս՝ մանաւանդ թէ նորա յաջորդը տարբեր քաղաքականութեամբ զինեալ, փորձեցին վերջնական հարուած մի տալ անոր և իրենց միահեծան դաւաղանի ներքև նուաճել զայն։ Սակայն այս բազմագլխեան վիշապս, այս բազմահնար Մէդուսան, որ կեղծուպատիր դիմակի տակ ծածկուած՝ գիտէր ժամանակին և պարագայից համեմատ կերպ 'ի կերպս լինել և իր հալածիչները խաբել, ամիսոփեցաւ ոչ եթէ լոկ քաղաքի մի կամ դաւառի խորը, այլ որ չարագոյն է՝ գաղտնածածուկ մարդկան համոզման մէջ, ուր չեն կարող մըտնել ոչ զէնք և ոչ բռնութիւնք։ Ոմանք արդի քննադատից՝ մեր ցայս վայր նշանակած պատմական և այլն պատճառներէն բոլորովին տարբեր պատճառ մի կու տան Մանիքեցւոց ազանդի տարածուելուն. այսինքն է քրիստոնէից՝ անոնց դէմ յարուցած անգութ հալածանքներն և մահուանքը։ Սակայն այսպիսի ենթադրութիւն մի ճշմարիտ կրօնից արբանեկաց համար միայն կըրնայ պատմական և կատարեալ իրողութիւն համարուիլ, և ոչ թէ Մանիքեցւոց, որոնց մոլորութեանց իբրև ճշմարիտ ժառանգներ պիտի ելլէին անուանեալքն Պաւղիկեանք. և թէ մոլորութիւնը՝ միայն անուանս և դիմակներ փոխելով կրնայ յարատևել։ Ահաւասիկ ժամանակակից և անցք հին Մանիքէութեան՝ 'ի նորն, կամ լաւ ևս 'ի Պաւղիկէութիւն։ Ցեանենք այսուհետև, թէ ի՞նչ պայմաններու և պարագայից մէջ սկսաւ երևնալ Պաւղիկեանց ջոկատն. ինչպիսի՞ միջոցներով սկսաւ յառաջ վարել իր նախահայր Մանիքեցւոց գործն, և թէ դեռ ուրիշ ի՞նչ մոլորութեանց ծնունդ տուաւ։

Կանխաւ յիշեցինք, թէ ինչպէս արևմտեան և արևելեան կայսերք Հռոմոց անդադար կրօնական խնդիրներու միջամտելով, բուռն հալածանքներ յարուցին Մանիքեցւոց և ուրիշ ժամանակակից հերետիկոսաց դէմ։ Արդ՝ սոքա բազմապիսի տանջանաց և մահուան տարատիպ ձեռքէն ազատելու համար՝ փախան կայսերութեան հեռագոյն սահմանները. այսինքն է յԱսորիս, յԵգիպտոս և յԱրաբիա։ Այնպէս որ այս ժամանակամիջոցիս նաղով-

բացուց, Երիմնիանները, Արիանոսաց, Նեստորականաց և Եւտի-քականաց հետ՝ Մանիքեցիք ևս կը վիտային Արաբիոյ մէջ. ո-րոնք գրէթէ առ հասարակ վրէժխնդրութեան ոգւով լեցուած՝ անհաշտ ատելութիւն մ'ևս կը սնուցանէին ուղղադաւան Եկե-ղեցւոյ և անոր դաւանութեանց դէմ։ Հրէութեան, կռապաշտու-թեան և հերետիկոսութեանց այս խառնարանիս մէջ՝ ամէնքն ալ նորաձևութեանց կը սպասէին, և ամէն օր նորանոր ծրագիրներ և աղանդներ կազմելու հետ էին. մինչև իսկ անապատի մարդա-ւէին առաջին տուն տուողներն՝ անոնց միջէն էին։ Մարդ-կային կրից և յեղափոխութեան հրաբուղխն արդէն լեցուած էր, և չարութեան բաժակը բերանաբաց կեցած էր ժայթքելու երկրիս երեսը։ Նոր շունչ մ'և նորագործ զօրութիւն մի բաւա-կան էր առ այն։ Հազարացուց մեծ և անուանի յեղափոխիչը տեսնելով կրծնից այս ահագին տարաձայնութիւնները, ուզեց զանոնք միութեան մի վերածել։ Այսպէս ուրեմն Հարաւայնոց հովին և հոսանքին հետ՝ ձգեց տարաբ բոլոր վերոյիշեալ խառնի-ճաղանճ աղանդաւորները՝ վերստին սփռելու քրիստոնէական հո-ղին և բիւզանդական կայսրութեան մերձագոյն սահմանաց վե-րայ։ Այո՛, Է. դարու առաջին կիսուն և ճիշտ այն ժամանակ երբ Արաբացիք տիրելով Հայաստանի՝ կը յառաջէին յԱրևմուտս, վերստին յայտնուեցան Մանիքեցիք Սամոսատի և Դարանա-ղեաց լեռներու մէջ։ Բայց այսուհետև Մանիքէութիւնը աւելի Պաւղիկեան աղանդ կամ պարզապէս Պաւղիկէութիւն վերակո-չուած է, կամ յանուն նորոգողին և կամ մի այլ պատճառաւ։

Պաւղիկեան աղանդին Մանիքէութենէ ունեցած տարբերու-թիւնը մասնաւոր ընելէն յառաջ, կարևոր կը համարիմ առ-խօսել համառօտիւ աղանդապետին ծագմանը կամ ազգայնու-թեանը մասին, լուծելու համար այն դժուարակնճիռն հարցերէն մին, որ այլ և այլ անճիշտ եզրակացութեանց պատճառ եղաւ ազգային և օտարազգի մասնոց մէջ։

Ազգային մատենագիրներէն Յովհ. Օձնեցին՝ ընդդէմ Պաւ-ղիկեանց գրած ճառին մէջ կը յիշատակէ զՊօղոս՝ պարզապէս Սամոսատցի անուանակոչութեամբ՝ այսպէս. « Աւադիկ Պօլիկեան-քըզ, որ 'ի Պօղոսէ Սամոսատացւոյ դեղեալ »։

Պետրոս Սիկիլիացին (1) անոր ազգանունն ևս կ'աւանդէ, ը-

1. Hist. de Manichoeis. Ed. Lugduni, կ'ըսէ. « Etenim Samosatenae mulieri Callinicae geminierant liberi Paullus et Joannes: hosce duos serpentes illa vipera genitrix aluit, nefariamque sectam edoctos Samosatis praecones erroris emisit, que Phanariae ditionem ingressi, in vicum quendam pervenere, ibique rudes parumque certas fidei nacti incolas venenum impietatis, et dirum hostis lolium sparserunt » ;

սելով, թէ Կալլինիկէ անունով Մանիքեցի կին մի ծնաւ երկուս բեակ օձեր, և իժի նման կը անուցանէր զանոնք թունաւոր վարդապետութեամբ, որոց միոյն անունը Պողոս էր, իսկ միւսին Յովհան. և թէ առաջնոյն անուամբ նոր Մանիքէութիւնը կոչուեցաւ Պաւղիկէութիւն. և թէ Սամուսատէն տարածուեցաւ աղանդս 'ի Փաւարիա, որ կը կոչուի այսօր Եպիսպարիս։

Փոտ՝ իր Պատմ. նոր Մանիքեցւոց երկասիրութեան Ա. գրոց ԺԶ գլխուն մէջ՝ խօսելով անոնց աղանդապետին վերայ՝ Պետրոսի Սիկիլիացւոյ տեղին գրէթէ նման բառերով մէջ բերելէն յետոյ, — որ յայտնի նշան է նոյնութեան նախկին հասարակաց աղբեր մի, — նոյն գրոց ԺԸ. գլխուն մէջ յառաջ կը բերէ (1) ուրիշ աւանդութիւն մի՝ բոլորովին հակասող առաջնոյն։ Այժմ աւելորդ է ըսել, թէ այդ երկու դէմընդդէմ աւանդութիւնք՝ նոյնպէս երկու տարբեր աղբի և ժողովրդեան մէջ շրջող արտայայտութիւններ են. այլ այս աւելի դիտելու ենք, որ Փոտ այս երկրորդ տեղւոյն մէջ ոչ միայն Պողոսի աղգատոհմը՝ այլ նոյն իսկ ազգութիւնը կը յիշէ յայտնապէս, ըսելով, թէ Պողոս անուամբ Հայազգի մի երկու որդի ունէր, միոյն անունը Գենեսիոս, իսկ միւսին Թէոդորոս։ Այս մարդս՝ ընդհանուր կերպով ամէն ուրացողաց դէմ՝ կնքուած մահուան դատավճռէն խոյս տալով՝ եկաւ Յեպիսպարիս, և հոն կը սփռէր իր ամպարշտութեան չար սերմունքը. և թէ աւելի այս՝ քան թէ Կալլինիկեայ որդւոյն Պողոսի անունով Մանիքեցւոց աղանդը Պաւղիկեան կոչուած կը կարծուի։ Փոտի այս երկրորդ կարծեացը կը համաձայնին նոյնպէս Կղ. Կալանոս, հտ, Ա. և Բարոնիոս, հտ. Թ։ Իսկ Հ. Մկր. Զամչեան, ընդհակառակն, կը մերժէ Փոտի և անոր հետևողաց այս կարծիքն, ըսելով, թէ « Այն Պողոս՝ որ յիշի ասա, ոչ էր 'ի Հայոց, այլ յայլմէ ազգէ՝ բնակեալ յաշխարհին Փոքրուն Հայոց. և զի զայն աշխարհ պատմիչքն Յունաց կոչեն Հայաստան, վասն այնորիկ թերևս և այն Պողոս համարեալ իցէ հայ, նոյնպէս և որդիքն »։ Բազմահմուտ Հ. Մ. Զամչեանի մէջ բերած հերքողական պատասխանին՝ ենթադրական իսկ համարելով, սակայն և այնպէս թէ Գենեսիոս և թէ Թէոդորոս յունահնչիւն անուանքը կարող են

1. « Paullus autem quidam gente Armenius, duum filiorum pater, quorum alter Gegnesius, Theodorus alter audiebat, mortem evadit fuga, quae contra universam multitudinem decreta fuerat. Ac venit ille quidem Episparim superius a nobis commemoratam, ibique impietatem disseminare studiebat: Ex hoc porro Paullo, pars non minima apostatarum denominationem suam trahere potius, quam ex filios Callinicae detestabilem Manichoeorum gentem fuisse dictam, arbitratur »

անոր կուսան լինել. բայց փոսի կարծիքը՝ պատմական հիմ մ՚ևս ունենալու է անպատճառ, և աւելի ծանրակշիռ։ Այս պատմական հիմն՝ կամ Ցունաց առ Հայս ունեցած յայնժամու ատելութեանը պարզապէս արդիւնք համարելի է, որով կը ջանային յարմար պարագայից մէջ ամբաստանել զՀայս. և կամ իրօք Պօղոս անունով հայազգի (1) Մանիքեցի մ՚ալ եղած է Է դարու երկրորդ կէսին, որ Կայլինիկեայ որդւոյն Պօղոս Սամոսատացւոյն արդէն սկսած գործին յետոյ ուրեմն զարգացուցիչ և տարածիչ ըլլայ Հայոց մէջ։ Արդ՝ եթէ փոսի ժամանակագրական կարգաւ բրած է Նոր Մանիքեցւոց պատմութիւնն, այն ատեն երկրորդ ենթադրութիւնն աւելի ճշմարտանման կ՚երևի ինձ. և վստահանալով փոսի երկրորդ տեղւոյն վերայ կը համարձակիմ մանաւանդ ըսել, թէ հաւանական է որ այս հայազգի կոչուած Պօղոսը՝ Կայլինիկեայ որդւոյն Պօղոսի որդին եղած ըլլայ, և թէ նա հայ կարող էր լինել 'ի հօրէ և ոչ 'ի մօրէ։ Նա իր հօրը անմիջապէս չէր կարող յաջորդել, այլ իր հօր յաջորդին։ Յիրաւի, մեր այս կարծեաց 'ի նպաստ՝ դիտելու ենք նախ, որ Պետրոսի Սիկիլիացւոյն, ինչպէս և փոսի առաջին տեղւոյն մէջ, փանարիա կը յիշուի իբրև ժողովատեղի Պօղոսի, իսկ երկրորդ տեղւոյն մէջ՝ Եպիսկարիսը։ Արդ Եպիսկարիսն՝ եթէ փանարիայի նոր անուանակոչութիւն մի համարինք, և եթէ անկէց բոլորովին տարբեր տեղ մի, հեռացնել կու տայ նոյնպէս տարբերութիւն անձի և ժամանակի։ Բ. Դիտելու ենք, որ փոսի Պօղոսի Սամոսատացւոյն յաջորդել կու տայ զկոստանտինոս, և անկէ վերջ կը դնէ զհայազգին Պօղոս, զոր Յոյնք կը կարծէին իբրև նախկին պետ Պաւղիկեանց։ Գ. Յոյն մատենագրաց քով Պաւղիկեան աղանդն ի սկզբան Παυλοιωάνναι = Պաւղ–Յովհաննեան կը կոչուէր՝ Սամոսատացի զոյգ հարազատներու անուամբ. բայց վերջէն Παυλικιάνοι — Պաւղիկեանքի փոխեցաւ։

Բայց դիտելով մէկ կողմէն, որ Պետրոս Սիկիլիացին՝ Կոստանտինոս աղանդապետին երևումը կը դնէ յամի Տեառն 653. և

1. Հայերէն «Գիրք ՃՇՐ Հերձուածոցի» մէջ կը գտնենք այս նկատմամբ հետեւեալ հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւնը. «Ապա կին մի Շէրի անուն՝ այսինքն է Բաղերդական կամ Պօլիկենաց) աղանդոյն ելեալ զկնի Թուրքացն՝ եկն 'ի Հայս, և Պող ոմն յԱյրարատեայ գաւառէն՝ որ աշակերտեալ էր սրբոյն Եփրեմի, առանկեաց զկինն, և խառնակեցաւ աղանդն ընդ քրիստոնէութեան։ Զարեգակն՝ զՔրիստոս ասէին՝ ոչ մեռեալ և ոչ յարուցեալ. և վասն այսորիկ ծոմանան 'ի կիրակէի։ Եւ եկեալ սուրբն Եփրեմ ոչ կարաց քակել զնա յաղանդոյն, և անէծ զնա և զնաց»։ Արդ՝ կամ այս Եփրեմն Խորին Ասորիէն տարբեր մէկն է, և կամ Բաղերդական աղանդը Դ. դարուն իսկ կար։ Բայց ինձ առաջինն աւելի հաւանական կը թուի, և կը յուսամ յետոյ այս կէտս լուսաբանել։

այնպիսի պարագաներով (1) կը ներկայացնէ զնա, որոնք կարծել կու տան, թէ նա ինքն եղած ըլլայ նախապետ այն աղանդին, և ոչ Պողոս ոք. իսկ միւս կողմէն ալ նոր Մանիքէութեան հիմնաւորց անուանակոչութիւնը՝ Պաւղիկեանութիւն կ'ելլեն մեզ ընդ առաջ իբրև նորանոր դժուարութեան ժայռեր, զոր առանց հարթելու՝ կարելի չէ յառաջ վարել զպատմութիւն։ Ուստի ես իրաք հարկ կը զգամ այս մասին մի նոր կարծիք ես արտայայտել սատ, որով կը յուսամ թէ ոչ միայն այս դժուարութիւնքս պիտի հարթին, այլ նոյն իսկ Պողոսի Սամոսատացւոյ և Հայաղդի Պողոսի մասին եղած աւանդութիւնքն ես իրենց բանաւոր լուծումը պիտի ընդունին։ Արդ՝ իմ կարծիքովս Նոր Մանիքէութիւնը յէ դարուն Պաւղիկեան կոչուած է ոչ թէ Սամոսատացւոյն կամ Հայաղդի Պողոսի մ'անուամբ, այլ նոյն ինքն հեթանոսաց Առաքելոյն Պողոսի անունով, զոր կամ մի ոմն 'ի նոր Մանիքեցւոց, և կամ անոնց ընդհանուր համայնքը ուզեց իրեն կամ իրենց աղանդին յատկացնել։ Մեր այս կարծեաց 'ի հաստատութիւն կան այնպիսի պատմական և չշափելի ապացոյցներ, որոնց առջև գրէթէ ամէն տարակոյս կը փարատի։

Նախ 'ի պատմութենէ գիտենք, թէ ինչպէս Մանիքեցիք՝ այսպէս ալ Պաւղիկեանք զիրենք Տարսոնացւոյն իբրև ճշմարիտ աշակերտներ կ'անուանէին, կարծելով թէ ունին բոլոր անոր գիտութիւնն և իմաստութիւնը. և անոր վկայութիւնը Ս. Գրքէն վեր կը դնէին։ Բ. Դիտելու ենք, որ Պաւղիկեանք կը նղովէին թէ զՄանի և թէ զՊողոս Սամոսատացին։ Արդ՝ այս բանս անհասկնալի պիտի մնայը, եթէ նոքա պարզապէս Մանէսի գծած սահմանին մէջ մնացած և հնացած ըլլային, և կամ զՊողոս Սամոսատացի ճանչնային իրենց իբրև նախահայր։ Գ. Դիտելու ենք որ Պաւղիկեցի մեզ ծանօթ աղանդապետներէն իւրաքանչիւրը՝ Պողոս Առաքելոյ այս ինչ կամ այն աշակերտի անունը կը ստանձնէր, և իբրև անոր կենդանի անձնաւորութիւն՝ այնպէս կը ներկայանայր ժողովրդոց՝ զանոնք որսալու համար։ Եւ ստուգիւ Կոստանտինոսը՝ Սիղուանոս կը կոչէր ինքզինքը, Սիմէոնը՝ Տիտոս, Գենեսիոսը՝ Տիմոթէոս, Սիրոնէոսը՝ Եպաւիրոդիտոս և Սարգիսը՝ Տիւքիկոս։ Այսպէս ալ իրենց մոլորութիւնները սերմնած տեղերը՝ Պողոս Առաքելոյ աշակերտաց առաքելութեան

1. Զի կ'աւանդէ, թէ այս ժամանակիս Մանիքեցի փախստական սարկաւագ մի՝ Աստրիքէն գալով 'ի Հայս, իր հայրենիքն 'ի Մանանալի, հիւրընկալութիւն գտաւ Կոստանտինոսէն, որուն 'ի փոխարէն երկու գրուածք ընծայեց, մինը՝ Մանիքեցւոց Աւետարան, իսկ միւսը Պողոսի Առաք. թղթերը, անուշտ խեղաթիւրուած. և թէ այդ օրէն 'ի վեր Կոստանտինոս խորհեցաւ հիմնել զվարդապետութիւն Պաւղիկեանց։

տեղերու պիտակ անուամբք կ'անուանէին։ Օրինակի ազագաւ, Մակեդոնիա կ'անուանէին զԿիբրոսսա, Աքայիա՝ զՄանանաղի, Կողոսացիս՝ զԱրգոնաւտս, Եփեսացիս՝ զՄոփսուեստացիս, Լաոդիկեցիս՝ զԿիւնեցիս կամ զդաւառն Կանիս։ Արդ՝ ուշի ուշով դիտելու ենք, որ հօս Պօղոս Առաքելոյ անունն և Առաքելութեան թեմ մի յիշուած չէ։ Ուրեմն ասկէ կը հետևի, թէ կամ Կոստանտինոսի նախորդ աղանդապետն, — որուն ազգն և անունը դեռ խորհրդական քօղով ծածկուած կը մնայ, — նա ինքն կը կրէր առաքելապետին անունը, և կամ լաւ ևս, Կոստանտինոսէն հիմնուած աղանդը, ուսկից յառաջ եկաւ Պաւղիկէութիւն, այսինքն է Պաւղոսականութիւն։ Դ. Դիտելու ենք, որ հնագոյն աղբերք առհասարակ փոքր 'ի շատէ նշանակած են մեզ յիշեալ աղանդապետներու իւրաքանչիւրին բռնած ուղղութիւնը, կատարած գործն և ունեցած ահաւոր կատարածը. և այս իսկ պատմական և անձնական որոշ պարագաներով։ Իսկ Կայլինիկեայ որդւոյն վարդապետութեանը, գործերուն և մահուանը վերայ ոչ որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին։ Եւ այս իսկ ապացոյց մ'է, թէ նա գուցէ թէ պատմական անձնաւորութիւն մ'իսկ եղած չըլլայ. այլ շփոթութիւն ինչ հինաւուրց Պօղոսի Սամոստացւոյ՝ որ 262 փրկչական թուին եղաւ եպիսկոպոս Անտիոքայ, մոլորեցաւ և ցանեց զնախասերմունս Պաւղիկեան մոլորութեանց։ Այսպէս և Կայլինիկէ անունը՝ փոխառութիւն մ'է հաւանօրէն սրբուհւոյն Կայլինիկեայ, զոր Մանիքեցի կին մի իրեն սեփհականած էր։ Ուրեմն իրաց այսպիսի խրթնացեալ վիճակի մէջ տրամաբանական չէ պնդելը, թէ Պաւղիկեան աղանդը՝ հայ հանճարոյ գիւտ է, թէև իրօք հայ հողին վերայ աւելի խոր արմատ ձգած և ընդարձակ շառաւիղներ տարածած ալ համարինք։

Պաւղիկէութեան ծագումն և անուանակոչութիւնն այսպէս ստուգաբանելէն վերջ, այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ աղերս ունի այն Մանիքեցւոց վարդապետութեան հետ, և կամ ի՞նչ կէտերով կը տարբերի անկէ։

Արդ՝ Պաւղիկեանց վերայ երկասիրող հին և նոր աղբիւրներն ուշադրութեամբ քննելով, կը տեսնենք, որ տեսականին մէջ դարձեալ երկու, այսինքն է չար և բարի սկզբանց վարդապետութիւնն է, որուն վերայ իբրև յառանցքի կը դառնան բիւրաղդի մոլորութիւններ։ Իսկ գործնականին մէջ՝ մի և նոյն կեղծաւոր միջոցները՝ դեռ աւելի կատարելագործուած ըստ բերման ժամանակին և պարագայից։ Կոստանտինոս, — որուն կ'ընծայեն Պետրոս Սիկիլիացին և փոտ՝ Պաւղիկեան դրութեան կամ աղանդի կազմակերպութիւնը, — տեսնելով, որ Մանիքէութիւնը՝

իւր մի քանի աչքի զարնող հեթանոսական և առասպելապատում՝ իրաց համար խիստ ընդդիմութիւն կը կրէր, և թէ անոր հետևողաց բաժինն էր չարատանջ և անարգական մահը միայն, ուստի խորհեցաւ թօթափել և մաքրել զայնս. իսկ մնացածները՝ քրիստոնէական՝ բայց ոչ քրիստոնէավայել վարդապետարանի մի մէջ փոխադրել։ Պարագաներն ևս օգնեցին. այսինքն է Աստրիքէն իր հայրենիքը վերադարձող Սարկաւագը, զոր այլուր յիշեցինք, տուաւ անոր Εὐαγγέλιον և Απόστολος։ Կոստանտինոս կարդաց, խմացաւ անոնց պարունակութիւնն և լուեց, հետամուտ լինելով յօրինման իւր ծրագրին։ Այս խորհրդաւոր գրութիւնքս կրկին ուրուագիրներու կը նմանէին, որոնց շիտակ կողմը՝ քրիստոնէից կը ներկայացնէին, անոնց պատուհաններէն ազատուելու համար. իսկ իրենք իրենց մէջ բոլորովին յեղաշրջուած կը հասկընային և կը մեկնէին զանոնք։ Այսպէս ուրեմն մէկ կողմէն այս երկու գրուածքս աչաց առջև ունենալով Կոստանտինոս, միւս կողմէն ալ ժամանակի պահանջը, այսպէս կազմեց իր նոր հաւատապատումը. այսինքն է առ երեսս կեղծաւորելով՝ մէկդի թողուց վաղենտինեայ երեսուն էակաց և աստուածոց առասպելաբանութիւնքը Τερατολογίας τῶν τριάκοντα Αἰώνων καὶ θεῶν, զոր Մանի ընդունած էր իր ընտրական գրութեան մէջ, կամ լաւ ևս 'ի Համաղանդարանին։ Թողուց Կուբրիկոսէն հնարուած անձրևի զբաղելի առասպելը, որ Պետրոս Սիկիլիացւոյ և փոտի աւանդածին նայելով, իբր թէ փախչող կուսին զկնի ընթացող գեղանի պատանեկին փրփրերախ քրտինքէն յառաջ կու գար և մոգական զօրութիւն ունէր։ Այսր նման դեռ ուրիշ անհաւատալի բաներ ևս 'ի բաց թողուց։ Իսկ Բասիլիդէսի շամբուշ անառակութիւններէն չկարենալով հրաժարիլ և հրաժարեցնել իրենները, հնարիմացութեամբ մի հրապուրիչ քօղի տակ ծածկեց զանոնք, աւելցընելով անոնց վերայ ամէն տեսակ մեղնէութիւն։

Իր այս գրութիւնը՝ Պօղոս (1) Առաքեալէն ընդունած կը համբաւէր, և զինքը Սիղուանոս կ'անուանէր։ Թուղթեր ևս կը գրէր առ Կիբրոսացիս՝ Մակեդոնացիս անուանելով զանոնք։ Ս. Գրոց ամէն խմատները փոխեց, և իր այն վարդապետարանովը՝ հազար և մի նոր մոլորութեանց դուռ բացաւ։ Իր գրութիւնէն դուրս եղած որ և է գրուածք մերժեց և դատապարտեց, և իբր օրէնսդիր և հիմնադիր քսան և եօթն տարիներու կարճ շրջանին մէջ գրէթէ ամէն կողմ ծաւալեց անլուր մոլորութեանց հետ նաև անբարոյականութիւնը. և այնքան մեծ ազ-

1 Վերը արտայայտած մեր կարծիքը Պաւղիկէութեան անուանակոչութեան նկատմամբ, այս տեղւոյն կրկին ևս կը հաստատուի։

դեցութիւն ունեցաւ իր հետևողաց վերայ, որ զինքը միայն Աստուծոյ տեղ պաշտելու համար՝ նզովեցին և զՄանի՝ այլովքն հանդերձ։

Այս նոր Մանիքեցիներու բռնած ցածոգի և կեղծաւոր ընթացքին վերայ դեռ աւելի որոշ դաղափար մի տալու համար, յիշենք Կոստանդինոսի յաջորդներէն միոյն, այն է Գենեսիոսի արարքը։ Սա յամին 717–741 երբ Լէոն կայսեր հրամանաւը կալանաւորուած բերուեցաւ 'ի Կ. Պոլիս, և Պատրիարքին կողմէն հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, թէ ինչո՞ւ բաժնուած էր ուղղափառ եկեղեցիէն, պատասխանեց, թէ ինքը մոքէն իսկ այնպէս բան անցուցած չէր ընաւ. որովհետև ուղղափառ եկեղեցոյ անուամբ Պաւղիկեան համայնքը կը հասկնար միայն։ Երկրորդ անգամ երբ հարցաւ, թէ ինչու համար կը մերժէ Ս. Կուսին պաշտօնը. նենգութեամբ նզովեց զայն, որ Աստուածամօր պարտուպատշաճ յարգանքը կը զլանայ. բայց նա ինքն Աստուածամայր ըսելով երկինքը կամ վերինն Երուսաղէմը կը հասկնար։ Այսպէս կը վարուէին մնացած բոլոր հաւատոյ մնասանցը նկատմամբ. այնպէս որ ինչ որ ըսուեցաւ ատ Կոստանտինոսի և Գենեսիոսի համար՝ նոյնը կ'ընէին բոլոր Պաւղիկեանները. և անոնց ամենուն նշանաբանն էր կեղծաւորութիւն, խաբէութիւն և վատութիւն։ Ասկէ կրնան մեր ընթերցողք տեսնել, թէ մոլորութեան և պղծութեան այս արբանեակները՝ ոչ միայն բոլորովին զուրկ էին նախնի դարուց և Աւետարանի դիւցազուններէն, որոց նշանաբանն էր ընդ հակառակն տէրունական Այո՝ այո, և ոչ՝ ոչ. և արձակ համարձակ կը խոստովանէին բրնաւորաց, որոյ և հրոյ առվն իրենց սուրբ հաւատքն և ներքին համոզումը, քաջութեամբ տանելով աքսորանաց, տանջանաց և մահուան, — այլ նոյն իսկ մեր դարու ո՛ր և է պատիւ և սկզբունք ունեցող մարդէ մի։ Ուստի ուրացող կոչուելու միայն արժանի են անոնք. և ուրացողք ոչ միայ՝ քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքին, այլ նոյն իսկ իրենց դաւանած դեղին։

Արդ՝ մենք այս պատմական ամենաստոյգ եղելութիւնքս և տեղեկութիւնք 'ի նկատի ունենալով, մեծապէս կը զարմանանք այն գրողներուն վերայ, որք չգիտեմ, թէ ի՞նչ նպատակներով կը դրուատեն և կը բաղդատեն անոնց քաջութիւնը՝ նախնի քրիստոնէից անտեղիտալի և անբաղդատելի քաջութեան և հաստատամտութեան հետ, հիմն 'ի վեր տապալելով պատմական իրողութիւնները։

Մէջ բերենք այժմ այս նոր Մանիքեցւոց վարդապետութեան դիսաւոր կէտերն և հիներէն ունեցած տարբերութիւնքը։

Կոստանդինոս՝ Մանիքէութեան հիմանը վերայ ուզելով բարձրացընել իր վարդապետութեան նոր շէնքը՝ դրաւ անոր իբրև անկիւնակալ, Ա. Կերպարէս ընդդիմադրութիւն մ'ընդ մէջ բարի Աստուծոյ, — Ցէր երկնից անուանելով զնա, և աստուծոյն չարի, — կոչելով զսա Զօրուշբիւն կամ Արարող Δημιουργός աշխարհի։

Արդ՝ Պաւղիկեան դրութեան այս գլխաւոր սկզբունքէս ակնեարև՝ կը տեսնուի, թէ ոչքան հեռացել էին հին Մանիքեցիներէն. վասն զի Մանիքէութեան մէջ, — ինչպէս տեսանք, — հոգիւն կենդանի՝ նկատուած էր իբրև բարեմոյն էակ մի. մինչդեռ աստ՝ աշխարհքիս ստեղծագործութիւնը չար հոգւոյ մի կ'ընծայուի։ Եւ այս տեսական փոփոխութիւնս դիտմամբ ըրին, որպէս զի 'ի գործնականին անխղճաբար անձնատուր ըլլան 'ի չարն և յախտաւոր յօժարութիւնս բնութեան։

Բ. Մարդուս մէջ գտնուած որ և է բարեմասնութիւն՝ բարի Աստուծոյն կը վերագրէին. իսկ յոռեմասնութիւնքը, այսինքն է ստորին մասը, զգայականութիւնն և նիւթականը՝ աստուծոյ չարի։ Դէմիուրգոսը՝ ստեղծած է զմարմին. իսկ Աստուած ստեղծած է զհոգին։ Սա կը ջանայ ձգել զմարդիկ 'ի բարին. իսկ նա խոտորեցնել 'ի չար անդր։ Գ. Կ'ընդունէին մարդկութեան անկեալ վիճակը, բայց այնու իսկ երջանիկ կը համարէին զմարդ, ըսելով, թէ բարի Աստուածը՝ այն առթիւ 'ի գութ շարժեցաւ մեծագոյն ևս բարիքներ ընելու մարդկութեան։ Դ. Կ'ընդունէին Երրորդութեան գոյութիւնը, բայց գնոստիկեան մոռք փոքրկացնելով զՈրդի և զՀոգի։ Ե. Քրիստոս իր մարմինը յերկնից բերաւ յերկիր, չկարենալով յերկրէս առնուլ զայն՝ առանց ապականելու. վասն զի երկիրը՝ Դէմիուրգոսին գործ է։ Հետևաբար Կուսէն չծնաւ նա, այլ իբրև խողովակէ մ'անցաւ անոր միջէն, յաշխարհ մտնելու համար։ Զ. Ոչ թէ Մարիամ Կոյսն, այլ երկինքը կամ վերինն Երուսաղէմ է Քրիստոսի մայրը։ Է. Մարիամ՝ Յիսուսէն վերջ դեռ ուրիշ որդիներ ալ ունեցաւ։ Ը. Կը մերժէին ուղղափառ եկեղեցւոյ ամէն պաշտամունքն և արտաքին արարողութիւնները։ Թ. Մկրտութիւնն և ընթրիքը կը կատարէին՝ առանց զգալի նիւթոց, այլ պարզապէս բանիւ և ձեռք. որովհետև ըստ Պաւղիկեանց՝ Մկրտութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Քրիստոսի այն վարդապետութիւնը, թէ « Ես եմ ջուրն կենդանի »։ Այսպէս և ընթրիքը՝ պարզապէս նշանակ է Քրիստոսի այն վարդապետութեանը, թէ « Ես եմ հացն կենաց »։ Ժ. Կը մերժէին սրբոց բարեխօսութիւնն և անոնց ընծայուած յարգութիւնը. որովհե-

տև, կ'ըսէին, սուրբերը ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ՝ Դէմիուրգոսի ծառաները, որոնք դատաստանին օրը բարի Աստուծոյ երեսէն պիտի ձգուին։ ԺԱ. Կ'արհամարհէին Քրիստոսի սուրբ խաչն՝ իբրև փայտ չոր և զուրկ աստուածային զօրութենէ։ ԺԲ. Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը (1) բացէ 'ի բաց կը մերժէին։

ԺԳ. Հին կտակարանը բոլորովին մերժուած էր անոնցմէ. իսկ նորէն՝ Պօղոսի թղթերն և Ղուկասու Աւետարանը միայն կ'ընդունէին, որովհետև սա Պօղոսի աշակերտած էր, կ'ըսէին։ ԺԴ. Ս. Պետրոսի առ կաթուղիկեայս գրուած թղթերու հետ՝ անձն ևս կը դատապարտէին. վասն զի, կ'ըսէին, զՔրիստոս ուրացաւ նա, և Հրէից, — զորս իրենք մեծապէս կ'ատէին, — շատ առանձնաշնորհութիւններ տուաւ։

Այս գլխաւոր և արմատական մոլորութիւններէն յառաջ կուգային ապա ուրիշ անթիւ զառածմունք 'ի գործնականին։ Կը ցաւինք որ Պետրոս Սիկիլիացին և Փոտ Պաւղիկեանց պատմական մանրամասնութեանցը զբաղելով, — յայնժամու սովորութեան համեմատ, — զանց ըրած են մէջ բերելու բոլոր անոնց կրօնական և բարոյական դրութիւնը՝ քննարանօրէն։ Սակայն յոյժ շնորհապարտ ենք մեր Յովհ. Օձնեցի հայրապետին, որ անոնց պակասը՝ գէթ մասամբ մի լեցուցեր է։ Այո՛, նա կը վկայէ, թէ Պաւղիկեանք, ոյք զխաչապաշտ քրիստոնեայս՝ իբրև կռապաշտս կը ծաղրէին և կը ծանակէին, իրենք, ընդհակառակն, չարեաց 'ի չարիս վերացեալ ելին. այսինքն է Պատկերամարտութեան 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիստոնատեցութիւն, և անկէց դիւապաշտութեան և անաստուածութեան անդնդոց մէջ դահավիժեցան։ Եգիպտացւոց հետ մինոբսակ կենդանեաց պատիւ և պաշտօն կը մատուցանէին։ Ցանէսի և Յամբրէսի հետ Ոլիմպոսի կայծակնահանու և փրփրերախ դիւին դիմաց երկիր կը պագանէին։ Զրադաշտ մոգին հետ արեգակն և լուսինը կը պաշտէին, և յափսիթերս անոր առջև ինկած ողբաձայն կ'աղաղակէին. « Ա-բրիկ, Լուսիկ »։ Մանէսի և Սիմոն մոգի հետ կախարդութիւն կ'ընէին, իրենց օգնութեան կանչելով օդային և վերնոտ դևերը։ Աֆրոդիտական կրքերն աստուածացուցին, անոնց մէջ դընելով իրենց երջանկութիւնը։ Բնութեան և կրօնից դրած պատուարն՝ որով միայն մարդկային բարոյականը կը պահպանուի,

1. Իրենց գլխաւորներն յառաջագոյն կը կոչուէին վարդապետք, որոնց ապա փոխանակեցին συνέκδημοι — ընկերք, մի և նոյն իշխանութեամբ։ Այս վերջնոցս օգնականները Դիտարք νοτάροι կը յորջորջէին, որոց գործն էր՝ Ս. Գրոց ընտիր ընդօրինակութիւններ ընել։ Տուներն՝ որոնց մէջ կը համախմբուէին՝ ոչ թէ եկեղեցի ἐκκλησία, այլ προσευχαί աղօթատեղի կ'անուանէին։

վերջին աստիճան անամոթութեամբ քակեցին։ Անոնց համար չկար խաիր մոր և որդւոյ, հօր և դստեր, եղբօր և քեռ մէջ։ Պղատոնէն երևակայեալ նորահնար Հասարակապետութիւնը՝ Պաւղիկեան համայնքի մէջ իրականութիւն դարձած էր, մասնաւորապէս վաւաշոտ և շնակեաց վարքի ձեռքով, զոր կը նկարագրեն քաջ Փոտ և Պետրոս Սիկիլիացի։ Մայրապականութեան և քոյրաեանդութեան խոհերու մէջ շաղախուած՝ իբրև Քաղեայ և Աստարդեայ դարշելեաց՝ ստրկաբար կը ծառայէին անոնց։ Այնպէս որ սուրբ հայրապետիս վկայութեանը վերայ յեցած, կրնանք ըսել, թէ Մանանագի, Կիբոսսա և Ջրբկայ կամ Ջրիկ՝ իբրև մի մի Սոդոմ Գոմորներ էին՝ անառակութեան ախտերով ողողուած. և ամէն տղմասէր մարդ կը փութայր ընկենուլ ինքզինքն այն հեղեղին մէջ։ Ահաւասիկ անոր խօսքերը. « Նախկին մծղնէութեան պայդակենութեան խնչերանք. տղմասէր և ժանտագործք. ընդ խաւար զխաւարայինսն կատարելով ծանակութիւնս, առ միմեանս անպատկառացոյցք են պղծութեան. 'ի մէնջ վրիպանուն պատրողաբանութեամբ զանխլանալ կարծեն։ Ոչ գիտեն՝ թէ ո՞րպէս հոտոցն անկարածածկելիք են, ընդեամբ առ հոտոտելիսն բերեալ բուրմունք. սոյնպէս և վասն գործոցն հողմով համբաւուցն զյոլովից բախել զեկուցանէ լսելիս։ Այլ սակայն և դժուարագիտելի է յոքնաղան և բազմախուռն 'ի նոսա անտառացեալ չարութիւնն »։ Վերջէն կը նկարագրէ անոնց ֆիզիքական կացութիւնն այսպէս. « Ցեսա՛նեմք 'ի ծառայութիւն զեկեալսն սատանայի՝ խեղանդամս և հոգեհաշմս, ծիւրեալս և կասեալս 'ի զօրութենէ »։

Ի պոռնկութենէ ծնուած սոնդեայ մանկունքը՝ հաւերու և ոչխարներու նման փողոտելով, ալիւրի հետ կը զանգէին, և պըժգալի արարողութիւններով (1) հանգոյն շաղղակեր խոզերու իրենց ծնունդը կ'ուտէին։ Անոնց ցամաքեալ դիակունքն և կմախքը՝ բարձրահայեաց տանիքներու վրայ դիզելով՝ իրենք ալ վարէն դէպ 'ի վեր նայելով՝ կ'երդնուին անոնց վրայ, ըսելով. « Բարձրեալն գիտէ »։ Իրենց քահանաները՝ կանանցմէ կ'ընտրէին իբրև Կուինտիլլայ, Պրիսկիլլայ և Մաքսիմիլլայի յաջորդներ. և Մոնդանոսի նման իրենք զիրենք Հոգի սուրբ կ'անուանէին (2), և այն լպիրշ կանանց ձեռքով մարդարէութիւններ և

1. Այսինքն է, հաց չինելով՝ ըստ վկայութեան հայերէն « Հերձուածոց Գրքին », կը բաշխէին իրենց համայնքին՝ իբրև հաղորդութիւն պատարագաց կամ Ագապաց, և կը շամբէին մոլեգնելք։

2. Զուարճալի է Փոտի և Պ. Սիկիլիացւոյ աւանդածը Գենեսիոսի երկու որդւոցը Զաքարիայ և Յովեփայ մասին, զոր իրենց հօր մահուանէն վերջ՝ երկու կու-

պատգամներ կու տային։ Իսկ այսպիսի մարգարէութիւններ ընտրելու համար՝ զարհուրելի և անլուր ոճիր մ'ալ հօն կը գործէին. այսինքն է, կանայքը բոլորաձև կը բազմէին, և անոնց մէջ առաջնածին եղողին երեխան առնելով՝ ձերբաձգութեամբ իրարու կը նետէին, մինչև որ այն խեղճուկն ըլլար չարամահ. և որու ձեռքին մէջ որ ոգեսպառ ըլլալով կը մեռնէր, զնա կը կարգէին իրենց աղանդապետ և կը պատուէին։ Անոր անուամբ երդումներ կ'ընէին, ըսելով. « Վկայ ունիմ քեզ անոր փառքը՝ որուն ձեռքը մեռաւ միածին որդի », և այլն։ Այս խըժդժութիւնս կամ Պեպուզացւոց աղանդէն փոխ առնուած է, — վասն զի թէ Ս. Եպիփանի քով և թէ հայերէն Հերձուածոց Գրքին (¹) մէջ, ինչպէս դիտեցինք, անոնց ընծայուած է. դէք անլուր հայհոյութեամբ կը յաւելուին և զայս, թէ Ցիտղէ կամ Պրիսկիլլա յղացած և ծնած էր զՔրիստոս, և իգական սեռիս եղած կ'առասպելաբանէին զնա, — և կամ Յովհ. Օձնեցին սխալմամբ Պաւղիկեանց վերագրած է զայն։

Ահա այս և ասոնց նման ուրիշ շատ և շատ քաղաքական ոճիրներ և բարոյականի և մարդկային արժանապատուութեան դէմ գործուած ամպարշտութիւնք՝ արդէն բաւական էին քրիստոնեայ ազգաց և տէրութեանց ատելութեան հետ՝ աչալուրջ հսկողութիւնն իսկ Պաւղիկեանց վերայ դարձնել. վասն զի այս ազանդաւորքս իրենց կեդրոնատեղիներէն դուրս ելլելով՝ ուր որ

սակցութեան բաժնուեցան. վասն զի երէցը կ'ըսէր, թէ ինքը իր հօրմէն ժառանգած էր զՀոգին սուրբ. իսկ կրսերը կը պատասխանէր, թէ ինքն ալ ուղղակի երկնքէն ընդունած էր զայն։

1. Ուր ՃԾԳ. երորդ աղանդին վրայ, որ Քաղերթական, այսինքն է արիւնարբուաց թարգմանուած է, հետևեալ նորութիւնը կը պատմուի 'ի հաստատութիւն ըսածնուս. « Թագաւոր ոմն Յունաց աշխարհէն պատահեաց պիղծ աղանդին Պօլիկեանց և ոչ կարաց դարձուցանել զնոսա յաղանդէն իւրեանց, հալածեաց զնոսա անդր քան զլեառն Կովկաս։ Եւ կին մի առաջնորդէր նոցա, Մարէ անուն, կախարդ և կունդ։ Զարագործացն՝ բարի առնէր, և բարեգործացն՝ պատուհաս. և զկանայս՝ հասարակաց ուսուցանէր, և աւուրս Ե որոշեալ, — զոր մեք հասարակաց կոչեմք, — զայն սատանայականս անուանէր, և 'ի նոսա հեղուլ արիւն մարդոյ՝ բարի ասէր. և որ ուտէ և ըմպէ զարիւն մարդոյ՝ այն արդարութիւն։ Եւ յազգմանէ սատանայի տեսիլ տեսանէր և մանկունս փողոտէր և ասէր, թէ նոցա հոգիքն գան 'ի տեսիլ կախարդաց »։ Կրկին արժէք ունի մեզ համար այս տեղիս, նախ զի համաձայն Օձնեցւոյն Պաւղիկեանց կ'ընծայէ վերոյիշեալ խժդժութիւնը։ Բ. կը ցուցնէ թէ Կովկասու լերանցամէջն իսկ տարածուած էր Պաւղիկեան մոլորութիւնը, զոր ուրիշ ազգային և օտար մատենագիրք լուած են։ Հաւանօրէն Պրիգուններու, Մալականներու և Դոխոբուններու մէջ հնացած մի քանի մոլորութիւնքը՝ Պաւղիկեաններէն մնացած ըլլան։

ոաք կը կոխէին, մարախի և խորշակի նման ամէն վարք ու բարք կ'ապականէին. մանաւանդ երբ Նիկեփոր խուժադուժ կայսրէն ալ օգնութիւն և պաշտպանութիւն դառն։ Պաւղիկեանց այս ապականիչ ընթացքը տեսնելով Հայազգի կայսրն Լէոն, հարցաքննութեան առեան մի բացաւ անոնց դէմ փութանակի, յանձնելով զայն Նեռ–Կեսարիոյ եպիսկոպոսին Թովմասի և Պարակոնդակէսի՝ կառավարչին Փոքուն Հայոց։ Պաւղիկեանք՝ որ այս ժամանակներս արդէն երկու դիմումբա կուսակցութեանց բաժնուած էին, այսինքն են Կիւնոխորիտք (1) և Յաստատք (2). ուխտ ըրին իրարու հետ՝ ապաննել զհարցաքննող։ Իրենց այս դաւադիր որոշումն 'ի գործ դնելէ յետոյ՝ շուտով փախան 'ի Մելիտինէ, որ է քաղաք Երկրորդ Հայոց։ Հոն ընդունելութիւն դառն Սարակինոսաց ամիրապետէն, զոր օտար ազգերք Մոնոքերատէս կ'անուանեն, որ փոքրիկ աւան մ'ալ, Արգաս, տուաւ անոնց 'ի բնակութիւն։ Ցարիներով անդադար դուրս գալով՝ յարձակումներ կ'ընէին բիւզանդական կայսերութեան սահմաններուն վերայ. կ'աւերէին, կը սպաննէին և գերեվարութեամբ յետս կը դառնային։

Այս բանս մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ Պաւղիկեան ահաւոր ազանդապետին Սարգսի մահը տեսնելով Մ'ԻՔԱՅԷԼ Գ. կայսեր խնամակալ դշխոյն Թէոդորա, վճռեց վերջնականապէս զանոնք բնաջինջ ընել։ Յամի Տեառն 835 Պաւղիկեանք սարսափելի հալածանքի մ'ենթարկուեցան, որ կարծես թէ հեթանոսաց անողորմ ժամանակները կը յիշեցնէ մեզ։ Կ'աւանդուի թէ հարիւր հազար Պաւղիկեանք, միայն Փոքր Ասիոյ մէջ, հրոյ և սրոյ զոհ եղան, և վերոյիշեալ հնկան սուրն և բարկութիւնը դեռ չի յագեցան։ Այս թշուառ զոհերու մէջ կը գտնուէր նաև Կարա-

1. Այս կուսակցութեանս գլուխն էր ընարարոյն Վահան, յորմէ յառաջ եկաւ և անունս կիւնոխորիտք, այսինքն է շնաւանցիք կամ շնակեացք, յուն. κύων և χώρα կամ χώρος բառերէն ածանցեալ։

2. Ա. Պետ. Սիկիլիացւոյ instabiles = Անհաստատք կը կոչուին, չգիտեմ ինչ պատճառաւ։ Այս միայն յայտնի է, որ Սարգսի հետևողքէին սոքա։ Հայերէն ՃՇԳԼ Հերձուածոց Գրքին մէջ Ազդիանոսք, — եթէ ըստ հնչման նոյն են և իրաք Յաստատներու հետ, — զուտ ազգային տիպ ունին։ Անոնց համար կ'ըսուի, թէ «Սոքա վարուք ըստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարին, բայց 'ի վանս ուրեք ոչ բնակին։ Ունին և կարգս ինչ 'ի ծածուկ զօշաքաղութեան, և ընդ մեզ ոչ աղօթեն։ Եւ պատուեն զոդս և ըղպտուղս. և յորժամ 'ի մի վայր ժողովին 'ի խորհուրդս՝ զԱստուած ոչ յիշեն, այլ զհողմ և զտոհմականս. և դիւի ումեմն զոհ մատուցանեն Երաև և Տոհմական կոչեցեալ անուն։ Եւ Զատիկ՝ ընդ Հրէայս կատարեն, և զամենայն բարեբար իւրեանց՝ յանասնոց և 'ի գազանաց պաշտեն։ Զեպիսկոպոսունս և զքահանայս մեր բամբասեն վասն ընչասիրութեան»։

հաս անուամբ սպայի մի ծերունի հայրը. բնականապէս որդիական գութն և գորովը զարթուցին անոր մէջ վրէժխնդրութեան ոգին։ Թողուց շուտով կայսրուհւոյն ծառայութիւնը. փութաց յԱրգաս. անցաւ Պաւղիկեանց բանակին գլուխը. յարձակեցաւ Ամարասայ և Տփրիկայ կամ Տիվրիկի բերդերուն վրայ, և առաւ զանոնք. յառաջելով՝ մնաւ կայսրութեան երկիրները. կըրկին և կրկին ճակատներ տուաւ բազմախուռն զօրաց և զօրավարաց դէմ։ Այս անակնկալ յաջողութիւններս տեսնելով ապա անոր անները խրխոխերէս, ինքն ալ յարձակեցաւ Եփեսոսի վերայ. մնաւ Ս. Յովհաննէս եկեղեցին և ապականեց զայն։ Այն ատեն Վասիլ կայսրը տագնապաւ՝ մեծագոյն բանակ մ'ալ հանեց անոր դիմաց, բայց նա միշտ յաղթական կը յառաջէր 'ի խորս կայսրութեան։ Վտանգն ահագին էր երկուստեք. ճգնաժամն հասած էր։ Վերջապէս յաղթուեցան Պաւղիկեանք, իրենց զօրավարն ալ սպաննուեցաւ։ Արդ՝ այս վճռական ճակատամարտէս վերջ դադրեցան Պաւղիկեանք քաղաքական կուսակցութիւն կազմելէ. մնաւանդ թէ նուաճեցան խսպառ, և պատմութիւնը լռեց անոնց վերայ խօսելէն։ Սակայն յամին 969 Յովհ. Զմշկիկ կայսրը՝ զիջանելով Անտիոքայ Պատրիարքին Թէոդորի խընդիրքին, փոխադրել տուաւ զանոնք 'ի Փիլիպպուպոլիս և 'ի Թրակիա։ Այս տեղերուս և ժամանակիս մէջ դադրեցնելով մենք ալ արևմտեան Պաւղիկեանց պատմութիւնը, տեսնենք, թէ յարևելս և մնաւանդ հայ հողին վերայ ե՞րբ և ի՞նչ վիճակ ունեցան և գործեցին անոնք։

Յովհ. Օձնեցի ուղելով խօսել Պաւղիկեանց մասին, ազօտ ծանօթիւն մ'ևս կուտայ անոնց ծագման վերայ 'ի Հայս. « Նախկին մծղնէութեան պայղակենութեան խեշերանք. որք խրատեալք և ոչ իմաստնացեալք, 'ի Ներսիսէ կաթողիկոսէ, զկնի նորուն մահուանն խուսեալք չոքան զոզեցին յոլորաս ուրեք աշխարհիս մերոյ։ Եւ 'ի նոսա հատուածեալք եկին յարեցան կշտամբեալքն 'ի կաթողիկոսացն Աղուանից պատկերամարտք ոմանք, զի սիրէ առ համանմանին իւր հասանել վրիպեալն 'ի ճշմարտութենէն։ Եւ մինչև էր նոցա զօրավիգն գտեալ զկարապետս Դերաքրիստոսին, երկուցեալք և սարսեալք կային յուղիղ և 'ի գերապանծ կրօնիցն քրիստոսականաց... իսկ յորժամ այսմիկ որպէս մեծագունի և ազօտացելոյ՝ հասանել կարծեցին, յայնժամ 'ի դարանամուութենէն սողեալ յորջից՝ յաշխարհամէջս և 'ի ժողովրդարնակս համարձակեցան յարձակել տեղիս, 'ի հեղեղական հեղձուցիչ ջուրցն մասն հասեալ նմա, Ջրկայ անուանելով։ Որ բանօր 'ի միասին ընթացեալ կուտեցան ամենայն ուստեք, որպէս

անգեղք աշխարհաց 'ի նեխաշաղիղ ինչ գէշ. և զանուանն իւրեանց զաղտախինս յանդգնեցան կախել զայնցանէ, որ զերկնից բարութեանց բուռն հարեալ ունիցին յուսով »։

Արդ՝ խմաստասէր հայրապետիս այս խօսքերը թէև ճարտասանական և այլաբանական ձևոց տակ փոքր ինչ անորոշ մնացած են, սակայն և այնպէս անոր մեզ աւանդած գլխաւոր կէտերն են Ա. թէ այն հինաւուրց մեղնէութեան և պայդակենութեան, — այսինքն է Մանիքէութեան, — խեչերանքը՝ որ է Պաւղիկեան աղանդաւորաց մնացորդը՝ Զ դարէն և այսր ծածկուած կը մնար հայ հողին վերայ, զոր յիշեցինք։ Բ. թէ սոքա Ներսիսի Շինողի ժամանակ վերստին բազմացան և տարածուեցան 'ի Հայս. բայց մեծագործ հայրապետիս և նրան յաջորդաց հոգածութեամբ և աղդու միջոցներով նուաճեցան դէթ ժամանակ մի, և հեռանալով ծածկուեցան մեր երկրի հեռաւոր և անծանօթ սահմանաց վերայ։ Գ. թէ Աղուանից կաթողիկոսներէն հալածուած ուրիշ աղանդաւորներ ալ եկան և անոնց հետ միացան։ Այն ատեն, ուրեմն, զօրանալով անոնք՝ եկան իրենց որջերէն, սփռեցան Հայոց այլ և այլ կողմերն, և միամիտները մոլորեցնելով՝ որսալ իրենց նանրահաւատութեան ցանցին մէջ։ Դ. թէ անոնց կեդրոնատեղին էր Ջրկայ, ուր ամենէն աւելի համարձակ կերպով իրենց ամբարշտութիւնը կը կատարէին։

Բայց թէ ուստի՞ և որո՞ց ձեռքով մուտք գտաւ Մանիքեցւոց այս խեչերանքն 'ի Հայս, — Ներսիսի կաթողիկոսութեան ո՞ր տարին և ի՞նչ պարագայից մէջ, — թէ Շինող հայրապետն ի՞նչ միջոցներով կարաց նուաճել զանոնք, — թէ յետոյ ինչպիսի՞ քաղաքական և բարոյական ազդեցութիւն ունեցան անոնք հայ ազգաբնակութեանց վրայ, — ի՞նչ կերպարանափոխութիւն կրեց այն աղանդն և Թոնրակեան անուանեցաւ, — հուսկ ապա թէ ի՞նչ վերջ ունեցաւ այս վերջինս և վերջնական հետևանքներ. արդ՝ այս կետերս ոչ միայն կարևոր են մեր եկեղեցական պատմութեան համար, այլ նոյն իսկ կարօտ քննութեան. և մենք պիտի չանանք ըստ կարելոյն լուսաբանել զանոնք։

Կանխաւ խօսելով Կայլինիկեայ որդւոյն Պօղոս Սամոսատացւոյ և ուրիշ հայազգի Պօղոսի մի վրայ, անցողաբար մէջ բերինք հայերէն Հերձուածոց Գրքէն՝ Շէթի անունով պարսկադէն Մանիքեցի կնկան մի 'ի Հայս գալուն և Այրարատ նահանգէն Պող անունով անձի մի զանիկայ առնանգելու միջադէպն, որով կ'ըսուի, թէ « խառնակեցաւ աղանդն (Մանիքեցւոց) ընդ քրիստոնէութիւն »։ Արդ՝ մէջ բերուած տեղւոյն պարզապէս Հայոց աւանդութիւն և 'ի հարկէ եկամուտ ըլլալն ակներև է. զի Ե-

պիտանի քով չկայ յիշատակութիւնն անդամ այն անձանց։ Այժմ դիտելու ենք, որ այս աւանդութիւնս բաւական կռուան մ'է կարծելու, թէ եօթներորդ դարուն Արաբիոյ կամ Թուրքաստանէն եկող Շէթիի և Պողոյ Այրարատեցւոյ ձեռքով մըտած ըլլայ նոր Մանիքէութիւնն 'ի Հայս։ Արդ՝ այս պարագայիս մէջ փոսի արտայայտած երկրորդ կարծիքն՝ հայազգի Պողոսի և Պաւղիկեութեան անուանակոչութեան մասին՝ ըստ իւրաքանչիւր պատմականօրէն իսկ ստուգուած կը լինէր և ազգային աւանդութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած, եթէ հետևեալ երկու հակաժամանակագրական անուանքն, այսինքն է Թրքաց և սրբոյն Եփրեմի (1) մեզ խոչընդոտն չեղլէին. վասն զի հօն յիշատակուած Եփրեմն, — եթէ Ասորի Ս. Հայրն է, — Թուրք անուան հետ բոլորովին անմիաբանելի կը մնայ։ Ուստի ես չեմ վարանիր բնաւ՝ բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւն մի համարել զնա. զի գրուածքիս հեղինակն այնպիսի հակաժամանակագրական խոշոր սխալ մ'ընելու չափ ոգէտ չէր կարող լինել։

Իսկ գալով Թուրք անուան կիրառութեանը, դիտելու ենք, որ Է. դարուն արդէն հաստատուած էին Թուրքաստանի մէջ, և յամի Տեառն 655 Արաբացւոց հետ կռիւներ ևս ունեցան. ինչպէս Խազարք ըսուած Թուրքերն ալ՝ Ը դարուն Խալիֆաներու հետ կը մրցէին՝ զՀայս իրարու ձեռքէն խլելու համար։ Բ. Թրքաց Ակատամամբ եղած դժուարութիւնը դեռ աւելի կը հարթի, եթէ դիտենք որ վերոյիշեալ տեղոյ հեղինակին խօսքը Թրքաց մեծ արշաւանքին և Հայոց մեծաց տիրապետելուն վրայ չէ ուղղակի, այլ փոքրաթիւ խմբակաց կամ դաղթականներուն, որոնք Արաբացւոց հետևելով թափեցան 'ի Հայս. իսկ Արաբացիք յամին 652 արդէն տիրած էին Հայոց՝ Վասակ Պատրիկի ձեռքով։ Ուրեմն այս կողմանէ իսկ անկարելիութիւն կամ հակասութիւն մի չենք տեսներ եզրակացնելու, թէ Շէթի անունով կնոջ միջոցով վերստին մտած ըլլայ ազանդն նոր Մանիքեցւոց և արևպաշտութեան 'ի Հայս՝ Է. դարուն. և թէ յանուն Պողոյ Այրարատեցւոյ՝ Պաւղիկեան կամ Պողիկեան անուանուած։ Ահաւասիկ զոր 'ի վեր անդր ազգային աւանդութիւն անուանեցինք, և մէջ կը բերէ փոս։

Դիտելու ենք որ բազմահմուտն Հ. Միք. Զամչեանն (2) իսկ համաձայն Ղազարեանց և Թղթոց գրքին՝ վերը նշանակած ժա-

1. Թէպէտ եպիսկոպոսին Եփրեմայ ալ կրնայ պատշաճիլ յիշեալ միջադէպը. զի Գր. Մագիստրոսի առ Ասորւոց կաթողիկոսն գրած թղթին մէջ կը յիշուի իբրև դարձուցիչ մոլորելոց 'ի Թոնրակեանց ազանդէն։

2. Պատմ. Հայոց Հտ. Բ։

մանակամիջոցին, այսինքն է մեռ յամ Ցեառն 655, կը դնէ Պաւ-
ղիկեանց յայտնութիւն 'ի Հայս։

Սակայն Պաւղիկեանց ինչպէս յայտնութիւն՝ այսպէս և տարա-
ծուիլը շուտով եղաւ. և այս բանիս շարժիչ պատճառներ կային։
Ա. Դիտելու ենք որ Յովհ. Մայրագոմեցին և իր աշակերտը
Սարգիս, — որ մեղրութեան շաղին մէջ անցաւ անդը քան զիւր
վարդապետը, — յամի Ցեառն 645 ծագած կրօնական և եկեղե-
ցական տարաձայնութեանց պատճառաւ՝ արդէն Պաւղիկեանց
ցանելիք սերմերը բուսուցանելու համար հայ հողը պատրաս-
տած էին (1)։ Այս տաղանդաւոր և հայրենասէր անձս, այս ինքն է
Մայրագոմեցին, որ յառաջագոյն այնքան արդիւնաւոր հանդիսա-
ցած էր, — դէթ հակաքաղկեդոնեան կուսակցութեան առջև, —
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առանձնաշնորհութիւնները պաշտպա-
նելուն և Յունաց ոտնձգութեանց դէմ դնելուն համար, դժբաղ-
դաբար չի մնաց այն սահմանին մէջ, այլ մղուեցաւ և մղեց
զայրս 'ի ծայրայեղութիւն անդը։ Սա իր աշակերտին Սարգսի
հետ մէկ կողմանէ Յուլիանոսի Աղիկառնացւոյ մոլորական գրու-
թիւնները թարգմանելով, իսկ միւս կողմէն ալ երկասիրելով
զԹորատ վարք, զՀաւատարմատ և զՆոյեմակ և տարածելով ա-
մէն կողմ՝ պատճառ եղան Երևութականաց և Կաթարոսաց և
ուրիշ հակաքրիստոնէական աղանդոց. մանաւանդ թէ կամուրջ
մի կապեցին անցնելու ատի 'ի Պաւղիկէութիւն անդը։ Մայ-
րագոմեցւոյ յիշեալ գրուածներէն երկրորդը միայն, այն է
Արմատ հաւատոյ, կը գտնուի Էջմիածնի Ձեռագրատան թիւ
1500. 1. քառածալ և նոտրագիր գրչագրի մի մէջ, — ըստ վկա-
յութեան Մայր ցուցակին (էջ 171)։ Սակայն ինչպէս միւս եր-
կու գրութեանց, այսպէս և սորայս պարունակութիւնն ինձ յայտ-
նի չէ։ Բայց Թէոդորոսի Քռթենաւորի՝ Ընդդէմ Մայրագո-
մեցւոյ գրած ճառը՝ բաւական թանկագին տեղեկութիւններ
կու տայ նոցա մասին, յորմէ յիշեալ տեղին միայն մէջ կը բե-
րեմ, մնացածը յանձնելով 'ի կամս ուշիմ ընթերցողաց.
« Քանզի ահա վերայայտնեցան այժմ 'ի տանս Թորգոմայ նո-
րածին դառնութեան զարմք, օգտողք ճշմարտութեանն, որք
Կաթարոսք արտաքուստ երևին դուարենին զգեստաք և խա-
չակիր մարմնակրութեամբ, և ներկերպին գաղանադէմք, խբր-
թազգեստք, խուճապողք, ագիտախոզխոզք, քծնաբանք, գաղ-
տապատիրք, գողտրաբարբառք, ապաժուժախորհք, դժապանք։
Որք անսարսափելի մտօք և անձնահանձար իմաստիւք անհայա-
շակնեալք յարանգիսն առ բոլորից արարող և համագոյիցս փրր-

1. Տես Կանոն ԼԸ, Յով. Կաթողիկոս, Վարդան և Կիրակոս։

կող Բանն Աստուած. և 'ի թագէ տնօրինական կրիցն զմինն 'ի բաց կապտեն զակն հաւատոյն, որպէս զի զբոլորն ուղղացին զփրկանակն զկիրառութիւնսն. կիսափրկումն մարդոյն առադրելով՝ մասնառութեամբ դաւանիլ զփրկանակն Բանի զտնօրինականութիւն »։ Այլ թէ ի՞նչ եղաւ այսպիսի ծայրայեղ ձկտման վերջնական արդիւնքն, և ո՞րքան զղջացին անոնց յարող կուսակցութիւնը՝ վերջէն պիտի տեսնեն ընթերցողք։

Բ. Ուրիշ զօրեղ պատճառ մ'ալ Հաղարացւոց խուժանին և նոր վարդապետութեան՝ ի Հայս ներմուծած հակաքրիստոնէական վարքն ու բարքն համարելի է, իր ընդարձակ և հզօր ազդեցութիւններովը։

Արդ՝ այսպիսի նորանոր խլրտմանց և Պաւղիկեանց մոլորութեան առջեւն առնելու համար է, կ'ըսուի (1), թէ Ն. Շինող կաթողիկոսն ստիպեցաւ եօթն և տասն եպիսկոպոսաց ժողովք մի գումարել, իր հայրապետութեան վեցերորդ տարին. այսինքն է յամի Ցեառն 645։ Սակայն այս ժողովքս աւելի թեմական եպիսկոպոսաց և իշխանաց մէջ ծագած իրաւասական և ամուսնական խնդրոց համար էր, ըստ իս, քան թէ Պաւղիկեանց։ Եւ ասոր յայտնի ապացոյց են այն ժողովէն որոշուած և Շինող հայրապետին և յիշեալ եպիսկոպոսաց ձեռնադրով կնքուած և վաւերացած ԺԲ կանոնները, ուր Պաւղիկեանց մասին՝ բնաւ խօսք չկայ։ Այո՛, քանի որ ողջ էր Հայոց նոր Լիւսանդրը՝ Թէոդորոս Ռշտունի, նա իր երկաթեայ ձեռքովը թոյլ չէր տար Պաւղիկեանց գլուխ ամբառնալ. թէև ինքն իսկ երբեմն դժուած և դողացուցած էր իր ժամանակակից անընկճելի կաթողիկոսը։ Բայց երբ յամի Ցեառն 654 դնաց 'ի Դամասկոս, և հոն մեռաւ. այնուհետև շուտով, այսինքն է 655ին, մէջ տեղ եկան այն խաւարասէր և զազրագործ ազանդաւորքն՝ յեղծումն և ապականութիւն միամտաց։ Մայրագոմեցւոց աշակերտը՝ Սարգիս, որ արդէն իսկ ատելութեամբ լցուած էր կաթողիկոսին և եկեղեցւոյ դէմ, դընաց յարեցաւ անոնց, որոնք իրեն պէս կարող և մոլեռանդն գլուխ մի չէին ունեցած դեռ։ Մանաւանդ թէ խառնելով իրարու հետ Մանիքեցւոց, Յուլիանիստաց, Ազոդինարեանց, Մարկիոնեանց, Սաբէլեանց և ժամանակակից դեռ ուրիշ ազանդներ, անոնցմէ նորահնար ազանդ մի յառաջ բերաւ, զոր Յովհան պատմաբան կաթողիկոսը՝ « Զար և դառն հերձուած » կ'անուանէ. և մենք իրաւունք ունինք, — դէթ այս պարագայիս մէջ, — Փոտէն և Պետրոս Սիկիլիացիէն յիշուած հզօր ազանդապետին Սէրգիոսի հետ նոյն համարել։

1. Զամչեան Հ. Միքայէլ, Պատմ. Հայոց Հտ. Բ. էջ 345։

Աստուծոյ հնագոյն աղբիւրներ ևս ոչ միայն կը յիշեն այս Սարգիսն իբրև հերետիկոս, իւր եղբօր Յովհաննէսի հետ, այլ մերթ միայն և մերթ ալ միասին դէմ հերձողական ճառեր ևս գրած են։ Այս, այս մասին անգին արժէք ունի անդղիացի նշանաւոր ասորագիտին Վրայթի մէկ ծանօթ հրատարակութիւնը՝ սոյն մակագրութեամբ. Catalogue of the Syriac Mss in the British Museum, 1871. Արդ այս երկասիրութեանս մէջ, — Part II, p. 921, 941, c. 2, 955, 948, e. 1; 971, cc. 1, 2, — նշանակուած են Ը երորդ դարուն գրուած երկու ասորերէն ձեռագիրներ, որոնց մէջ կը գտնուին հատընտիր հատուածներ ասորի հեղինակութեանց՝ այսպիսի վերնագրով. Against Sergius, called the Armenian, and his brother John. — Against Sergius the Armenian. – Against the Armenians, Sergius and John his broter. Այսինքն է, Ընդդէմ Սարգսի՝ Հայ կոչեցեալոյն և իր եղբօր Յովհաննուս. — Ընդդէմ հայազգի Սարգսին. — Ընդդէմ Հայոց՝ Սարգսի և իր եղբօր Յովհաննիսի։ Արդ այս աղբիւրներէս կ'իմանանք, թէ հայազգի Սարգիսն ունէր իրեն համախոհ Յովհան անունով եղբայր մ'ալ, որոյ մասին ազգային մատենագիրներ լռած են։ Սակայն այսպիսի պարագայից մէջ քննադատին պարտքն է հետեւեալ հարցերն յարուցանել. Արդեօք այս հերձուածող Յովհաննէսն՝ սուտիւ եղբայր էր Սարգսի, զոր անդիտանային ազգային մատենագիրք, թէ, ընդ հակառակն, է նա ինքն Յովհան Մայրագոմեցին, զոր Յոհան Պատմաբան Կաթողիկոսին հետ Սարգսին վարժապետ և վարդապետ կը ճանչնայինք մինչև յարդ։ Առաջին ենթադրութիւնը դժուար է ընդունել, ապա թէ ոչ՝ տոհմային մատենագրաց լռութիւնն անհասկնալի և անկարելի պիտի լինէր։ Իսկ երկրորդ ենթադրութիւնը ոչ միայն բոլորովին անհիմն չէ, այլ հաւանական կը թուի ինձ։ Այս բանիս բաւական կռուաններ են հետեւեալ պարագաները. Ա. Ինչպէս տեսանք Սարգիս և Յոհան Մայրագոմեցի ոչ միայն ժամանակակից էին, այլ մանաւանդ իրարու հետ ապրեցան, գործեցին, գրեցին և հնարեցին վերոյիշեալ Յուլիանիտաց, և այլն, չար համաղանդարանը։ Բ. Դիտելու ենք, որ վերոյիշեալ ասորի աղբիւրներն, եթէ իրաք կարծուածին չափ հին են, անոնց վկայութիւնն ևս աւելի ծանրակշիռ է, քան զտոհմայնոց։ Ուստի եթէ անոնց յիշատակած Յովհանը՝ Մայրագոմեցին է և ոչ այլ ոք, այնուհետև անհիմն չէ կարծել, թէ Մայրագոմեցին Յովհան ոչ միայն վարժապետ, այլ նոյն իսկ եղբայր ըստ մարմնոյ կամ՝ ըստ հոգւոյ եղած ըլլայ Սարգսին, — ինչպէս էր համախոհ անոր մոլորութեանը։ Այս բանս առ այժմ կարելի չէ վճռել, այլ միայն ենթարկել քննութեան։

Յուլիանոս ասորի Պատրիարքն, որ ըստ վկայութեան Ասսեմանեայ (Bibl. Orient. I. T. II. p. 105). յամի տեառն 706 յաջորդեց Աբրահամայ, և յամին 708 մեռնելով՝ թողուց իր ախոռն Եղիասայ, — գիրք մի գրած էր ընդդէմ Սարգսի և Յովհաննու, որոնց համար այսպէս կը գրէ Բար-Եբրեոս (Assemani Bibl. Orient. T. II. p. 333). « Eadem tempestate Edessae Episcopatum Orthodoxorum (idest Monophisitarum) tenebat Sergius, Armenus nuncupatus, qui una cum fratre Joanne in Mar Petri scripta insurrexit, affirmans non esse utique legenda. Ambo nihilominus a Juliano Patriarca reprehensi fuere, postquam sententias, quibus offensi fuerant, illis exposuisset: Vixque ab inani et futili zelo se continuere ».

Արդ՝ այս ասորի աղբերէս, — եթէ իրաք Յուլիանոս Պատրիարքի յիշեալ գրուածքէն առնուած է, — կարելի է հետևեալ հետաքրքրաշարժ ճշմարտութիւնները վերայայտնել. Ա. Թէ իրաք Յովհաննէս հերձուածող եղբայր մ՚ալ ունէր Հայազգին Սարգիս, իրեն համախոհ և գործակից, ինչպէս ըսուեցաւ քիչ առաջ։ Բ. Թէ Սարգիսն էր եպիսկոպոս եդեսիացիք Հայոց։ Գ. Թէ նա ժամանակակից էր երկրաբնակ Պատրիարքին Ասորւոց՝ Յուլիանու, և թէ իր եղբօր հետ ի միասին գիրք մի գրեցին (յամի տեառն 705–708) ընդդէմ գրոցն Յուլիանու։ Դ. Թէ երկպառնչիւրն իսկ այն պատճառաւ խստիւ յանդիմանուեցան Պատրիարքէն և պատժուեցան։ Ե. Թէ վրայթէն յիշուած ձեռագրաց մէջ գտնուած հատուածներէն առաջինն և կամ երրորդը, Յուլիանու գրուածքէն առնուած էր։

Սակայն դիտելու ենք և զայս. զի ոչ միայն տոհմային աղբիւրք կ՚անդիտանան Սարգսին՝ Եդեսիոյ եպիսկոպոս ըլլալը, այլ նոյն իսկ Եդեսիոյ եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ իսկ, — զոր մէջ կը բերէ Ասսեմանի T. I, p. 424, յանուն Դիոնիսեայ, — Սարգիսի անունն անդամ չկայ։

Գալով մեր նիւթին, կ՚ըսենք, այնչափ զօրանալու և վտանգաւոր ըլլալու գիրքի մէջ էր Պաւղիկեան աղանդը, որչափ որ Սարգսի թիւնալից գրութիւններն ընդարձակ շրջանի մէջ ընթերցողներ և հետևողներ ունեցան։ Գործելու ժամանակն էր, և Ներսիսի պէս չինող հայրապետ մի այլ ևս չկարէր համբերել այնքան և այնպիսի բարոյական աւերածներուն։ Նախ և յառաջ առանց դիմելու աշխարհական իշխանութեան, և դիմած հօր մ՚ամենայն գորովովն և խոհեմութեամբ յորդորեց զանոնք՝ դառնալ իրենց թիւր ճանապարհէն, և հաստատեալ հօտին մէջ քաղաքական և կրօնական յեղափոխութիւններ չպատճառել։ Բայց միշտ յամառ

գտնելով զանոնք դէպ 'ի իւր հայրական հրաւէրքն, անկէց վերջ դիմեց աշխարհական ատենին, և շանթիւ դրոշմելով անոնց յանցանքը ճակատնուն վրայ, և ամենապարտ մեր երկրէն դուրս աքսորեց։

Այս դէպքէս և ազգու միջոցներէն յետոյ՝ գրէթէ 12 տարի ծածկուած մնացին Պաւղիկեանք, և անոնց վրայ ալ չէր խօսուէր։ Բայց յամին 667 նորէն իրենց որջերէն և տղմասիկ վայրերէն դուրս գալով սկսան իրենց ամպարիշտ ձայնը լսեցնել։ Յովհ. Օձնեցին գեղեցիկ յարմարաբանութեամբ մի՝ տղմասէր գորտերու կը նմանեցնէ զանոնք, ըսելով, թէ ինչպէս անոնք ճահիճներու մէջ խորասուզուած՝ բերնով միայն իրենց ձայնը կը լսեցընեն, և միանգամայն կը գտնուին և կ'ներեւութանան. այսպէս ալ սոքա կ'ընէին հալածանաց և խաղաղութեան ժամանակ։ Բնաւ առիթ չէին կորուսաներ. որ և իցէ ազգային կամ քաղաքական կամ եկեղեցական տարաձայնութիւն կամ վէճ՝ բաւական էր անոնց համար մարմնացեալ ևևգոշքևևև կերպարանքը յասպարէզ գալու. և միշտ ազատ և աշխարհաւեր կուսակցութեան կողմը բռնելու։ Յամի տեառն 667, Անաստաս կաթողիկոսի ընտրութեան վեցերորդ տարին, երբ Մայրագոմեցւոյ և Սարգսի թելադրութեամբ Մանազկերտեցւոց և Բաղկեղոնականաց, այսինքն է Մանազկերտի և Բաղկեղոնի ժողովներու կողմը բաժնուած կրկին կուսակցութիւնները կը յուզէին զՀայս, Պաւղիկեանք առաջնոյն յարեցան (1), Երևութականաց դրօշակի ներքև։ Եւ Բաղկեղոնի ժողովոյն և Քրիստոսի երկու բնութեան դէմ գինուած ժամանակ՝ Քրիստոսի անօրինականքն և մեր փրկագործութեան խորհուրդն առհասարակ՝ առաջոք և ոչ երբեք իրաք կատարուած կը համարէին։ Եւ Ղուկ. իբ. 43–44 տեղին կ'ուզէին ջնջել յԱւետարանէն, պատճառելով, թէ այդ տեղին վերջէն ներմուծուած է. զի Լուսաւորչայ ճառերուն մէջ այն մասին բնաւ յիշատակութիւն չկայ։ Աստուածաբան Վարդապետն Թէոդորոս Բռիենաւոր թէպէտ առանձին ճառով (2) մի խորտակեց անոնց զրպարտութիւններն, և տրամաբանութեան անանցանելի պատնէշներ կանգնեց անոնց դէմ. բայց այսու հանդերձ հարկ էր, որ ուշ կամ շուտ գիտութիւնը՝ մոլեկան տգիտութեան, և գիրը՝ սրոյն տայր տեղի։ Եւ ստուգիւ Հաղբացի ոստիկանաց և Ամիրայից տիրապետութիւնը՝ կրօնական գաղափարաց և բարոյականի փոփոխութեան մասին իսկ մեծապէս աղիտաբեր եղաւ

1. Տես Հ. Մկ. Զամչեան Հտ. Բ. 361–362։
2. Ճառ ընդդէմ Մայրագոմեցւոյ. տպագ. Վենետկոյ. 1833,

մեր ազգին, ինչպէս Դ և Ե դարուց մէջ պարսկական տիրապետութիւնը։ Այնպէս որ Եղիայի կաթողիկոսութեան վերջի տարիներն, — այսինքն է փրկչական թուականին մօտ յամն 717, — Սարգսի համախոհք Պաւղիկեանց հետ այլ և այլ ընծայատրութեամբ և խոստումներով գողնալով Վշիթ ոստիկանի սիրտը, բրնացան քան զչափն։ Եւ գիտնալով թէ Հագարացիք կ'ատեն զնը-կարս և զանդրիս, նախ սկսան անոնց ձեռքով դրդռել զՊատկերամարտոչիշն. յետոյ անցան 'ի խաչամարտութիւն. հուսկ ապա քարոզել, թէ Աստուծոյ պէտք չէ պաշտօն մատուցանել արտաքուստ, զի անմատչելի է և անկարօտ մեր երկրպագութեան. այլ պէտք է պատուել զգաս, որպէս զի չարիք չընեն, և այլ այսպիսիս։ Մնչուշտ այս դէպքս է, զոր կը յիշատակէ Օձնեցին ընդդէմ Պաւղիկեանց գրուած ճառին մէջ, ուր յետ յիշելոյ անոնց պատկերամարտութիւնը, խաչամարտութիւնն և անաստուածութիւնն, անդէն վրայ կը բերէ. « Այլ և խորամանկեալ դոին չարութեան իւրեանց զէն խոզխոզիչ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բռնակալաց. . . . և 'ի հմտութիւն ածեալ նոցուն ստուերագիր առասպելապատում մատենիցն զհամբակացն իւրեանց խմբաւորութիւն »։ Այսոսա որ Օձնեցւոյ այս տեղին պակասաւոր է, — ըստ վենետիկեան տպագրութեան, — որով միայն կարելի էր իմանալ թերևս այն բռնակալաց անուանքն և գործած կոտորածները։ Բայց դէթ այսու բաղդաւոր է Իմաստասէր հայրապետս, որ կը ծանուցանէ մեզ, թէ Պաւղիկեանք իրենց սաներն իսկ փոխանակ Աւետարանի՝ այլազգեաց առասպելապատում գրոց գիտութեանը կը վարժեցնէին հեթանոսաբար։

Այսպիսի անսանձ ազատութեան համբաւը տարածուելով Հայոց սահմանակից աշխարհաց մէջ, Պաւղիկեանց հետ Արևորդիք ևս խուժեցին և խոյացան գիշակեր ա՛ գեղաց նման 'ի Հայս, քրիստոնեայ և գրէթէ անտէրունչ ժողովուրդ մի ունելով իրենց յորս և յաւար, զորս մոլորեցնելն էր իրենց միակ նպատակն, և հեթանոսութիւնն հանդերձ ամենայն պղծութեամբ տարածելը։

Պղծութեան այս արբանեակներս՝ բռնաւորաց զէնքն և զօրութիւնը ձեռք բերելէն վերջ, ուզեցին վաւաշտ Շամիրամայ նման կեդրոնանալ այնպիսի տեղ մի, ուր դիւրաւ կարենան համախմբիլ յԱրևելից և յԱրևմտից, կազմել անկախ հասարակութիւն մի հակաքրիստոնէական, և կատարել համարձակ զմարմնական հաճոյս հեթանոսութեան։ Ուստի յարմար դտան առ այս Աղձնեաց գաւառին մէջ Նփրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաքի մօտերն եղող գեղաղուարճ լիճը։ Այս է զոր Օձնեցին Ջրկայ կ'ա-

նուանէ, առանց անոր աշխարհագրական դիրքը նշանակելու։ Այո՛, հօս ժողովեցան մէկ կողմէն Աղուանից Ուխտանէս, Եղիազար և Ներսէս կաթողիկոսներէն աքսորուած մոլի ազանդաւորք, դէպ Հաղարացւոց կրօնքն ընդունելով՝ հնարած կ'աւանդուին Եզիտաց չար ազանդն. իսկ միւս կողմէն ալ բիւզանդական սրոյ ձեռքէն փախչող կատաղեաց բազմութիւնը. և Զրկայն եղաւ չարագոյն քան զհինաւուրցն Արշակաւան։

Վերոյիշեալ կաթողիկոսաց յաջորդութեան տարեթիւերէն և ուրիշ պատմական եղելութիւններէն դատելով, պէտք է որ երկայն տարիներ տեւած ըլլայ Պաւղիկեանց բնակութիւնն 'ի Զբրկայ. ինչպէս հոն կեդրոնացած բազմութիւնն ալ՝ թուով և գործունէութեամբ նշանաւոր։ Այնպէս որ այնուհետև անկարող կ'ըլլան ուխտապահ Հայք և անոնց դրացի և քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ Պաւղիկեանց դէմ մնքառելու։ Մ'անաւանդ թէ Եղիա կաթողիկոսը սխալ հասկացողութեամբ Քաղկեդոնականաց դէմ կռուելու զրաղելով, և Լեոն կայսրն ալ Պատկերամարտից համախոհ լինելով, աւելի ևս նպաստեցին ազանդաւորաց զօրանալուն, դէպ ապահովագոյն կարծուած թումբերն իսկ պատռել կը սպառնային։

Դժուար չէ դուշակել, թէ այլեայլ ազգերէ և լեզուներէ համախմբուած այս համայնքիս մէջ որպիսի՛ խառնակութիւնք բարուց և մոլորութեանց տեղի ունեցան։ Այս է, արդարև, այն դառն և չար ժամանակը՝ զոր կ'ողբայ Օձնեցին՝ ըսելով. « Զի՞նչ ևս առասցուք մեք, որ ոչ միայն զնեռինան չարագոյնս և բազմապատիկս քան զնոյնս (այսինքն է Յովհաննուն) ընդ մեզ բերեմք. այլ և առուգապէս վերջնումն աւասիկ եկեալ հանդիպեցաք ժամանակի. որք յետինն յետնոց գոսանին արդարև քարողք և վկայք. զժամանակս ասեմ և զմարդիկ ժամանակիս։ Քանզի ահա գոսաւ որոգայթ իբրև զվարմ հաւորսաց ձգեալ 'ի մէջ ժողովրդեան ազգի իւրոյ՝ ըմբռնել զախմարս և զպարզամիտս 'ի մարդկանէ », և այլն։

Զրկայի շրջակայներէն դուրս ելլելով անբարոյականութեան և անկրօնութեան այս ժանտախտներս, այս նենգաւոր և սուտանուն առաքեալներս, բաժնուեցան յորդաջուր գետոց նման յայլեայլ առաջս, և իրենց ազմուկից վարդապետութեամբն ողողեցին զաշխարհս Հայոց, Յունաց, Ասորւոց և Արաբացւոց։ Ասոնցմէ և ճիշդ այս ժամանակիս ծագեցան այն ահաւոր և անվերջ կռիւները պատկերաց դէմ, և ելին Վանդալաց նման ամբարիշտ հերձուածողներ, որք յետոյ Խաւրայի և Կոպրոնիմոս կոչուած Լէոններու կայսերութեան օրերուն՝ պատճառեցին այնքան մա-

հեր, այնքան աղէտներ և այնքան աւերմունք գեղարուեստից և հրաշարուեստ նկարուց և քանդակաց։ Այսպիսի խառնաշփոթ և մրրկալից ճգնաժամի մէջ կը հեծէին և Հայք. կրօնական անդորրութեան հետ՝ գեղարուեստք ևս խոյս տուած էին աշխարհէս Հայոց։ Եղիա կաթողիկոսն անկէց եռքը անբաւական լինելով խաղաղել զայն, ցաւով և տրտմութեամբ կնքեց իր մահկանացուն, և Յովհան Իմաստասէրն յաջորդեց անոր, զինեալ իմաստասիրական և վարչական մեծ հանճարով՝ մրցելու ժամանակին մոլորութեանց հոսանքին դէմ, անպարտելի դիւցազնի մի պէս։

Արդ՝ հայ հողին վրայ կատարուած բազմակնճիռն իրաց այս և ուրիշ կէտեր՝ որոնք պատմական և քաղաքական տեսակէտերով իսկ յոյժ կարևոր են, և մեզ ջանացինք ցարդ և պիտի ջանանք՝ յետ այսորիկ բարգաւաճել, փոտի և Պետրոս Սիկիլիացւոյ քով խիստ հարևանցի կերպով յիշուած են, և կամ ոչ բնաւ։

Վեհիմաստ հայրապետին Օձնեցւոյ՝ կաթողիկոսական գահուն վրայ բարձրանալուն պէս՝ կարծես թէ Պաւղիկեանք անդէն առժամայն եղան կայծակնահար. որովհետև տեսնելով նա մէկ կողմէն իր նախորդին թոյլ և տարտամ վարչութիւնը, իսկ միւս կողմէն ալ իր հօտին օր ըստ օրէ վարատումը, փութաց և ընդհանուր Հայաստանեայց ժողով մի գումարեց 'ի Դուին, — յամի տեառն 719, — այն է իր հայրապետութեան երկրորդ տարին. ուր նա ինքն հիանալի ատենաբանութեամբ մի, — որուն սկիզբն է « Համբերողացն նախատիպ մեծն Յովբ », և այլն, — ներկայացոյց համագումար ժողովականաց առջև Հայաստանեայց յայնժամուայ կրօնական բարոյական և քաղաքական տխուր կացութիւնը։ Հ. Մկր. Զամչեան (1), այս ատենաբանութենէս դատելով անշուշտ, երկք գլխաւոր իրաց համար գումարուած կը համարի այս մեծ ժողովքս. Ա. Պաւղիկեանց ամենաչար ազանդին դէմ պատուար մի կանգնելու, որ քան զչափն տարածուած էր Հայոց մէջ, — Եղիա կաթողիկոսին օրով և անխոհեմութեան պատճառաւ։ Բ. Քահանայից և աշխարհականաց մի մասին զեղծմանց և անբարոյական գործերուն համար։ Գ. Վերջ տալու այն հակառակամարտ կուսակցութեանց, որք ծագած էին յունաբաժին յունասէր Հայոցմէ ոմանց՝ ծիսական խնդրոց վրայ հնած վէճերու պատճառաւ, որոնք դրդուեցին զՄայրագոմեցին, և անոր միջոցով՝ զչար ազանդաւորս։

Եւ ստուգիւ աչքէ անցընելով յիշեալ ժողովոյ և հայրապետի

1. Պատմ. Հա. Բ. էջ 388։

կանոնները (1), կը տեսնենք, որ ԼԲ բորդ կանոնն՝ ուղղակի Պաւղիկեանց և անոնց հետ սրեռ յարաբերութիւն ունողաց աղատութիւնը կը կաշկանդէ։ Դնենք հօս Ը. դարու այդ ծանրակշիռ յիշատակարանը բառ առ բառ. «Ո՛չ է պարտ 'ի չարաղանդ մեղնէիցն տեղիս, որ կոչին Պօղիկեանք՝ օթել ումք, և կամ՝ յարել և խօսակից լինել, և երթևեկութիւն առնել. այլ ամենեին հեռանալ 'ի նոցանէ, դարշիլ և ատել զնոսա. զի որդիք սատանայի են, և լուցկիք յաւետենական հրոյն, և օտարացեալ են 'ի սիրոյ կամաց Աստուծոյն. եթէ որ իցէ որ յարեսցի 'ի նոսա և 'ի սիրելութիւն և 'ի բարեկամութիւն եկեսցէ՝ պարտ է զայնպիսին խոշտանգել և ծանր պատուհաս 'ի վերայ ածել, մինչև զդաստասցին և առողջասցին 'ի հաւատս. ապա եթէ դարձեալ 'ի նմին գացին վերստին՝ զայնպիսին հրամայեմք ամենեին հատանել և արտաքս ընկենուլ իբրև զժանտախտ յանդամոց եկեղեցւոյն Քրիստոսի, զի մի՛ արմատ դառնութեան 'ի վեր երևեալ՝ նեղիցէ, և նոքաւ բազումք պղծիցին»։

Օձնեցի հայրապետին մեծութեան և ճարտար քաղաքագիտութեան իբրև անմիջական արդիւնք յիշելու ենք և զայս, թէ այնքան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայաստանեայց Վլիթ ոստիկանին վերայ, մինչև զի, այն որ Եղիայի օրով ինք զինքը Պաւղիկեանց համախոհ կը յայտնէր, այնուհետև սկսաւ զանոնք հալածել մեր երկրէն. և Յովհան այս կերպով հատաւ իր նպատակին։

Ասկէց վերջ պատմութիւնը կը դադրի խօսել Պաւղիկեանց մասին. այս յայտնի ապացոյց է, թէ դադարած և ցիրուցան եղած էին 'ի տար աշխարհ նաև այն աղանդաւորքը։ Եւ Բիւզանդիոնի ինքնակալաց և 100,000 հոգի ուտող հրոյ և սրոյ չըրածն՝ յաջողեցաւ 'ի գլուխ հանել մի միայն մարդ, և այն ատանց մեծի արիւնհեղութեանց և կոտորածի, ինչպէս կը կարծեն ոմանք։ Իսկ այս յաւէտ յիշատակաց արժանի մարդն է մեծանուն հայրապետն Յովհան Օձնեցի. զի այն որ զօրաւոր էր գրչաւ՝ նոյնը զարմանալի հանդիսացաւ նաև արդեամբք վարչական հանճարոյն, և գրէթէ ընալինչ բարձմամբ Պաւղիկեութեան, որ բաղմագլխեան հիդրայի նման ժողովրդեան բարոյական և նիւթական կեանքը կը սպառէր։ Այնպէս որ կարելի է ասել, թէ ոչ միայն անոր կենդանութեան ժամանակ, այլ նոյն իսկ մահուանէն վերջ, — գրէթէ 40 տարի, — աղատ մնացին Հայք այն բարոյական համաճարակէն։

1. Տես Կանոնգիրքը՝ բաղդատութեամբ չորից օրինակաց՝ ի ձեռն Հ. Եփրեմ Վարդապետին մերոյ Սեթեան, անտիպ։

Բայց այս իսկ պէտք չէ մոռնալ, թէ Պաւղիկեանք՝ Օձնեցիէն ընդունած կարեվէր հարուածներէն, թէպէտև ակամայ տեղի տուին, բայց խպատ չանհետացան. այլ ժամանակին տիրող ազանդին, այն է Երևուբականաց դիմակովը կը շրջէին նոքա ամենուրեք, և ամէն բանի մէջ աստուածաբանական թեթև առարկութիւններով և դժուարակնճիռն խնդիրներով կը ջանային իրենց ստացածը չի կորանցնել, մինչև որ նոր շրջանով մի մեծագոյնը վաստկին։

Արդ՝ նախընթաց յէջս իսկ արդէն արտայայտեցինք այս կարծիքս. ուստի այժմ կը մնայ ապացուցանել զայն. և ըստ իս հետևեալ եղելութիւնք՝ են մի մի հաստատուն ապացոյցներ առ այս։ Ա. Դիտելու ենք, որ Յովհ. Օձնեցի՝ Պաւղիկեանց ընդդիմաբանութենէն վերջ՝ առանց Թոնրակեցւոց մասին խօսք մ'ըսելու, Երևութականաց դէմ կը սրէ իր երկրորդ ճառը։ Եւ պատճառն է, որովհետև Թոնրակեցի անունը դեռ նշանակութիւն չունէր այն ժամանակ, և թէ Պաւղիկեանք Երևութականաց դրօշի տակ զինուորած էին՝ ընդդէմ ուղղափառութեան։ Բ. Այս ճառիս մէջ (էջ 61) ուղղելով իր խօսքն առ Երևութականն սկեպտիկեան, որ Քրիստոսի ամէն անօրինականքը կ'ուրանար, կ'ըսէ այսպէս. « Եւ ամենայնքս մեր՝ ըստ քեզ ստուեր և երևութիւնք առ 'ի յոյն ակնկալութիւնք։ Ստոյգ ապա Մանի և Մարկիոն կենդանասցին՝ զկնի այնքան ամաց՝ տեսանելով զքեզ իշրեանց եղեալ զարմ (1) »։ Գ. Թոսրովիկ թարգմանչին ընծայուած հնգաթիւ չատագովական ճառերն իսկ՝ զորս այլուր (2) Ը դարուն ծագող հեղինակի մ'ընծայեցինք, այս առթիւ և այս ժամանակիս ոգւոյն դէմ գրուած են. որք կը ներկայացնեն մեզ յիշեալ ազանդաւորաց, Յուլիանիստաց, Սևերիանոսաց, և այլոց մոլորութեանց սերմերն՝ իրենց մանրամասն առարկութեամբք և հերքումներով. և ընդհանուր և աշխարհաքարող եղելութեան մի առհաւատչեայք են։

Այս չարանենդ միջոցով, այսինքն է՝ Երևութականաց մեղմ երևցած վարդապետութեամբը՝ յայոցդեցան 'ի Հայոց վտարուած և ցիրուցան եղած Պաւղիկեանք, — երկար տարիներէ վերջ, — հաւաքել իրենց ուժերն և վերընձիւղել Թոնրակեցիներու դառնահոտ ծաղիկներն, որոնք ապա պիտի պսակէին Դերաբրիստոսի կորստաբեր գործը։ Ասոնց իբրև պարառաջ եղած կ'աւանդուի, — ըստ առհմային պատմագրութեան, — Սմբատ անուամբ հնարագէտ

1. Այս բառս գործածած է Օձնեցի՝ հաւնախոռ, հաւնակարծիք և հաւնադանդ նշանակութեամբ։

2. Տես « Բազմավէպ », 1892, Մայիս, Պրակ Ե։

և ահաւոր մարդը, զոր յոյն և լատին աղբերք, ընդհակառակն, Սարգիս (Sergius) կ'անուանեն։

Հօսներուի ինձ Թոնրակեցւոց աղանդի վրայ խօսելէն յառաջ՝ հարթել անոնց աղանդապետի նկատմամբ մեզ ընդառաջ եղած դժուարութեան ժայռը, զոր մինչև ցայսօր ոչ ոք ջանաց հարթել, թէպէտև շատերը մղուելով ազգային և օտարազգի հակընթացիկ հոսանքներէ զարնուեցան անոր և յետս կացին յընթացից՝ մեծաւ զարմացմամբ։

Արդ դիտելու ենք, որ Անանիայ Նարեկացւոյ մեզ ծանօթ թղթին մէջ՝ Սմբատայ յիշատակութիւն մ'անգամ չի կայ բնաւ. այսպէս նաև 'ի զուր է որոնել զայն առ Աբ. Լատիվերտեցւոյ, որ երկու ընդարձակ գլուխս բանից նուիրել է Թոնրակեցւոց մնորամանն պատմութեան և տարածուելուն Հարք և Մանանաղի գաւառաց մէջ։ Գր. Նարեկացի և համանունն Մագիստրոս (1) կը յիշատակեն յանուանէ զՍմբատ, իբրև նախահայր և նախաչար աղանդոյն Թոնրակեցւոց, որոց ապա կը ձայնակցին յետագայք։ Երկոքեան իսկ Սմբատայ ժամանակամիջոցը կը դնեն Յովհ. Ովայեցի կաթողիկոսին օրերը, այսինքն է՝ մօտ յամի տեառն 840։ Իսկ արտաքին աղբերաց, այն է Պետր. Սիկիլիացւոյ և Փոտէն յիշուած Սարգիսն՝ որ և պիտակարար Ցիւքիկոս, ընդհակառակն, յամին 801 արդէն սկսած էր խաղալ իւր դերն, իբրև պետ հակափահանեան կուսակցութեան, և տարածել Պաւղիկեանց և իրեն յատուկ մոլորութիւններն և մեղանչութիւնքը։

Բ. Դիտելու է, որ ազգային աղբերաց յիշատակած Սմբատն՝ էր ընիկ Ծաղկոտն գաւառի՝ Զարեհաւանի գիւղէն. անտի եկած Ապահունեաց գաւառի Թոնարիկ կամ Թոնրակ գիւղն, և հօն իր անառակութեանց մէջ հիւծուելով չարամահ եղած կ'ասնդուի։ Իսկ օտարազգի աղբերաց ասնդած Սարգիսն, ընդհակառակն, Գաղատիոյ Ալիա գաւառին մէջ Ցաբիա քաղաքին մօտ ծնած էր, ըստ Փոտի։ Եւ նա ինքն Սարգիս կ'ըսէ իր թղթոց մէջ, թէ « Ընթացայ յարևելից յարևմուտս և հիւսիսէն մինչև հարաւ Քրիստոսի (այսինքն է Պաւղիկեանց) Աւետարանը ծանուցանելու համար »։ Պատմութենէն իսկ քաջայայտ է, թէ նա, յամի տեառն 834, երբ լերան մի վրայ ծառ կտրելու զբաղած էր՝ Նիկոպոլսեցի մոլեռանդն հաւատացեալ մի զարկաւ սպաննեց։

Գ. Գր. Մագիստրոս, մի և նոյն թղթի մէջ կը գրէ Սմբատայ համար, թէ իր չար մոլորութիւնը Մէջուսիկ մնկանուա-

1. Զի Աստուոց կաթողիկոսին գրած թղթին մէջ որոշակի կ'ըսէ. « Պիղծն Սմբատ, անիծեալն այն երևեցաւ յաւուրս տեառն Յովհաննէսի և Սմբատայ Բագրատունւոյ »։

նեալ Պարսիկ մոգէ մի ուսաւ, որ էր արուեստով բժիշկ և աստեղագէտ։ Իսկ Պետր. Սիկիլիացիէն և Փոտէն յիշուած Սարգիսին համար, ընդհակառակն, կ'ըսուի, թէ յարելով առ կին մի Մանիքեցի՝ անոի մոլորուած և ուրիշներու մոլորութեան առաջնորդ եղած է։

Արդ՝ բազմահմուտ Հ. Մկ. Զամչեան՝ (1) այսպիսի պատմական և հակաժամանակագրական անհամաձայնութեանց, — չըսեմ հակասութեանց, — հանդէպ իսկ կը համարի, թէ յոյն և լատին աղբերաց մէջ բերած Սարգիսը՝ կամ մի և նոյն անձն է հայ աղբերաց յիշատակած Սմբատայ հետ, և կամ ըլլալու է Մայրագոմեցւոյ չարաղանդ աշակերտը Սարգիս, որ արդէն փբրկչական թուականին 655 ամէն 'ի վեր հնարեց և փորձեց տարածել իր բազմագլխեան և ճիւաղակերպ ազանդն, և եղաւ այնքան զօրաւոր բանիւ և գրով։

Բայց իմ կարծիքով՝ նախ և առաջ ենթադրական է, և մանաւանդ թէ դժուար է ենթադրել, որ Սարգիս և Սմբատ անուանք իրարու հետ շփոթուած ըլլան, — առանց ուրիշ նմանատիպ միջադէպերու, — զի են բոլորովին իրարու աննման թէ հնչումով և թէ ուղղագրութեամբ։ Երկրորդ դիտելու ենք, որ յամի տեառն 655 ծաղկող Մայրագոմեցւոյ աշակերտ Սարգիսը՝ չէր կրնար ապրած ըլլալ ցամի 835, զի այս կերպով հակաժամանակագրական խարոցը դեռ աւելի զգալի կ'ըլլայ։ Երրորդ՝ տոհմային աւանդութիւն հիմն 'ի վեր կը տապալի այդու. վասն զի, — ինչպէս ըսուեցաւ արդէն, — Գր. Նարեկացւոյ հետ զՍմբատ կը ճանչնան իբրև սկզբնահայր Թոնրակեան մոլի աղանդաւորաց։ Ուրեմն ընդունելով իսկ, թէ իրօք ազգային կամ օտարազգի աղբերաց կողմանէ շփոթութիւն մ'եղած ըլլայ, պէտք է ասել տարբեր միջոց մ'որոնել համաձայնութեան համար։ Ուստի կամ պէտք է ըսել, թէ Պետր. Սիկիլիացւոյ և Փոտէն յիշուած Սերգիսը բոլորովին տարբեր անձն մի է, ազգաւ և աշխարհաւ օտար՝ քան թէ հայազգի. այս բանս անոր հօր անուանէն իսկ կրնայ դուշակուիլ, զոր Փոտ Դրիւենոս կ'անուանէ։ Եւ կամ է նա ինքն Զարեհաւանցին Սմբատ, որուն անունն օտար աղբերք փոփոխած են, ինչպէս ազգայինք ալ անոր ժամանակամիջոցն և ժամանակագրական կարգը։ Առաջին ենթադրութեան ուրիշ կռուան չկայ՝ բաց 'ի վերոյիշեալ ժամանակագրական անյարմարութենէն. իսկ երկրորդը կարելի է ապացուցանել կրկնակի փաստերով։

1. Պատմ. Հայոց Հա. Բ. էջ 895։

Ա. Դիտելու ենք, որ Փոտ և Պետր. Սիկիլիացի (1) ճիշդ այն-պէս կը նկարագրեն զՍերգիոս, ինչպէս որ մերս Գր. Նարեկացի և Մագիստրոս (2) կը նկարագրեն զՍմբատ։ Արդ՝ այսպիսի նմանատիպ նկարագիրք դիպուածով եղած չեն, այլ կամ այն է թէ մի և նոյն հնագոյն աղբերէ մի կը յառաջագային, և կամ մի և նոյն անձի վրայ յարմարուած են։ Ես չեմ կարծեր, որ Նարեկացին և Մագիստրոս ուղղակի առաջիններէն օգտուած ըլլան, և Սերգիոս անունը՝ Սմբատի փոխած. այլ ընդ հակառակն, երկոքեան իսկ, իրենց բազմիցս յիշուած գրութեանց մէջ, անոնցմէ աւելի առհմային աղբերէ մի հանած են, այսինքն է Անանիա Նարեկացւոյ անյայտացած գրութենէն (3), զոր և կը յիշեն իսկ յանուանէ։ Բայց թէ Անանիա՝ որ 935 էն վերջ ձեռք զարկաւ իր ընդդէմ Թոնրակեցւոյ գրուածքին, արդեօք առհմային հնագոյն աղբիւրներ ունեցած էր իր դիմաց, թէ ընդ հակառակն ժամանակակից ժողովրդական բերանը շրջած և այլ ընդ-

1. Hist. de Manichœis, կ'ըսէ. « Sergius ille diabuli maximus propugnator: Sergius, acer ipse sub ovina pelle lupus, virtum fraudulentus simulator, quippe hac arte multis fucum faciebat: Sergius inimicus Christi, os impietatis, in Chisti matrem, sanctosque contumeliosus: Sergius Christi Apostolorum adversarius, qui et Prophaetas odio habuit, et a divinis litteris versus ad fabula et mendacia se convertit: Sergius Christi osor, Ecclesiæ perduellis, qui Dei filium conculcavit et... Sergius, tenebrio qui se lucidem sidus mentiebatur », Այսպէս կը գրէ նաև Փոտ։

2. Գրելով առ Կաթողիկոսն Աստուոց, այսպէս կը խօսի զՍմբատայ և հետևողաց նորա. « Այսպիսի սովորութեամբ սովորեալ են գայլքդ այդ՝ հանդերձիւք ոչխարաց գողանալ մանկունս... չար գազանն այն, արիւնռուչան, առնամոլին... պիղծն Սմբատ, անիծեալն այն երևեցաւ...։ Անբարի բարեձևութեան և խորամանկ խաբէութեանն և տգայարար անուսումնութեանն և անաստուած վարդապետութեանն և անտեղի հաւանութեանն և դիշերային իւղագործութեանն և անճոռեմ ճոռոմաբանութեան և նոր տալտկալի և քստմնելի ախտակրութեանն, և անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչտին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն և անյոյս դաւանութեանն և անկերկիւղ երկիւղածութեանն և խաւարասէր լուսափայլութեանն և հրեշտակակերպ դիւազգեցութեանն և սատրազգեցդ գայլոց և թխացելոցդ այծեաց և մերկացելոցդ զՀոգին և զգեցելոցդ զսատանայ և աշակերտելոցդ ստանուէրն Սմբատայ՝ սասանողին հիման Առաքելոց և Մարգարէից »։

3. Եւ յիրաւի դիտելու ենք, որ Գր. Նարեկացին յիշեալ թղթին մէջ իւր հօրեղբօր և մեծ վարդապետին գրութեան համաձայն համառօտելով Թոնրակեանց վարդապետութիւնը, կամ լաւ ևս ուրացութիւնքը, և պատմական դէպքերէն մի քանիսն, անդէն վրայ կը բերէ. « Եթէ ոչ՝ մեք զանուն պղծոյն (իմա՛ Սմբատայ) ի սակաւ ինչ լրոյ գիտէաք »։ Իսկ Մագիստրոս՝ մատնանիշ ընելով Աստուոց Կաթողիկոսին՝ Անանիայի գրութիւնը՝ կ'ըսէ. « Աղէ, առ ընթերցիր և գտցես յայդմ... որպիսի՛ չար գազան երևեցաւ պիղծն Սմբատ »։

այլոց զրուցաց վրայ հիմնուած գրեց. այս բանս անոր անյայտացած գրութեան յայտնուելովը միայն պիտի որոշուի։ Այլ մենք այսքանս կարող ենք ըսել ասա, թէ Սմբատայ երևնալէն 60–70 տարի վերջ գրելով անոր դէմ, Անանիա կարէր պատմական և ժամանակագրական վրիպակներ գործել անոր մասին, որուն ապա հետևած ըլլան Գր. Նարեկացին և Մագիստրոս։ Եւ ստուգիւ, այսպիսի կասկած մի կարծես թէ դեռ աւելի ծանրակշիռ կը դառնայ, գիտելով, որ Սամուէլ Անեցի՝ զՍմբատը՝ Յովհան Պատմաբան կաթողիկոսին, և ոչ թէ Ովայեցւոյ ժամանակակից կը դնէ։

Բ. Դիտելու ենք, որ Սմբատ՝ Հայոց հայրապետներէն և իշխաններէն նզովք ընդունելով և հալածական 'ի կողմանս Յունաց անցած կ'աւանդուի 'ի տոհմային պատմագրութենէ։ Ուստի շատ հաւանական է, թէ այսպիսի պարագայից մէջ՝ նա իր մոլորութեան հետ անունն ևս ծածկած ըլլայ, և ինք զինքը Սարգիս անուանած. և կամ ընդ հակառակն յառաջագոյն Սարգիս կը կոչուէր յօտարաց, բայց երբ եկաւ 'ի Հայս և 'ի Թոնրակ, զինքը ծածկել ուզելով 'ի Հայոց՝ Սմբատ անուանեց. զի 'ի պատմութենէն իսկ կը գիտցուի, թէ նա այլ և այլ անուններ և տիտղոսներ սեփականած էր իր անձին. և թերևս այս մոլորեցուցիչս է, զոր Գր. Նարեկացին և Մագիստրոս յաջնակի անուամբ Յաևէս և Յամրէս իսկ կը յորջորջեն, — Թոնրակեցւոց մասին խօսած ժամանակ։

Յետ փոքր 'ի շատէ պարզելոյ Թոնրակեցւոց պղանդապետին կնճռոտ խնդիրը, տեսնենք այսուհետև անոնց վարդապետութիւնն և հայ ժողովրդեան մէջ խաղացած ազիտաբեր դերը։

Այս բազմահնար կեղծաւորս՝ զոր Փոտի և Պետր. Սիկիլիացւոյ հետ՝ Նարեկացին և Մագիստրոս իսկ միաբերան Դերաքրիստոսի կարապետ և Նեռն կը կոչեն, ոչ միայն արտաքուստ քրիստոնեայ և քրձազգեաց ճգնող կը ձևանայր, այլ նոյն իսկ ինք զինքը լոյս, կեանք, և ճշմարտութիւն կ'անուանէր, այլովք հանդերձ. բայց ներքսապէս ոխերիմ թշնամի էր ամենայն քրիստոսական օրինաց, և գործով կը ջանայր կործանել զայն։ Աշխարհական մ'էր լոկ, և եպիսկոպոս կը ձևանայր. Սաղուկեցւոց պէս կ'ուրանայր հանդերձեալ կեանքն և հոգւոյ անմահութիւնը։ Եպիկուրեան թանձր նիւթապաշտութեամբ կ'ուրանայր աստուածային նախախնամութիւնն, և ինք զինքը բաղդից և բաշխից տէր կ'անուանէր։ Պեղագիոսէն աւելի չարաչար կ'ուրանայր ոչ միայն Հոգւոյն սրբոյ շնորհքները, այլ նոյն իսկ Հոգւոյն Աստուծոյ գոյութիւնը՝ յափշտակութեամբ հանդերձ անոր ստորո-

գեղեաց։ Հեթանոսաբար կ'ուրանայր և կը մերժէր բոլոր եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները։ Մարմնասիրութեամբ կ'ուրանայր զամենայն վարդապետութիւնս ուղիղ վարուց և բարոյականի։ Կ'ուրանայր թէ չկայ ոչ մեղք և ոչ ալ պատիժ. ոչ օրէնք և ոչ իշխանութիւն։ Միով բանիւ՝ ամէն բան կ'արհամարհէր անխղճաբար. ամէն բանի վրայ կը ծիծաղէր. և ինչ որ միամիտները խաբելու և որսալու համար արտաքսապէս ընդունել կ'երեւցնէր՝ նոյնը ներքսապէս կը մերժէր։

Գր. Նարեկացին՝ որ մերձաւորագոյն էր ժամանակաւ Թոնրակեանց, յետ ըսելոյ, թէ «Բազում ինչ ասուածային և առաքելական՝ ամենայն ինչ ուրացեալ է 'ի նոցանէ», անդէն և անդ կը թուէ ապա Սմբատայ և անոր հետեւողաց տասն և չորս ուրացութիւնքն և հակուրաց վարդապետութիւնը. այսինքն է Ա. Զնռնաղրոշիւնը. — Բ. Հաղորդոշիւնը, զոր հասարակաց կերակուր կ'անուանէին. — Գ. Ծնունդն 'ի Ջրոյ և 'ի հոգւոյ, կամ լաւ ևս Մկրտութիւնը. զոր Սմբատ իբրև ջուր ինչ լուալեաց ուսոյց իրենեներուն. — Դ. Ցերոնական կիրակէն և հանգըստեան օրը, զոր բառնալով 'ի միջոյ ընդ սովորական աւուրս թուեաց. — Ե. Ծնրադրոշիւն կամ պաշտօն խորհրդական աղօթից և պաղատանաց. — Զ. Աշազանն սրբակերտութեան, — Է. Հաղորդոշիւն անմահութեան. — Ը. Պղծոշիւն և անխտիր մեղանչութիւն կը քարոզէր։ Թ. Կը նշանակէր երկրպագելի Նշանն փրկութեան. — Ժ. Մարդապաշտ ուրացութիւն կամ մարմնապաշտոշիւնն անոր տեղ կը փոխանակէր, զոր սուրբ հայրն՝ «գարշելի և անիծեալ քան զկռապաշտութիւն» կը համարի. — ԺԱ. Պատկերն ամոշանոշեան անդոնութիւն, որպէս զի համբացեալ շուներու և մատակախանձ ձիերու պէս առ միմեանս յարձակին. — ԺԲ. Երեսայրեաց կատակերգական երգիծանոշիւն. — ԺԳ. Իրենց ազանդին գլխաւոր գարշութիւնը, կամ լաւ ևս գարշելի գլուխը՝ յանդգնաբար Քրիստոս կ'անուանէին. — ԺԴ. Քրիստոսի չարչարանաց անպատում բարեգործութեան երախտիքը մոռնալով, իրենց ատացուածքներն ապաւէն կենաց կը կարդային։ Այս էական կէտերու յիշատակութենէն վերջ, վրայ կը բերէ սուրբ վարդապետը, թէ «Արդ՝ ամենեքին նուազս 'ի յոքունց և սակաւս 'ի բազմաց գծագրեցի»։

Այո, սակաւ է դարձեալ Նարեկացւոյ յիշատակածն՝այն ծովացեալ և անտառացեալ մոլորութեանց քով, զոր Մագիստրոս սուղ բանիւս գեղեցիկ կ'արտաբերէ վասն Սմբատայ, թէ «Ուսուցանել սկսաւ զամենայն չարիս բոլոր, զոր ինչ 'ի կենցաղոշումս մոռաոշիւնն կրէ, որ զգործոց և որ ըստ հաւատոց թերու-

թեանց, և քարոզէր զբոլոր քահանայական ներգործութիւնս ոչնչացուցանել, մանաւանդ եթէ անոտի վարկանել »։

Եւ այլուր սարսափելի կոչելով անոնց հերձուածը, կ'ըսէ. « Զի ոչ եթէ 'ի մինն միայն մեղանչեն կամ յերկուս. այլ և 'ի բոլոր յօրինագրութիւնս իւրեանց. ամենեքին արտաքոյ են հին և 'ի նոր օրինաց »։ Դեռ ուրիշ չատ հաղուագիւտ կէտեր կ'աւանդէ նա, զորս կարեւոր կը դատեմ 'ի մէջ ածել, Թոնրակեցւոց վարդապետութեանն և կուսակցութեանց վրայ կատարեալ գաղափար մի տալու համար։

« Որպէս որ մահացու դեղս կամիցին պատրաստել՝ յամենայն 'ի խստագոյն և 'ի չարագոյն դեղոց իբրև զթոյնս իժից հաւաքեն բազմատեսակ, զի որոց առցեն առ ժամայն 'ի կենցաղոյս հրաժարիցին... այսպէս ոչ եթէ հերձուած սոցա միոյ պատճառի է կամ երկուց կամ երից, այլ յամենայն չարափառացն։ Ի կիւսոց, 'ի հնայից, 'ի կախարդութեանց, յանհաւատութեանց յամենեցունց զթոյնս չարութեան 'ի մի վայր ժողովեալ հերձուածս, հաւանեցան այնմ ասասուածամարտ, ցանկապատառ, գիւտելի, անօրինին Սմբատայ օրէնս դնել, և զլուսաւորիչ թողեալ ճանապարհ՝ հետեւեցան կուրաչափիզ, կոպարական կորստեան ուղեգնացութեան... վասն որոյ և զգործս նորա գործեն անպատկառ։ Եւ այս ինչ են անօրէնութիւնք չարագործացն այնոցիկ. ոչ պահք նոցա, և ոչ խորութիւն արանց և կանանց և ոչ ընտանեաց. պատուեն և ոչ զմի ինչ, ոչ յաստուածայնոց և ոչ յեղելոց. այլ զամենայն ծաղր առնեն և զնոր օրէնս։ Եւ յորժամ յայանի հարցեալք լինին, անիծանեն և երդնուն սաստիկ և ուրանան. և այսպիսի խաբէութեան ոչ եմք անտեղեակ։ Ահաւադիկ Պօլիկեանքդ, որք 'ի Պողոսէ Սամոստացւոյ դեղեալք... Յորժամ ձեռնարկեալ հարցանեմք, ասեն, եթէ քրիստոնեայք եմք, և զԱւետարանն և զառաքեալսն սաղմոսեն յամենայն ժամ. և յորժամ հարցանեմք, թէ ընդէ՞ր ոչ մկրտիք՝ զոր հրամայեաց Քրիստոս և առաքեալն, ասեն. Ոչ գիտէք դուք զիսորհուրդ մկրտութեանն. մեզ ոչ է փոյթ մկրտել, քանզի մկրտելն՝ մահն է. և Յիսուս ոչ ասաց յրնթրիսն վասն պատարագի, այլ վասն ամենայն սեղանոյ։ Եւ Մովսէս ոչ զԱստուած ետես, այլ զսատանայ։ — Եւ ասեն արարիչ երկնի և երկրի զսատանայ և ամենայն մարդկային սեռի և ստեղծուածոց։ Ահա և այլք ոմանք 'ի Զրադաշտ մոգէ մոգք պարսկականք. և այժմ 'ի նոցունց դեղեալք արեգակնապաշտք, զոր և Արևորդիս անուանեն. և ահա են յայդմ դատաւոր բազումք. և ինքեանք քրիստոնեայս զինքեանս յայտնապէս կոչեն, բայց թէ որպիսի մոլորութեամբ և անա-

ռակութեամբ վարին՝ գիտեմք։ Են ոմանք յանիծեալ ազգէդ Թոնրակեցւոց, որք անուանեն զինքեանս Կաշեցիք, և այն են չարութեան արմատ, և արդ գտանեն պատճառս ինչ հայհոյութեան 'ի Քրիստոս։ Թոնրակեցիք որք 'ի Խնուն են և գրեն վասն Քրիստոսի, եթէ թլփատեալ է։ Իսկ Թուլայլեցիքդ՝ հրաժարին, եթէ Մեք թլփատեալ Աստուծոյ ոչ խոստովանիմք։ Եւ յայտնի լիցի քեզ, զի ո՛չ թլփատեալ խոստովանին զնա և ոչ անթլփատ 'ի սրտի իւրեանց, բայց միայն պատճառանոք կատականս 'ի վերայ մեր դնեն »։

Եւ ուրիշ տեղ մի այսպէս կ'ըսէ, — քաղելով իր տեղեկութիւններն այն նորադարձ Թոնրակեցիներէն իսկ, որոնք քաջ տեղեակ էին ամենայն գաղտնեաց չար առաջնորդաց, որք կը բնակէին որջացեալ 'ի « գազանաձիւն պղտաւոց խրձիւն »։ — « Քանզի միշտ յաճախէր չարութիւն նոցա յերիս ձևս նշանակեալս. որք 'ի չարն կատարելագոյնք են և կարող են ընդունել զմեհացու դեղն, այնոցիկ քարոզեն իբրև անյոշտութեան ամենեին և անաստուածութեան իբրու զեպիկուրեանցն։ Իսկ ոմանք նմանութեամբ Մանիքեցեացն, — զորս անիծանեն, — բայց զնոյն գործեն։ Իսկ զոմանս իբրև քրիստոնէական ուսանողութեամբ ուսուցանեն առ յերեսս, և ինքեանք ամենեին ոչ խոստովանին, բայց զայն ևս այլանգակ յամենայն կարգաց և կրօնից քրիստոնէից. և ահա յայտնի, զի որոշեալք են և անեպիսկոպոս և անքահանայապետս շրջին, և ասեն բանիւք, եթէ Մեք յարաւեան գնդեն եմք և հաշատով հաւատամատ նոցա. — բայց ո՛չ են հաւատամատ և ոչ միով իւիք։ Այլ կան հակառակ և նշանակեալ միայն զհամանուն ձայնն որպէս շո՛ւն, և շո՛ւն, և շո՛ւն. և զինչ արդեօք յայսոսիկ համեմատութիւն բնութեան։... Եւ որ բնակեալքն էին ('ի խրճթին) 'ի Շնավանեն այն արք հանդերձիւք կրօնաւորաց, և բազմոցիւն կանանց բոզից »։

Ցայս վայր Մագիստրոսի տուած տեղեկութիւնքը թէև առհասարակ և խառն 'ի խուռն են, բայց և այնպէս յոյժ թանգագին ամենայն ուսումնասիրաց. վասն զի, — ինչպէս ինքը կը գրէ, — յիշեալ խրճթի մէջ եղած, կամ առ անօրէն առաջնորդն Ցեստ գրուած թղթէն համառօտուած են զոր, ասէ. « Խուզեալ մեր և գտեալ՝ ընթերցաք »։

Արդ՝ Սմբատայ վարդապետութիւնն ընդունելով իբրև ընդհանուր Թոնրակեցւոց վարդապետութիւն, — որովհետև ասոնց մէջ չեն տեսնուիր այնքան Մանիքեցւոց և Պաւղիկեանց մէջ երևցած բազմադիմի կուսակցութիւնները, այլ ամէնքն ալ Սմբատայ կը հետևէին իբրև միակ առաջնորդի և Քրիստոսի, —

ուրեմն կարեմք եզրակացնել, թէ մեծապէս կը տարբերի այն Մանիքեցւոց և Պաւղիկեանց աղանդներէն։ Այո՛, Մանիքեցիք կ՚ընդունէին, — ինչպէս տեսանք, — հանդերձեալ կեանքը, հոգւոյ անմահութիւնը, մեղքն և մեղաց պատուհասը. որոնց համար կը ջանային ազատել զհոգին նիւթոյ կամ չարի սկզբան արարածներէն, և խառնել յաւիտենական լուսոյ կամ բարի սկզբան հետ։ Իսկ Թոնրակեցւոց համար, ընդհակառակն, այս կեանքէս և վայելքներէն դուրս ոչ ուրիշ կեանք և վայելք կար, և ոչ իսկ պատուհաս։ Պաւղիկեանք, — ինչպէս տեսնուեցաւ, անոնց վարդապետութեան Գ. որդ նախադասութեան մէջ, — կ՚ընդունէին մարդկութեան անկեալ վիճակին հետ՝ նաև բարի Աստուծոյն այն առթիւ մարդկութեան ընձեռած մեծագոյն պարգևները. երկրորդ, կը կատարէին, — դէթ ըստ ձևոյ և արարողութեան, — եկեղեցւոյ խորհուրդներէն զոմանս, և ունէին իրենց համար հաւատալիս և հաւատապատում։ Իսկ Թոնրակեցիք, ընդհակառակն, զայս ամենայն կեղծիս կը համարէին և կը ծաղրէին, և ընականէն դուրս՝ գերբնական ոչ պարգև կը ճանչնային և ոչ ալ պարգևատու. որով Սմիրատէն զատ չկար ուրիշ Հոգի շնորհաց և յուսոյ բարութեան։ Թէ Մանիքեցիք և թէ Պաւղիկեանք՝ դէթ չափով մի կ՚ընդունէին Նոր Կտակարանն և անոր հեղինակութիւնը. իսկ Թոնրակեցիք Սմիրատէն և անոր յաջորդներէն դուրս՝ ուրիշ ոչ հեղինակութիւն կը ճանչնային և ոչ իսկ սրբազան հեղինակս, զի քակած էին առհասարակ Առաքելոց և Մարգարէից հիմունքը, հետևաբար քաղաքական և եկեղեցական օրէնք և օրէնսդրութիւնք իսկ անոնց համար բըռնաւորութիւնք էին։ Միով բանիւ, — նորահնար բառիս ճիշդ նշանակութեամբ, — հին աշխարհի ճշմարիտ Ոչնչականներն էին և Ընկերվարականներ, և ամէն բան կ՚ուզէին ոչնչացուցանել։ Անկրօնք և անաստուածք էին, ոչ միայն 'ի դրդնականին, այլ և տեսական սկզբամբք։ Այնպէս որ նմանութեամբ կրնանք ըսել, թէ Թոնրակեցւոց ազանդը, — նկատելով իբրև պարտութիւն մ՚ամենայն մոլորութեանց և հերետիկութեանց, — վերջին ժամանակաց Մոկիևեանուրքեան նախածնողն և նախագաղափարն եղած է. իսկ իբրև բ...ցատութիւն ամենայն կրօնից և աստուածպաշտութեան՝ կարելի է այժմեան Մասոնուրքեան կամ ազատ որմնադրաց ազանդին իբրև նախկին ներկայացուցիչ անուանել զայն։ Թէև առաջինը զուրկ էր արդի Մասոնութեան գիտական դրութիւններէն և քաղաքային գաղտնորոգայթ միջոցներէն, սակայն երկաքանչիւրին միակ նպատակն էր՝ մարդ ըսուած, կամ բանաւոր էակը, ազատ կացուցանելով ամէն կրօնական կապերէ, բարոյա-

կան պարտաւորութիւնէ, աստուածային և մարդկային գերիշխանութիւնէ, բարձրացնել և բազմեցնել զայն, — եթէ կարելի էր, — Սադայելի՝ քան թէ իր արժանապատուութեան գահուն վրայ. փոյթ չընելով ամենևին, թէ այդ երկրածին ենթադրուած Լեւիաթանն՝ Աստուծոյ պատուանդանի շուրջը կը հոլովի, նշանակ է բիւրապատիկ կարեաց և աղետից. և Դանիէլի տեսեան գազանի պէս խեցեղէն և լուծական խարխխներու վրայ յեցած՝ առանց աստուածպաշտութեան աւերիչ է և աւերակներ միայն կը թողու ամենուրեք. և թէ երկնասատ բարկութենէն և ամենակալ զօրութենէ հոլովեալ վէմ մի միայն՝ բաւական է զայն յատիւն [illegible] ը-ձընել և ցանել ընդ չորս հողմս երկնից։ Հայ հանճարն՝ ակէց աւելի ահեղ և սարսափելի հրէշ մի չէր կարող ծնանել, — եթէ ինչպէս կարծեցին ոմանք՝ անոր սեփական յղացմունք համարինք, — և ոչ ալ Եւրոպա, կամ՝ լաւ ևս՝ բարեշրջութեան դարը պիտի կարենային պարծիլ զՍոկինիանութիւնն և զՄասոնութիւնը ծնանելուն վրայ։ Սակայն իմ կարծիքով Թոնրակեցւոց աղանդն իսկապէս և բոլորովին հայ մտաւոր և բարոյական կեանքի արտաբերութիւն չէր, այլ զարգացումն այն չար մոլորութեանց, զորս զառաջինն ցանեցին Մանի և յաջորդք իւր, և հետզհետէ բեղմնաւորելով բարգաւաճեցին բարոյական խանգարմունք, կամ՝ բնական պահանջք յաջորդող դարերուն և մարդկային յաջորդութեանց. այլ է բնական հետևանք այն թիւր սկզբանց և ընթացից, զոր հնարեցին մարդիկ և ոչ Աստուած, ոչք երկրէս յառաջ եկան, և ոչ թէ իջին յերկնից։

Սմբատայ և անոր յաջորդ հայազգի աղանդաւորաց ձեռքով զարգացած այսպիսի աղիտաբեր վարդապետութենէ իսկ կարեն դուշակել ընթերցողք՝ անոր յառաջ բերած զարհուրելի հետևանքները. սակայն կ'արժէ որ այս տեղ հոլովելով պատմութեան յարաշարժ անիւը՝ յերևան ածենք անոնց ճշգրիտ պատկերը։

Սմբատ՝ Փարիսեցւոյ այս խմբոս, — որ խորախորհ դիտութենէ աւելի օժտեալ էր մոգութեան և կախարդութեան կրկնակի արուեստագիտութեամբք, և իր արտաքին ձգիչ կերպին հետ՝ ունէր նաև վերջին աստիճան ճարտասանական, համոզիչ և պատրող զօրութիւն մ'ալ, — այն օրէն 'ի վեր՝ երբ ոտքը դրաւ 'ի Թոնրակ, կարճ ժամանակի մէջ խմբեց և վարակեց իր մոլորութիւններովն այն աւանի բոլոր բնակիչները. զի ըստ վկայելոյ Մագիստրոսի, սկսաւ ուսուցանել զամենայն չարիս, զորս միաք մարդկային կարեն խորհել և գործել 'ի կենցաղումս։ Այնպէս որ ինչպէս անկարելի չեղև Աբրահամու՝ Սոդոմացւոց և Գոմորա-

ցոց մէջ դանել տան արդարս, այսպէս ալ Թոնրակի մէջ դժուար էր, — այն կախարդասար աղանդապետին օրով, — գտնել տան միայն ուղղադատան որդիս եկեղեցւոյ։ Մաղխտրոսի այս և միւս ընդարձակ տեղին, — զոր համառօտելով մէջ բերինք 'ի ծանօթութեան, — այլաբանական ասացուածոց ներքև շատ և շատ տխուր իրողութիւններ կը պարունակեն, որոնց դժբաղդօրէն թատր եղած էր աւանն Թոնրակ, զորս արժան է խուզել և 'ի վեր հանել։

Ամբատ իր կախարդական պատրողութիւններով և մեծ հեղինակութեամբն՝ անդամ մը ժողովրդեան վրայ բռնանալէն վերջ, սկսաւ այնուհետև քաղաքական ամէն անլուր ոճիրներ ևս գործել։ Բազմաթիւ ամուսիններ իրարմէ քակելով՝ անոնց անկողիններն իր անառակ և պակչոտ աշակերտներուն արձակ համարձակ պղծել կու տար. շատ աղաջրի մանուկներ իրենց մարց գրկէն և 'ի տեսանց յափշտակելով՝ իր արբանեկաց ձեռքով կը խողխողէր, և շատ գեղանի պատանիներ 'ի պղծութիւն անհաւատ աղջերու կը վաճառէր։ Եղբարս և քոյրս, — ինչպէս նաև սիրատուն ազգականներ և բարեկամներ, — իրենց բնակութենէն հանելով՝ 'ի տար աշխարհ կ'աքսորէր, որոնց ողբերն և աղի արտասուքը զերկինս և զերկիր բաւական էին շարժել, բայց ոչ նոյնպէս անոր սատանայակիր և սալացեալ սիրտը։ Միայնակեացս և միանձնուհիս, զոր իրենց կուսութիւնը Քրիստոսի նուիրած էին՝ մնանջենաւոր զենմամբ, իր աշակերտներուն պղծել կու տար, և իրենց կրօնաւորական կեանքէն և լուսաւոր ճանապարհէն յետս կը դարձնէր, և յԱստուծոյ կ'օտարացնէր։ Շատ սրբակեաց քահանաներ և ժառանգաւորներ՝ ուղղափառ կրօնքէն խոտորեցնելով, 'ի դառանց՝ գայլս կը յարդարէր մարգախոշոյ։ Շատերը բանտից և արգելանաց մէջ փակելով՝ յանուշ արևէ կենաց կը զրկէր։ Մինչ բանիս՝ ուր որ իր իշխանապետութիւնը կը հասնէր կամ՝ ոտքը՝ հօն եղեռնագործութեամբ կը լեցնէր. ամենուն ահաւոր և սարսափելի էր. ամենուն իբրև Նեռի մարմնաւորեալ անձնաւորութիւն կը ներկայանար, Սատայելի գործը գերազանցապէս կատարելու, — ամենայն արուեստիւք և զարմանագործութիւններով։ Գր. Նարեկացին՝ կճառայ վանահայրն յորդորած ժամանակ, որպէս զի չի փափաքի հաւասարիլ մասին Թոնրակեցւոց, ծածկեալ ճշմարտութիւն մ'ևս կը յայտնէ մեզ. այսինքն է. « Զիառնիլ յարեան ընդ կոտորեալսն 'ի սրոյ վրէժխնդիր հեթանոս Ամիրային Ապլ–Վարդայ, որ երևեցաւ արդարև գաւազան սրտմտութեան 'ի ձեռն Ցեառն Յիսուսի »։ Վերջը կը թողում քննել, թէ ով էր սատ յիշուած Ամիրայն, և թէ

անուանեալ հրաբղխէն[1], զոր Հայք Թոնարիկ կամ Թոնրակ կ'անուանէին։ Ուրեմն Մագիստրոսի հանդիպած տարուշանը՝ յիշեալ լերան հրաբղխային բաժակն է, որուն քով կը գտնուէր Թոնրակեցւոց տանը, կամ չարութեան անթեղն։ Այս պատճառաւ ուրեմն հոն գնաց Սմբատ, որպէս զի այնու իսկ դիւրաւ յաջողի տարածել հրապարակութեան և ընդարձակութեան չար աղանդն, ինչպէս իրաւ ալ յաջողեցաւ։

Պատմութիւնն որոշակի աւանդած չէ, թէ Սմբատայ գալէն յառաջ՝ հոն կը գտնուէին արդեօք կրակապաշտ Մանիքեցիք, և կամ Պաւղիկեան աղանդաւորք։ Սակայն Սմբատայ՝ այն աւանն աւելի՝ քան ուրիշ տեղ ընտրելը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ կարճ ժամանակի մէջ այն ազդարնակութեան և անոր մերձակայ ժողովրդոց բոլորական անկումն յանդունդս մոլորութեան՝ են մի մի հաւանական փաստեր կարծելու, թէ ստուգիւ Սմբատէն յառաջ իսկ մուտք գտած էին անդ կամ՝ կրակապաշտ Մանիքեցիք և կամ ուրիշ նենգաւոր մշակներ, դէք ոչ միայն երկիրը պատրաստած էին, այլ նոյն իսկ չար աղանդին որոմներն իսկ ցանած էին՝ բուսցնելու զուրացող Թոնրակեցիս։

Մեծուշտ չատերն հետաքրքիր են հօս դիտելու, թէ այնքան և այնպիսի ախտաւոր մոլորութեանց և ոճրագործութեանց եղեռնաւոր առաջնորդը Սմբատ՝ ինչպիսի՞ մահ ունեցաւ և ե՞րբ։ Առ այս աւելորդ չենք համարիր վայրկեան մ'ընդհատել Թոնրակեանց պատմութեան թելը, մանաւանդ երբ անյայտ ճշմարտութեան մի յայտնութիւնն ևս զայն կը պահանջէ 'ի մէջ։ Արդ՝ Թոնրակեցւոց վրայ գրող հին և նոր մեղի ծանօթ պատմագրաց անորոշ ակնարկութիւններէն այնպէս կ'երևէր ցարդ, թէ երկայն տարիներէ վերջ և իր բնական ախտակրութեամբն իջած ըլլայ 'ի հող մահու։ Սակայն մեծանուն վարդապետն մեր Գր. Նարեկացի, իւր յիշեալ թղթին մէջ՝ իբրև նոր և գեղեցիկ անակընկալ մի, բոլորովին այլ ինչ կու գայ աւետել մեզ. այսինքն է, հետաքրքրական պարագայով մի և բռնամահ եղած կը թուի աւանդել զայն։ Ահաւասիկ անոր խօսքերը, զոր ուղղած է առ անանուն առաջնորդն կճաւայ վանաց. « Քանզի և այն հզօր այր խնդրող վրիժուց նախատանացն Քրիստոսի, որ զանիծեալ զնախնիս նոցա խայտառակամահ սատակեաց, զայս ինչ ասէր յերկրորդն Յամրէսի, թէ Քրիստոս յերիր աւուր յարեաւ. արդ մինչ դու զքեզ Քրիստոս անուանեաս, ապանանեմ զքեզ և թաղեմ, և դու զկնի Լ աւուր կենդանացիր, ես գիտեմ, թէ Քրիս-

1. Տես Հ. Ղ. Վ. Ալիշանի « Այրարատ », յէջ 492–493։

տոս՝ իցես, թէպէտ այնքան աւուրքք բազմօք յետոյ յարիցես։ Արդ նա մերձ էր և գրացի գառնացողացն մոլեգնութեան. և զայն լուր 'ի բազմաց ճառողաց կրթեալ էր, և Քրիստոսի ճըշմարիտ յարութեան հաւատայր. և զնոցայն սայն արարեալ իբր զարժանիս հենդնելոյ՝ եթող յիշատակ բանից գովելեաց. քանզի և զայն Աստուած և ոչ երկրային խորհուրդ տնկեաց. հրամայեալ տնտեսեաց, նովաւ չարաւ զչարիս խրատեալ կամ սատակեալ »։

Արդ՝ Քրիստոսի անուան վրէժխնդիր և զօրաւոր մարդուս անունը, թէպէտև անյիշատակ թողուցած է Գրիգոր, — անշուշտ իր ժամանակակիցներուն ծանօթ ըլլալուն համար, — սակայն անոր գործը՝ Հայի մ'արժանի մատաղպարն և բնագրոշմը կը ներկայացնէ արդարև։ Իսկ ապանուողն, իմ կարծիքով, պէտք է որ աղանդապետն Սմբատ եղած ըլլայ։ Եւ յիրաւի, Ա. զի Գրիգոր Թոնրակեցւոց նախահայրը խայտառակաւան եղած կ'աւանդէ, և այդ նախահայրը Սմբատ էր, Նարեկացւոյ մի ուրիշ տեղւոյ համաձայն, զոր յառաջագոյն մէջ բերինք։ Բ. Դիտելու ենք, որ հօս ապանուողը որուն ուղղեալ են գծուած գիտաւոր խօսքերն, երկրորդ Յամրէս և Քրիստոս անուանուած է. իսկ արդ ուրիշ տեղ, — ինչպէս տեսանք, — թէ Մագիստրոս և թէ Նարեկացի՝ զՍմբատ Յանէս և Յամրէս կ'անուանեն. և կը ծանուցանեն որոշակի, թէ Թոնրակեցիք Քրիստոս կը կոչէին զնա։ Գ. Մէջ բերած հատուածէն անմիջապէս վերջ՝ կը յաւելու. « Արդ զկրն Աստուած գիտացին զՄիածինն, և գաստաւոր ամենայնի դատանեցին. և պիղծն Սմբատ՝ կրկին Սիմոն՝ իշրոցն գառնարմատ և որսմնարարոյս աշակերտացն զիւնքն ետ երկրպագանել »։ Ուրեմն ակներև է, թէ այս վերջինս՝ առաջին նախադատութեանց պատճառական մասը կը կազմէ, և ըստ ծանիս քաջ կը հատատաէ։ Իսկ մենք դառնանք մեր առաջին նիւթին։

Թոնրակեցիք՝ իրենց իրրև որջ և կեդրոնատեղի ընդունէն յետոյ զԹոնրակ՝ ապա սկսան համանաբակի պէս տարածուիլ նաև 'ի Թուլայլ (1), — որ կը գտնուի Մանանալի գաւառին մէջ, և 'ի Խնուս։ Թուլայլի և Խնուսի աղանդաւորքը թէ և քանի մի կէտերով կը տարաձայնէին Թոնրակեցիներէն, և Մանիքեցի

1. Մագիստրոս՝ անունս Թուլայլ՝ յառաջ եկած կը համարի թոյլ և այլ բառերէն, իբր թէ ցրուեալ, թուլացեալ։ Այսպէս նաև Խնուսը կամ Խնուսն « խցեալք 'ի խաւարի » կը մեկնէ։ Բայց այս մեկնութիւններս ըստ բաղդի և ըստ նմանաձայնութեան բանից եղած են. հետևաբար զուրկ են 'ի բանասիրական ստուգաբանութենէ։ Ուստի կամ տաճկերէն Թուրնալ կամ Թուրնալան ըլլալու է. և իրաք այս անուամբ աւան մ'ալ կը գտնուի Անատոլոյ բաժնին մէջ, և կամ մեր դրացի ասորերէնի մէջ որոնելու է անոր ծագումն։

կամ Մանիներեցի ևս կը կոչուէին, — որովհետև Մանեայ վարդապետութիւնն սոնց մէջ աւելի պահուած էր, քան թէ Պաւղիկեանց և Թոնրակեցւոց մէջ, — բայց ամէնքն ալ հեթանոսաբար կ'ապրէին. այսինքն է՝ առանց մկրտութեան և այլոց խորհրդոց Եկեղեցւոյ, և առանց աղօթից և պաշտամանն։ Ամենուն նպատակն էր ջնջել յաշխարհէ զկրօնս և զաստուածպաշտութիւն, և տալ զանձինս 'ի հեշտասիրութիւն անարկիւղ։ Անոնց առաջնորդներէն միոյն, այն է Կիւրղի արարքը, — զոր կը պատմէ մեզ Գր. Մագիստրոս, և ես կ'ուզեմ համառօտիւ մէջ բերել, — յայտնի նշան է, թէ ինչ աստիճանի զօրացած էին այն աղանդաւորքն, և թէ ինչպիսի՛ նեղութիւններ և նախատինքներ կ'ընէին հաւատացեալ ժողովրդեան՝ յառանին և յեկեղեցիս, ուր յանդգնութեամբ 'ի ներքս կը սպրդէին։ Օր մի՝ այն ինչ հաւատացեալք պատկառանօք կեցել էին սուրբ սեղանին և պատարագի դիմաց, յանկարծակի բացագանչեր է առ Սրբութիւնն սրբոց. « Ո՛ սնոտի յոյդ քրիստոնէից. արդեօք զի՞նչ յոյս ունիք դուք։ Եւ նոքա պատասխանի տուեալ ասեն. Զպատշաճագոյնս մեր։ Իսկ նա ասէր ամպարիշտ բարբառով, առեալ խմոր կողովս առնէր ձեռամբն, և թացեալ 'ի գինի՝ արտաքս ձգէր և ասէր. Այդ է խաբէութիւն քրիստոնէիցդ. և այս էր Կիւրեղ անիծեալ առաջնորդն Թոնդրակաց, և այլ բազում հայհոյութիւնս 'ի սուրբ կոյսն Աստուածածին և յամենայն սնօրէնութիւնս »։

Այրարատն՝ ըլլալով իբրև սիրտ Հայոց մեծաց, Թոնրակեցւոց աղանդն ալ այդ սրտին մէջ բունեալ վարակիչ հիւանդութիւն մի, ընդարձակ և անխուսափելի վտանգներ կը սպառնայր շուտով ապականելու ամբողջ մարմինն ևս. այնու մանաւանդ զի Արաբացի ոստիկանաց սուրն և բռնութիւնն իսկ Թոնրակեցւոց հետ 'ի միասին կը ներգործէին։ Յովհ. Ովայեցի կաթողիկոսը, թէպէտ և իր խնամատուն վարչութեամբն և հոգեսէր հոկողութիւններով կը ջանայր այն կրկնակի և թիւնաւոր հոսանաց դէմ հակազդիչ և նախապահեստ դեղեր հասցնել, բայց 'ի զուր. զի Թովմ. Արծրունեայ աւանդածին համեմատ՝ իշխանաց մեծագոյն մասն մի արդէն վարակեալ էին անոնց հեթանոսական դաւանութեամբ, և կաթողիկոսին հակառակ կուսակցութիւն մ'ևս կազմած էին։ Հաւասիկ Արծրունի պատմագրին խօսքերը. « Ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ էր կացեալ յաթոռ հայրապետութեան Տէր Յովհան Կաթողիկոս Հայոց, և յաւէտ հրաշիւք յօրինէր զկարգս սրբոյ եկեղեցւոյ ուղղափառ առաքելական հաւատոյ 'ի Տէր Յիսուս Քրիստոս. զնէր ուխտս ընդ իշխանս աշխարհիս

Հայոց գնալ ըստ արժանի հաւատոցն Քրիստոսի... այլ նոքա ոչ մեկնեալ լինէին 'ի ժանտագործ պղծութենէն զազրալից սոդոմական ախտից... գնային ոտնխեթի գայթ 'ի գայթս և աղտեղասէրս. մինչև զանբարկանալին Աստուած 'ի բարկութիւն ածել 'ի սատակումն անձանց և 'ի կործանումն աշխարհիս և յաւերժաւանգութեան տանց հայրենի բնակութեանց»։

Այո՛, վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ կաթողիկոսն ինկաւ իր գահէն, և աշխարհս մատնուեցաւ յաւար Արաբացւոց և յապականութիւն Թոնրակեանց։ Ուխտապահ նահատակողաց հետ՝ ուրացողաց թիւն իսկ շատ մեծ էր. որոնց մէջն էր կաթողիկոսի ախոյեանն և սպարապետն Հայոց Բագարատ Բագրատունի, որ նորոգեց Եկղեսիաւանուաց մեղրութիւնը, որ կ'ասէ, թէ մեղք չէ ուրանալ զՔրիստոս առաջի բռնաւորաց, պահելով զհաւատս 'ի սրտի։ Սակայն նշանակելի է, — այս դժուարին ժամանակիս, — Հայաստանեայց եկեղեցւոյն և անոր հովուաց համաշունչ պնդութիւնը, որով ոչ միայն 'ի դէպ հանեց դաղանաբարոյ Բուղայի պէս սարսափելի բռնաւորին հաւատուրացութեան համար 'ի գործ դրած միջոցներն, այլ նոյն իսկ կոչեց, — յանիրաւի հրաժարեցուցած, — սուրբ կաթողիկոսն իր գահուն վրայ, և շարունակեց իր պատերազմը Թոնրակեցւոց դէմ, մինչև որ նուաճեց զանոնք։

Յովհ. Ովայեցւոյ մահուանէն վերջ նորէն սկսած պիտի ըլլայ Թոնրակեցւոց բարոյական–կրօնական ժանտախտը։ Յամի Տեառն 945 արդէն խիստ ընդարձակ ծաւալ առած էր. վասն զի ժամանակին նշանաւոր վարդապետներէն մին Անանիա Նարեկացին՝ հրաման ընդունեցաւ, — անշուշտ իր համանուն կաթողիկոսէն, — սրել իւր դրիչն, և գիտութեամբ մենամարտիլ այն կախարդասար աղանդաւորաց փաղանգի դէմ։ Ոսկիբերանեան պերճաբանութեամբ և պղատոնական խորութեամբ շարադրած անոր ընդդիմաբանութիւնքն, — որ եղաւ իբրև զօրաւոր զէնք մի 'ի ձեռս մանկանց եկեղեցւոյ, — բաւական էր զինաթափ ընելու նաև զԹոնրակեցիս. բայց որովհետև սոքա աւելի ապականութեամբ բարուց և դաղտագողի, քան թէ գիտութեամբ գրոց՝ իրենց բազմաթիւ համախոհներ յարուցած էին, այն պատճառաւ իսկ մնացին յուժի։ Մանաւանդ թէ մէկ կողմէն իրենց համախոհ ունենալով Ովայեցւոյն հակառակորդ և ախտամոլ իշխաններն, իսկ միւս կողմէն ալ ժամանակին զեղծ եկեղեցականները, — զորս շահեցան մերթ իրենց խարազնագրեաց ճգնութեամբ և մերթ ինքնահնար կրօնիք և դիւթութիւններով, — տարածուեցան բոլոր Տարօնի հիւսիսակողմեանքն և 'ի

Միջագետս, ունելով իրարու հետ հաղորդակցութիւններ, երբեմն յայտնի, և յաճախ ծածուկ միջոցներով։ Կաշառքի և պէտպէտ խոստումներով կազմեցին գաղտնի լրտեսութիւններ և ընկերութիւններ. քսութեամբ և չարախօսութեամբ՝ ցանեցին հակառակութեան և բաժանման որոմը՝ հաւատացեալ ժողովրդեան և առանձին ընտանեաց մէջ։ Գրգռեցին աշխարհական դասը՝ եկեղեցականաց, և եկեղեցական դասն՝ աշխարհականաց դէմ, — բանսարկու սատանայի նման՝ ասոնց քով բարեպաշտ և վրէժխնդիր աստուածային իրաւանց ձևանալով, իսկ անոնց քով ոխերիմ թշնամի և պաշտպան ազատութեան մարդկան 'ի կրօնական պարտաւորութեանց։ Բոլոր այն անձինքը՝ զորս սրբութեամբ վարուց և հեղինակութեամբ՝ իբրև թակ կոչկոճիչ գիտէին իրենց ազանդին, որպէս զի մէջ տեղէն վերցնեն, ամբաստանեցին իբրև համախոհս Թոնրակեանց։ Այնպէս որ կրնանք ըսել, թէ Ժ. դարն՝ էր Հայաստանեայց համար կասկածանաց (1) և սարսափի դար. եղբայր յեղբօրէ կը խիթար և եկեղեցական յեկեղեցականէ. վասն զի թեթև ամբաստանութիւն մի՝ բաւական էր ամենածանր պատժոց ենթարկելու նաև ուղղադատան անձինքները։ Այո, այսպիսի ամբաստանութեան և պատասխանատուութեան տակ ինկաւ նոյն իսկ ուղղափառութեան ջատագովն՝ Անանիա, և ստիպեցաւ իր մահուան անկողնոյ մէջ գրել իր խոստովանութեան երկրորդ գիրը։ Գր. Նարեկացին իսկ՝ որուն սրբութեան հոտը՝ ինն դարուց հետէ իբրև խունկ անուշ կը զմայլեցնէ զմեզ, և ամէն հայի սիրտ անուշութեամբ կը լեցնէ, չազատեցաւ անոնց ամբաստանութենէն, բայց եթէ գրելով ինքն իր ջատագովական թուղթը, — թէպէտ և ազգային պատմագիրներ՝ խորովեալ ազատներու հրաշքով կենդանանալուն և թաչելուն կ'ընծայեն զայն։ Կճաւայ վանից առաջնորդն և ուրիշ անձինք ևս, ամբաստանուած էին իբրև համախոհք Թոնրակեցւոց, զոր Գրիգոր իր թղթին մէջ կը յիշէ և կը մեղադրէ եղած ամբաստանութեամբք։ Հաւատարմութեան բացուած ատեանը՝ կարի անաչառ էր՝ դատելու երբեմն և՝ զարդարն ընդ մեղաւորին. և ո՞ գիտէ, թէ քանի՛ քանի՛ ջերմ ուղղափառներ՝ իբրև կեղծաւոր Թոնրակեցիներ չդատեցան 'ի հուր, 'ի սուր և յաքսոր։

Սարգսի Այ կաթողիկոսութեան ժամանակ, այսինքն է մօտ 1002 փրկչական թուին, յաջողեցան Թոնրակեցիք ոչ միայն

1. Ստուգիւ այս եղելութիւնս այնքան յայտնի կը տեսնուի Անանիայ և Գրիգոր Նարեկացիներու թղթերուն մէջ, որուն վրայ տարակոյս հանելն իսկ աւելորդ է։

որսալ իրենց ծուղակին մէջ Հարք գաւառի եպիսկոպոսն Յակոբ, — որուն վրայ ամէնքն ալ սուրբի համարում՝ ունէին, — այլ նոյն իսկ համայնք մ՚ուս կազմելու այն գաւառին մէջ։ Մեծ քայլափոխ մ՚էր այս և յաղթանակ Թոնրակեցի աղտամիտներու համար։ Արիան. Լաստիվերացին՝ այս կէտէս կը սկսի Թոնրակեցւոց պատմութիւնը, — առաջինները գոդցեա իմն մոռնալով. — այս նշան է, թէ մեծ իրարանցումն պատճառեց այս միջադէպս Հայաստանեայց մէջ. որովհետև յառաջ իբրև քանի մի սոսկական և ախտամոլ անձանց ձկտումն կը նկատուէր այն ազանդը, որուն դէմ զինուած էին ազգիս գրեթէ ամբողջ եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնքը։ Իսկ այս ժամանակիս Յակոբայ պէս բարձրաստիճան և առաքինի կարծուած եկեղեցականին հետ՝ խրամատեցաւ նաև եկեղեցական դասը. վասն զի Լաստիվերացոյ ըսածին նայելով, նա իր կեղծաւոր պահեցողութիւններով և անդադար սաղմոսերգութեամբ «Շարժեաց 'ի զարմանս զմերձաւորս և զհեռաւորս. ամենայն ոք ցանկայր տեսանել զնա և զհետեւողս նորա. նաև մեծամեծ իշխանք յարեցան 'ի նա... և այնքան եռոռն 'ի հնազանդութիւն նմա զանձինս, որ թէ և զոգիս հանել հրամայէր՝ չէր ոք որ ընդդիմանայր և կամ իշխէր բանալ զբերան և ձիկ հանել»։

Այս կերպով Հայոց իշխանաց և ռամիկ ամբոխին սիրան և ակնածութիւնն առ ինքն գրաւելէն յետոյ, սկսաւ արդիլել Յակոբ զքահանայս պատարագելէն. և ապա քարոզեց համարձակապէս Սմբատայ մոլորութիւններն, ունելով իր կողմը նոյնպէս բազում 'ի քահանայից։ Կը մոնէին, — երբեմն 'ի ծածուկ և երբեմն յայտնապէս, — հաւատացելոց տաճարները, կը սուլէին և կը նախատէին անոնց սրբութիւններն և նուիրական տօները։ Գայթակղութեան և դայրութի հետ՝ մեծ շփոթ և շչուկ ևս ծագեցաւ ժողովրդեան մէջ։ Այսէն կողմէն երկրայութիւնք կը յուզուէին քրիստոնէական խորհրդոց վրայ, և տկարամիտներն՝ իբրև զծով կը ծփային 'ի պէս պէս կարծիս։ Ազգին մեծամանութեան և ընտրելոց անընդհատ բողոքները՝ կը ստիպեն վերջապէս զԱրգիս Կաթողիկոսը՝ շտապով ժողով գումարելու. և կը խմբուի Հարքայ Ա. ժողովն։ Կոչուեցաւ Կրկին և Կրկին աղանդաւորն Յակովբ, գալ և համար տալ իր աշխարհաւոր ընթացքին. բայց նա խոյս տուաւ անկէց։ Ժողովքին սատակապահանջ հրամանը շտապով հասաւ անոր եռեւէն. կալանաւորեցաւ Յակոբ իբրև խռովիչ և մոլորեցուցիչ ժողովրդեան. աղուհասագրոշմ (1) խարանը դրոշմեցին անոր ճակտին վրայ և շրջեցուցին

1. Այս բանիս նշանակութիւնը կու տայ մեզ Մագիստրոս, ըսելով. «Նաև

1. Այս բանիս նշանակութիւնը կու տայ մեզ Մագիստրոս, ըսելով. «Նաև

զնա փողոցներու և հրապարակաց մէջ. քարոզն ընթանալով ա-նոր առջևէն՝ կ'աղաղակէր. « Որ 'ի սուրբ հաւատոց Եկեղեցւոյն Քրիստոսի սողոսկեալ՝ յաւուրսն Թոնդրակեցաց 'ի մարդասէր գազանաց փարախն մտեալ միաբանի, դատ և իրաւունս զայս կրեսցէ »։ Պարսատիկի էր այս դատաւճիռս, թէ Թոնդրակեցւոց և թէ ուղղափառաց համար. զի անոր ահաւոր գործադրութիւնն իսկ ակներև կը տեսնէին ամենեքեան։ Խայտառակաբար չդրաւ Յակոբ առ Յոյնս, և պաշտպանութիւն գրաւելու համար՝ կրկին մկրտեցաւ. սակայն անտի ևս հալածուելով գիմեց 'ի Թոնդրակ, և ասի 'ի Մուֆարդին. ուր միանալով այլազգի Մանիքեցւոց հետ՝ հօն անցուց իր վերջին օրերն և մեռաւ, — թողով տխուր յիշատակ մի միայն Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ. — իսկ իր հետևողները լուեցին այնուհետև, և խսպառ հեռացան 'ի Հարքայ։

Բայց Թոնդրակ՝ որ իբրև վիշապաբուն մի կեցած էր 'ի միջակէտ աշխարհիս Հայոց, չէր դադրեր բնաւ իր թունաւոր ազդեցութիւններով լեցնել եկողներն և գացողները։ Հարքայ Ա. ժողովէն և Յակոբեանց դատապարտութենէն երկու տարի վերջ՝ իժի նման սողոսկելով՝ անցաւ այն ազանդը Մանանազոյ մօտ Շիրևի բերդաքաղաքն, ուր, — ըստ վկայութեան Լաստիվերտցւոյ, — կուռնիկ չնանուն արեղայ մի՝ նախ ինքն, ապա իր ձեռքով որսաց լեզուանի և մեծատոհմիկ տիկինն Հրանոյշ։ Ասոր շուտով հետևեցան իր ազդակիցներէն երկու քոյրեր, որոց մին Ամանի և միւսն Կամարա կը կոչուէին։ Բարելոնի այս մարմնասէր դատերքս, ոչ պարզապէս իրենց կիրքերն յագեցնելու՝ քան թէ ճշմարտասիրութեան համար ընտրած էին այն հեթանոսական ազանդը, յաջողեցան, — պէտքէս հրապոյրներով, — որպէս նաև իրենց մերձաւոր ազգականը կամ լաւ ևս հարազատը՝ Վրվէռ։ Այս բանիս վրայ ամբողջ հայութիւնը զարմացաւ, համակելով 'ի սուգ անմխիթար. վասն զի իշխանիս բարեպաշտութիւնն և եկեղեցասիրութիւնն ամենուրեք հռչակուած էր նախապէս. կրօնասան մ'ևս չմնալ տուած էր իր դրախտանման կալուածոց մէջ և սիրայօժար կը յանձնէր։

Լաստիվերտցոյ աւանդածին համաձայն՝ Կաչէ և Աղիշոյ կոչուած գիւղերն, — որք անոնց ընդարձակ ժառանգութեան մասը կը կազմէին, — ըրին իբրև կաղապ և հանգրուանս ապ-

մեր քահանայապետն մատնեցին (զաղանդաւորս) 'ի կիզումն դիմաց և 'ի դրոշմ աղուիսակերպ . . . իբրև զաղուեսս գողս և ապականիչս այգեաց, որպէս ասէ Իմաստունն »։

բոդիսական և բագոսական խնջոյից։ Խզելով զկապ մերձաւոր արիւնակցութեան՝ անխորհրդաբար կը պոռնկէին Վրվէռին հետ, այս ջամուկ կիները։ Բնակիչներուն ևս առհասարակ մատուա-կեցին Թոնրակեցւոց ազանդն և իրենց պղծաշուրթ բաժակն։ Որոնք քիչ ատենէն արբեալ և մոլեգնեալ ոգւով ատելութեան, սկսան շրջել ասա և անդ, և այն տաճարները, — զորս իրենք կանգնած էին երբեմն 'ի փառս Աստուծոյ և իրենց ազգատոհ-մին, — հիմնայատակ կործանեցին. գիւղերու մէջ և յանցս ճա-նապարհաց, ուր որ տէրունական խաչի նշան կը տեսնէին, ան-պատկառաբար վար կ'առնուին, և նախատանաք կը խորտակէին։

Արդ այս և ասոնց նման դեռ ուրիշ շատ պատմական եղելու-թիւններ՝ յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցիներ՝ վանդալներէն վար չէին մնար. մանաւանդ թէ Թ և Ժ դարերուն Նորոգեցին զվանդալականորիշևը՝ բոլոր իւր ճիւղաւորութեամբք։ Մինչև հիմայ ըսածներէս զուրս՝ նոյնպէս Բազմաղբիւրի հրաշագործ խաչին, Վրվէռայ դատապարտու-թեան, ժողովրդեան այն մեծագոյն յուզման, և Հաբքայ և Մա-նանդի մէջ կատարուած իրաց մանրամասն պատմութիւնը՝ ճարտար վրձինով նկարագրած է Լաստիվերցին, — գժբաղ-դաբար առանց անոնց բուն պատճառները ցուցնելու։ Սակայն հանդերձ այսու յոյժ շնորհապարտ ենք անոր մեզի մատուցած այն մեծ ծառայութեան և մեծարգի տեղեկութեանց, զորս ուրիշ հեղինակաց քով չէ մեզ կարելի գտնել։

Թէպէտև լուած է նա ըսել, թէ վերոյիշեալ մեծատոհմիկ կա-նայքն ի՞նչ վերջ ունեցան, բայց Վրվէռի նորանշան հիւանդու-թեան և երկնատատ մահուան նկարագրութիւնն իրատցնէ ամէն լսողաց զզուանք և սարսափ կ'ազդէր. մանաւանդ թէ կարծել կու տան, թէ ամէնքն ալ՝ իրե՛ց ախտամոլ անառակութեա՛ց և կորստական ճամբուն մէջ շարունակելով՝ այնպէս իրենց մահկա-նացուն կնքած ըլլան։ Անոնց տեսական մոլորութիւնքը, զորս կը համառօտէ 'ի վերջկոյս ԻԳ գլխուն, յար և նման են Սմբատայ մոլորութեանց. այսպէս նաև անբարոյական մեղնէութիւններն, որոց մասին, կ'երևի, թէ շատ բան գիտէր հմուտ պատմագիրս, բայց լսողաց զզուանք կամ ախորժ չի պատճառելու համար, հետևեալ հակիրճ և միանգամայն համեստ բանիւք ուզած է արտայայտել, ըսելով. « Բայց զնոցա մեղսն զգործն՝ անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է, և զի ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելեօք, բազմաց՝ մեղաց յիշատակն 'ի խղդտանս ձգէ զլսողսն և 'ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ »։

Լաստիվերցւոյ աւանդածէն ակներև կը տեսնուի, թէ ինչպէս Հարք՝ այսպէս ևս Մանանագի գաւառի Թոնրակեցիք երկար տարիներ չունեցան, բարեբաղդաբար, իրենց աւերիչ գործն՝ ընդարձակաբար ծաւալելու Հայոց մէջ. վասն զի, յամին 1005, շնորհիւ Ելիասայ արդարադատ դատաւորին, — որ բիւզանդական կայսեր կողմանէ ուղարկուած էր 'ի Մանանագի, — անոնց ծածուկ կերպով լարած դարաններն և ծրագիրներն յայտնուեցան և մեացին անիրագործելի. իրենք հալածուեցան 'ի բաց, և իրենց բնակավայրքն աւերեցան խապառ։

Հարքայ Ա. ժողովին և Ելիասայ գործադրած խիստ միջոցները, — Հարքայ և Մանանագի ազանդաւորաց դէմ, — կ'երևի թէ նոյն ազդեցութիւնը չունեցան Թոնրակեանց վրայ. որովհետև նոքա, — կամ՝ շնորհիւ իրենց ճկուն քաղաքականութեան, և կամ՝ խումբ մի հնարիմաց առաջնորդաց (1) ճարտարութեան, — կրցան խաբել իրենց հալածիչներն, և այնպէս շարունակեցին իրենց ընթացքը ցամն 1050։

Այս ժամանակիս երկու բարեպատեհ դէպքեր՝ բոլորովին մերկացուցին անոնց խաբէութեան դիմակն. այսինքն է, նախ Գր. Մագիստրոսի պէս աչալուրջ իշխանին Միջագետաց Դիւսութեան հասնիլն. երկրորդ՝ երկու Թոնրակեցի ազանդաւորաց վերադարձն 'ի ծոց սուրբ եկեղեցւոյ, դիք մկրտուելով (2) կոչուեցան մին՝ Պօղիկարպոս և միւսն Նիկանորա։ Սոքա յայտնեցին Մագիստրոսի ոչ միայն Թոնրակեցիներու բոյնը, այլ որ կարևորագոյնն էր 'ի դիտութիւն, նոյն իսկ անոնց ծածուկ մոլորութիւններն և գործած ամենօրեայ ոճիրները։ Մագիստրոս, — որ կայսեր հաւատարիմ ծառայութենէն դուրս՝ իրեն անհրաժեշտ պարտք կը համարէր քրիստոնէական սուրբ կրօնից և հայրենեաց անվթար պահպանութիւնն, — այս հաստատուն կռուաններուն վրայ յեցած՝ սկսաւ անմիջապէս իրրև բացար-

1. Երախտապարտ ենք Մագիստրոսի, որ իր բազմիցս յիշեալ Թղթին մէջ՝ ուրիշ շատ օգտակար տեղեկութեանց հետ՝ Թոնրակեցի ազանդաւորաց անուանքն ևս աւանդել ուզած է մեզ յետագայից. որոնք են ըստ կարգի Թոդրոս, Անանիա, Դրքայ, Յարգիս, Կիւրեղ, Յովսէփ, Յեսու, Ղազար և Շեկ-շուն։ Անոնց վրայ աւելցնելու ենք Լաստիվերցիէն յիշուած Յակոբը, Կունձիկ և Վրվռա։ Այս անձինքս և անոնց գործերն անծանօթ են օտարազգի հին պատմագրաց։

2. Նորադարձից մկրտուելով, թերևս կարծուի, թէ Հայք ևս Օրդոդոքս եկեղեցւոյ պէս իրենց եկողները՝ կրկին կը մկրտէին։ Սակայն իրն այնպէս չէ. այլ ընդ հակառակն եզրակացնելու է, ըստ իս, թէ այս ազանդս դարաւոր կեանք ունենալով, անոր մէջ ծնողներն ալ իրրև հեթանոս և անկնունք կը մեծնային. ուստի դառնալէն վերջ հարկ էր զանոնք մկրտել։

ձակ վարիչ 'ի գործ դնել բոլոր իւր մեծասաստ հրամանն և դատողական իշխանութիւնը։ Թոնրակեցւոց ազատութեան համար ալ ուրիշ միջոց չկար. այլ հարկ էր կամ՝ քաջութեամբ կրել և մեռնիլ, կամ՝ փախչելով ազատիլ, և կամ դառնալ խմբովին իրենց բռնած թիւր ընթացքէն և ապաւինիլ մեծ իշխանիս և անոր հոգևոր մօր՝ Եկեղեցւոյ գթութեանն։ Քիչեր կարացին իրենք զիրենք Ասորւոց կաթողիկոսին հովանւոյն ներքև ձգել, և իբրև հայ հաւատացեալներ՝ խաբել գնա։ Սակայն արթունն Գրիգոր՝ փութաց և իր մէկ ընդարձակ թղթովը պարզեց բոլոր անոնց ծագումը, խաբէական ձկտումներն և գործած եղերուն՝ կաթողիկոսին. յորդորելով որ չընդունի բնաւ զանոնք, այլ երեն յանձնէ։ Այո՛, իշխանիս գրչին և գիտութեան հետ՝ գործունէութիւնն իսկ մեծ եղաւ այս ժամանակիս։ Գրեց թուղթ մ'ալ առ Կաթ. Հայոց Պետրոս Գետադարձ՝ զինելու ընդդէմ խարդաւանաց Թոնրակեանց, որոնք խնդրած էին, և գրէթէ յաջողած իսկ վերսին խուժել 'ի Հայս։ Վերջապէս Մագիստրոսի ձեռնարկած գործը յաջողութեամբ պսակուեցաւ. հիմնայատակ կործանեցաւ Թոնրակեանց ժողովատեղին, և անոր հիմանը վրայ բարձրացաւ Ս. Գէորգ եկեղեցին, զոր գերած էր ազանդապետն Սմբատ։ Հաղարէն աւելի Թոնրակեցիք թողին իրենց ազանդն և մնան 'ի փարախ Ս. Եղեղեցւոյ, մկրտուելով 'ի ձեռն Եփրեմի Բզնեցւոյ եպիսկոպոսի։

Հոգևոր իշխանութիւնն՝ հաստատուն հիման վրայ յաւերժացընելու համար այս մեծ գործս, և մշտապէս վերջ տալու Թոնրակեցւոց ազանդին, խմբեց Հարքայ Բ. ժողովն, յամի Ցեառն 1051. ընդունուեցան նորադարձք 'ի մկրտութիւն, և Հայաստանեայց եկեղեցին վերջապէս գտաւ իւր 'ի վաղուց կորուսած խաղաղութիւնը։

Եղան ոմանք, — այս վերջին ժամանակներս, — ոք խստիւ դատեցին Մագիստրոսի գործածած տարապայման և անողորմ վարմունքը Թոնրակեցւոց դէմ, զանոնք և անոնց արարքն արդարացնելու չափ։ Սակայն իրաւացի չերևիր ինձ այսպիսի դատաստան մի. և իրաք նախ և յառաջ նոյն իսկ Մագիստրոսի հետևեալ խօսքերը՝ բոլորովին հակառակը կը ցուցնեն. « Որոց հրամայեցաք տապալել զիմիռևս յարկացն և հրձիգ առնել, և զիևքեանս հանեալ 'ի սահմանաց մերոց· այլ ոչ զոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիւք, թէպէտև յօրինսն հրամայէ զվերջին պատուհասն կրել նոցա· որպէս և նախ քան զմեզ բազում զօրավարք և պետք 'ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա և անողորմաբար ոչ խնայեցին 'ի ծերս և 'ի մանկունս, որպէս

և արժանի էր »։ Երկրորդ՝ դիտելու ենք, որ այն գործին յաջողութեամբ կատարուիլն և բերած պտուղներն իսկ՝ մի մի փայլուն ապացոյցներ են անոր վարչական մեծ հանճարոյն։ Արդ՝ այս երկաթեայ բազուկ՝ եթէ իր բազմապատիկ ներոդութեանց հետ, — առ ռամիկ աղանդաւորս, — զինուորական խստութիւններով ևս յասպարէզ եկած չլինէր, անտարակոյս Հայոց ազգն և եկեղեցին՝ դեռ երկայն տարիներ պիտի տուայտէին, և Թոնրակեան աղանդաւորաց՝ անոնց մէջ գործած աւերածներն և վնասակար ազդեցութիւնքը՝ շատ աւելի բազմադիմի պիտի լինէին, քան զոր կը կարծեն այժմ ոմանք։ Ուրեմն իրաւամբ և գովութեամբ կարեմք արդ եզրակացնել, թէ ինչպէս Պաւղիկեանց աղանդի բարձումը՝ մեծապէս Յովհ. Օձնեցի հայրապետին, այնպէս ալ Թոնրակեանիներ՝ Գր. Մագիստրոսի պարտական եմք։

Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց քննական պատմութիւնն այսպէս ներկայացնելէն վերջ, այժմ այս կարևոր հարցերս կ'ելլեն մեզ ընդ առաջ՝ բոլոր իրենց խոչընդոտներով հանդերձ. այսինքն են. Ի՞նչ պատճառներ կային, որոնցմով այս աղանդս այնքան ձգիչ և գրաւիչ եղաւ. և թէ ստուգիւ բոլոր այդ աղանդաւորները ախտամոլ և անուս մարդիկ էին արդեօք, ինչպէս ուզած են ներկայացնել հինաւուրց եկեղեցական և աշխարհական մատենագիրներ։ Դարձեալ այդ կրօնական, բարոյական և քաղաքական հիրձուածն, որ, — ըստ վկայութեան Մագիստրոսի, – հարիւր–եօթանասուն տարիներէ աւելի տառապեցուց նոյն իսկ Հայոց ազգն և աշխարհը, որ երբէն աւելի ժողովքներ գումարել տուաւ, և ԺԳ–ԺԷ կաթողիկոսներ (1) տրամութեամբ իջոյց 'ի գերեզման, – ի՞նչ վերջնական արդիւնքներ ունեցաւ արդեօք. կամ՞ լաւ ևս, իր վնասակար արդասիքներէն դուրս՝ օգուտներ ևս ընծայե՞ց այն ազգին և աշխարհին, որուն կենսական ոյժերն սպառող մակաբոյսն (parasite) եղաւ ընդերկար։

Արդ՝ այսպիսի ծանրակշիռ հացմանց՝ բանաւոր և գոհացուցիչ լուծումն տալու համար, նախ 'ի նկատի առնելու ենք հի-

1. Այսինքն են Յովհ. Ովայեցի, Զաքարիա, Գէորգ, Մաշտոց, Յովհաննէս, Ստեփաննոս, Թէոդորոս, Եղիսէ, Անանիա, Խաչիկ, Սարգիս և Պետրոս Գետադարձ, ըստ Հ. Միքայէլ Զամչեանի, — Պատմ. Հայոց. Հտ. Բ։ Իսկ Գր. Մագիստրոս, նոյնչափ ալ Աղուանից կաթողիկոսներ կը յիշէ, ըսելով. « Փոխանակ երկիցս և երիցս բողոքելոյ, զհարիւր և զեօթանասուն ամ երիքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և բիւր եպիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ, և ո՛չ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցիք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղջացայք »։

նաւուրց պատմագրաց մեզ աւանդած այն սակաւաթիւ և ցանկացիր եղած տեղեկութիւնքն, զոր, — անտարակոյս, — աւելի յոռետեսութեամբ՝ քան թէ բնորոշ յատկութիւններով և բարեշրջութեան օրինաց համաձայն գրուած են. իսկ միւս կողմէն ալ նոր քննադատից, — 'ի մանաւորի Գերմանացւոց յայտնած նոր կարծիքներն, — զոր ընդհակառակն արևելասիրութենէ մղուած շատ բան լաւատեսութեամբ նկատած են, որք ըստ ինքեան եպերելի են։ Արդ՝ պատմական և քննադատական այս նժարներուս մէջն մէջ գրուած Մանիքէա–պաւղիկեան Թոնրակեցիներու աղանդն և աղանդաւորք առ հասարակ, դատուած են իբրև ամպարիշտք և ամպարշտոչիւն, մոգեւոչիւն և մոգեւայք, շամբուշք և ախտամոլներ. իսկ միւսին մէջ այն աղանդներն առնուած են յաճախ իբրև լոկ կրօնական, քաղաքական և մտաւորական զարգացմունք և զառաջմունք ժամանակաց և մարդկոչեան, և աղա՛ դաւորներն ալ աւելի կարող, գիտուն և ազատամիտք՝ քան թէ վաւաշ, շամբուշ և յաւէտ վնասակարք։ Սակայն մենք այս երկարանչիւր կողման ապրային հանելով, պէտք ենք ըսել, թէ այն աղանդաւորներն, այո՛, ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, ամպարիշտ և ախտամոլ անձինք չէին, ինչպէս քրիստոնեայք ալ առ հասարակ առաքինի և ուղղադատ չեն։ Այո՛, շատեր կային այն աղանդներուն հակած և կամ անոնց մէջ ծնած, առանց գիտնալու անոնց էութիւնն և գաղտնիքը։ Եւ ստուգիւ, Մագիստրոս խօսելով Թոնրակեաններու այն խմբին վրայ, որք իրենք զիրենք քրիստոնեայս և արամեան գնդէն կ'անուանէին, կ'ըսէ. « Բացի նոցա դուն ողորմութեան և մարդասիրութեան, վասն զի խուժադուժ ազգն այն անմեղք էին յայսպիսի մահաբեր թունից սրտմտոչեան բաժակոյ նոցա »։ Իսկ գլխաւոր առաջնորդներն և օրինադիրներն, — Մանիէն սկսեալ ցվերջինն, — աւելի կամ պակաս զարգացած մտքեր էին, բայց ամէնքն ալ հեթանոսական, մոգական և նոր պղատոնական գիտութեամբ աւելի, քան թէ քրիստոնէական վարդապետութեամբ էին պատարուն, հետևաբար չէին մշակեր Աւետարանի պատուիրած առաքինութիւնները, այլ անձնատուր կ'ըլլային կախարդութեան և պէսպէս մոլութեանց. և պատմութենէ գիտենք, թէ անոնց մեծագոյն մասն ախտիւ որովայնի և գոյութեամբ տանջուելով ելան աշխարհէ, ըլլալով զոհ իրենց ախտաւոր կրից և մեղանչութեանց։ Սակայն այս երկրորդ հարցս՝ երկրորդական ալ նշանակութիւն ունի. ուստի ուշադրութիւնս դարձնենք առաջնոյն վրայ։

Թիչեալ աղանդներուն հրապուրիչ և դիւրաւ ընդունելի ըլլա-

լուն կամ տարածելուն՝ կան բազմապիսի պատճառներ, որոնցմէ զոմանս արդէն իսկ ցուցուցինք, յընթացս գրութեանս. իսկ այժմ հետևեալները մեզ աւելի հաւանական կ'երևին։ Ա. Դիտելու ենք, որ թէ Հայք և թէ անոնց դրացի ժողովուրդներն Արաբացւոց տիրապետութենէն յառաջ՝ Պարսից և ուրիշ հեթանոս ազգերու հետ ևս վերաբերութիւններ ունեցան, բայց անով ոչ այնքան իրենց մտաւորական և բարոյական և ոչ ալ կրօնական և ընտանեկան վիճակները փոխուեցան. քանի որ այն ազգերէն մին կամ միւսը հայ համայնքին մէջ դեռ թափանցած չէր և տեւական կերպով անոր հետ բնակակից եղած։ Բայց յէ դարուն՝ այլակրօնութիւնն՝ իր վարուք և բարուք մտաւ հայ ազգաբնակութեանց մէջ. յ'Ը որդին խորարմատ հաստատուեցաւ. իսկ Թ և Ժ դարերուն մէջ ունեցաւ իր գերագոյն ազդեցութիւնն՝ Հայոց ոչ միայն կրօնական, այլ և առանին կենաց և առօրեայ ամէն գործոց մէջ. վասն զի Հայոց (ներուի ինձ ըսել) սրտին վրայ, — այսինքն է Դ.ընոյ մէջ, — գրած էին իրենց տիրապետութեան գահը, ուսկից ապա կը ծաւալէր բոլոր անոնց քաղաքային և մտաւոր հոսանքը։ Ո՞ւր թողունք ապա այն վաճառականական սերտ յարաբերութիւնները, զորս այս առթիւ հաստատեցին Հայք՝ Արաբիոյ և այլ հեթանոս ժողովրդոց հետ։ Արդ՝ այսպիսի կենսական յարաբերութիւններով և դարական բնակակցութեամբ՝ բարձած էր արդէն այն մեծ խաչը, որ հեռի կը բռնէր իրարմէ այլազգի և քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ մեծ խորշումով մի, և երկուստեք ամուսնութիւնք և զաւակասերութիւնք կը յաճախէին, մինչև փոխել հայեցի անուանց՝ արաբացի անուններու. ինչպէս նաև սովորութիւնք և բարոյք։

Արդ՝ այս ամենայն՝ պատմական ամենաստոյգ եղելութիւններ ըլլալով, ուրեմն կրնանք զուրցել, թէ Արևելքի քրիստոնեայ ժողովուրդներն՝ Արաբացւոց, Պարսից, Սելճուքեանց և այլոց մարդախոշոշ սուրէն և բռնութիւններէն ազատուելու և իրենց գոյութիւնը պահելու համար՝ զարմանք չէ, թէ կամաւ կամ ակամայ համակերպած ըլլան Երկուութեան և խլամութեան օրինաց և ընտելացած. Մամելուքներն և տաճկացած Մանիքեցիք իսկ այս տխուր եղելութեանս զօրեղ ապացոյց մ'են, որոց համար կ'ըսուի, թէ քրիստոնեայ թլփատեալներ էին։ Իսկ մեծագոյն մասն հաւատացելոց չկարենալով բոլորովին հրաժեշտ տալ փրկաւէտ Աւետարանին, զոր իբրև իրենց հօրենական և մօրենական ժառանգութիւն մ'այնպէս ընդունած էին, փորձեցին, — տգիտաբար, — յիշեալ ազգաց կրօնից յարմարցնել զայն։ Խոստովանելու ենք, որ բիւզանդական կայսերաց և ժողովրդեան

զեղծ և ապականեալ ընթացքն ևս մեծապէս նպաստեց հեթանոսական գաղափարաց ընդունելութեան. վասն զի թուլացոյց նաև ընդհանուր կերպով իւր ձեռքի տակ եղող քրիստոնէական հողը։

Եթէ Յունաստան չունենար իր պանչելի Ս. Հարքն և անոնց հրաշարուեստ երկասիրութիւնները, թերևս առաջին ոտնփոխն առնողը նա լինէր դէպ 'ի հեթանոսութիւն, որ անոր նախկին արդուզարդն և անկապտելի պերճանքն եղած էր, իր գիտութիւններովն և մեծագործութեամբը։ Սակայն Հայք չունենալով անոնց ոչ ազատ տէրութիւնն և ոչ իսկ սրբազան դիւցազանց պերճարան և անպարտելի փաղանգը, դիւրաւ կարէին ամէն նորութենէ գրաւիլ, և ամէն հայրենի հնաւանդութեանց յետս կալ. զի այս է վիճակ և բաժին որ և է նուաճեալ և ստրկացած ազգի մի։

Այո, այսպիսի պարագայից մէջ, նոր էին Հայոց համար բոլոր այն արարացի և պարսիկ վիպասանութիւններն և գիտական և իմաստասիրական գրութիւններն, որոնք մերթ լրջօրէն հետազօտութիւններով, և մերթ ալ մոգական և կախարդական ապրուեստգիտութեամբ կու գային և կը գրաւէին տգիտին հետ՝ նաև ուսումնասիրաց ուշադրութիւնը. որոնք կը նուաստացնէին զքրիստոնէութիւնն և կը բարձրացնէին զհեթանոսութիւնը։ Նոր էին այն ասպետական և սիրահարական բաղմադրուագ արարուածներն, որոնք գրեթէ ամէն օր և ամէն հրապոյրներով կը կատարուէին անոնց աչաց առջև։ Նոր էին քրիստոսատեաց Հրէից Թալմուտին և Թարկումի հետ՝ նոյնպէս այն անհարազատ Աւետարաններն (¹) և հերետիկոսական գրութիւններն, որոնք մեծաւ մասամբ այս ժամանակամիջոցիս յօրինուեցան և կը շրջէին նաև մեր ժողովրդեան մէջ և կը քակէին Հին և Նոր կտակարանի հիմունքն և Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը։ Միով բանիւ՝ նոր էր Հայոց համար նաև Ցանէսի և Ցամբրէսի ընծայուած Գիրքն (²), որ ամէն ճշմարիտ կրօնից և աստուածպաշտութեան

1. Ինչպէս կանխաւ իսկ ծանուցինք, Կոստանդինոս՝ Պաւղիկեանց մեծ ազանդապետն ստուգիւ Այսրիքն բերուած այս աւետարաններէն մին կարդալով մոլորեցաւ, և յօրինեց իր մոլար վարդապետութիւն։ այս պատմական իր է։ Այսպէս եղան նաև Սերգիոս և հայազգին Սմբատ, կարդալով Պարսից կամ Մանեայ գրուածքը։

2. Այս գրուածքս կը պարունակէր Եգիպտացւոց գիտութիւնն և դիւթական արուեստներն և հմայքը։ Մխ. Այորին (Chronique p. 262) կը պատմէ Մանուելի համար, թէ կարդալով զԳիրս Ցանէսի և Ցամբրէսի, — զոր յղեց առ նա Լէոն Դ և որդի Կոստանդեայ կայսեր, — յափշտակուեցաւ, և այնուհետև անձնատուր եղաւ կախարդութեան։

դէմ ապատամբութիւն կը վարդապետէր, և Ցերեբինթի և Մանէսի գրուածոց հետ մեծ շառաչ և շշուկ կը յարուցանէր։

Արդ՝ այս ամենայն լաւագոյն և զօրեղ զէնքեր էին Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց ձեռքը՝ հարուածելու զքրիստոնէութիւնն և մոլորեցնելու զքրիստոնեայս. Թոնրակեցւոց կ'ըսեմ, որոնց աղանդը թէպէտ և կանուխ թէպէտ և տարբեր աղբերակաց կը ծագէր, բայց այս տղմասիկ հեղեղներէն ևս քան զևս օժանդակուելով՝ եղաւ գետ մեծ և ողողեց մարդկութեան անդաստանն և մարդասանը։ Հայոց և Աղուանից մէջ կարծուածէն աւելի կանուխ և անաչխատ մնած էր այն, և երկայն ժամանակ տևեց. և այս իսկ կրկին պատճառներով։ Ա. վասն զի Թ և Ժ. դարերուն՝ մեր ազգին մէջ հաղուագիւտ էին և ճրագով որոնելի եկեղեցական և աշխարհական հանճարներ, այլ գիտութեամբ և առաքինութեամբ զինուած՝ կարենային դէմ դնել այն հոսանքին, — որ այժ առած էր դարուն ոգիէն և բուռն կերպով կը յառաջէր։ Իսկ եղածներն ալ քաշուած էին վանքերու և անապատներու մէջ, թողով խեղճ ժողովուրդն այն մարդորսակ մոլորեցուցիչներու ձեռքը. թէպէտև երբեմն 'ի հեռաստանէ իրենց ձայնը կը բարձրացնէին, բայց կը մնային միշտ իբրև ձայն բարբառոյ յանապատի. վասն զի իրենք ժողովրդէն և ժողովուրդն ալ իրենցմէ հեռի կ'ապրէին։ Բ. Թոնրակեան աղանդն ըլլալով բոլորովին երկրաւոր և շնչաւոր, հեշտալուր և դիւրընկալ կ'երևէր մարդկային անկեալ և ապականեալ բնութեան, — ուրիշ խնդիր է թէ այն անկեալ բնութիւնն աւրելէն դուրս՝ վերականգնելու ամենեին բաւականութիւն չունէր իր մէջ։ Դառնանք վերջին հարցը լուծելու։

Անտարակոյս, աղանդի մի կամ կուսակցութեան մի, — եթէ կրօնական համարինք և եթէ քաղաքական, — կարևորութիւնը կամ ազասակարութիւնն անոր բռնած ուղղութենէն և դրած նպատակէն դատելու ենք։ Արդ՝ Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցիներու աղանդն և աղանդաւորք այս երկու տեսակէտերով նկատելով, կը թուի մեզ, թէ ինքն ըստ ինքեան և ուղղակի կերպով՝ այն ազգաց և աշխարհաց, — ինչպէս և մերոյս, — որոց մէջ տևեց ընդերկար և գործեց, ամենեին օգտաբեր եղած չէ և չէր իսկ կարող լինել։ Հակառակն ենթադրելն՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ըստ անսուտ առածին ուղել տատասկէն՝ թուզ քաղել և 'ի փշոց՝ խաղող։ Ընդհանրապէս ըսուած է, թէ չկայ յեղափոխութիւն մի, որ իր վատ հետևանքներուն հետ՝ բարերար արդիւնքներ ևս բերած չըլլայ ընկերութեան։ Եւ յիրաւի այս բանիս իբրև մի մի անժխտելի և փայլուն ապացոյց-

ներ կեցել են դիմացնիս Բողոքականութեան երևումն Յ.Զ դարուն և Ֆրանսայի մեծ Յեղափոխութիւնն, յամին 1789, որոնցմով խղեցան մարդկային միտքը կապող և կաշկանդող շղթաներ, տիրեցին ամենուրեք ազատութիւն կրօնից և եղբայրական հաւասարութիւն, այլովք հանդերձ, որով ապա գիտութիւնք և արուեստք նորանշան քայլեր առին, և մենք ունեցանք մեծ բազմութիւն մի երևելի մատենագրաց և մատեանց։ Իսկ դալով Մանիքէա-Պաւղիկեան Թոնրակեցիներուն, չենք կրնար ճանչնալ զանոնք գիտութեան և յառաջադիմութեան իբրև ճշմարիտ յեղափոխականներ, և ոչ ալ անոնց վարդապետութիւնն՝ առնուլ իբրև քաղաքական կամ կրօնական յեղափոխութիւն, և կամ յեղափոխիչ դրութիւն. որովհետև այդ ազանդաւորները՝ կամ համաշխարհի քաղաքացիներ էին՝ առանց հայրենեաց և ազգայնութեան, և կամ ցեց և ուտիճ էին իրենց ազգին և աշխարհին։ Եթէ դոքա Մանէսի դրած հիման վրայ հաւատարիմ մնացած և անոր դրական ուղղութեամբը միշտ գործած ըլլային, իրաւամբ պիտի ըսէինք, թէ ինչպէս անոր նպատակն էր զրադաշտական հին կրօնի վերահաստատութիւնն և իր ազգին բարոյականութիւնն, այսպէս ևս հայ Թոնրակեցիներու գլխաւոր նպատակն եղած ըլլար Արամներու և սասանուէր Արաներու հինաւուրց բնապաշտութեան վերահաստատութիւնն և ազգային անկախութիւնը ձեռք բերելու ջանք մի. ինչպէս յոյն Պաւղիկեաններու նպատակն ալ եղած ըլլար կայսերութեան կործանումն և վերականգնումն նախկին հասարակապետութեան։ Այո՛, այս դադափարս ունեցած եմ, բայց և առանց փաստի մնացած։ Սակայն ազգային և օտարազգի հեղինակաց վկայութիւնք, — զորս մինչև ցարդ մէջ բերինք, — մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ այն ազանդաւորաց բռնած ուղղութիւնն և գործերը՝ բոլորովին հակառակը կը ցուցնեն դժբաղդաբար, և հաստատուն կուսան մի չեն ընծայեր մեզ այնպէս կարծելու։ Ուստի ինչպէս արդի ընկերվարականներուն կարելի չէ յուսալ ազգի և հայրենեաց բարօրութիւն, այսպէս ևս ըսելու է Պաւղիկէա-Թոնրակեաններու համար, որք ստուգիւ հին աշխարհի ընկերվարականներ էին. կը բազմանային բայց 'ի վնաս և յապականութիւն իրենց ազգին և աշխարհին. կը խօսէին և կը գործէին, բայց միայն մոլորեցնելու համար. անձամբ անձանց էին նպատակ, և ընդհանուրը կը զոհէին իրենց առանձնական հաճոյից։ Անոնց համար հայրենիքն երկրորդական, և կամ բնաւ նշանակութիւն չունէր. մանաւանդ թէ երկու դար շարունակ իրարու դէմ կը պատերազմէին այս ազանդաւորներս, և հայրենիք և զիրար եղծանել կը ջանային։

Քաղաքականէն անցնելով մնաւորականին, փոքր ի շատէ մի և նոյն մակարդակին վրայ կը գտնենք զանոնք։ Հին աղբերացմէ աւանդուած չէ, և մենք չենք գտներ ուրեք, որ անոնք կամ զդաստիարակութիւնն և կամ զգիտութիւնն և գեղարուեստներ մշակած և զարգացուցած ըլլան։ Թէպէտև անոնք, — Մանիէն սկսեալ ցվերջին, — իրենք զիրենք միայն ճշմարտութեան և գիտութեան ուսահոդներ կ'անուանէին և կը քարոզէին, սակայն բոլոր անոնց գիտութիւնը կախարդութեան և դիւթական արուեստից մէջ պարունակուած էր։ Անոնց ծայրայեղ ազատութիւնն իսկ բովանդակ, — որով թերևս ժամանակին աւելորդապաշտութեան դէմ կարենային պարծիլ, — վերջ 'ի վերջոյ սկեպտականութեան կը յանգէր, և ամէն բան արհամարհելու, փոխանակ գիտական և իմաստասիրական նոր դրութիւն մի հնարելու, և կամ եղածները դրականապէս բարգաւաճելու։

Անոնց մեզի հասած գրեանքը թուով և քանակաւ խիստ քիչ են, և գրէթէ ոչինչ, համեմատութեամբ Արիստոտենց և ուրիշ աղանդաւորաց. այս իսկ յայտնի ապացոյց է ըսածնուս։ Սերգիոս՝ որ, ըստ վկայութեան Փոտի, գերազանցեց հանճարով և չարութեամբ բոլոր իւր նախորդ և հետևորդ աղանդապետները, ունէր գրութիւն մի, որ կը բովանդակէր ամէն տեսակ մոլորութիւններ (1), և եղաւ պատճառ ամէն ամպարշտութեանց։ Մայրագոմեցւոյ աշակերտին Սարգսի գրուածքն ևս, — զոր Յովհան պատմաբան կաթողիկոսն իսկ հաւանօրէն կարդացած էր, — աւելի Ցերեբինթայ և Մանեայ (2) գրուածոց պէս խառնակոյտ մ'էր, իբարու անյարիր այլ և այլ աղանդոց, քան թէ գիտական ոճով լուրջ դրութիւն մի։ Սակայն այսու հանդերձ իր ժամանակին մեծ շառաչ հանած պէտք է որ ըլլայ. որով ստիպեցան ասորի (3) հինաւուրց հեղինակներ և անոր հերքումը

1. «Ex quo tempore usque ad praesens quae in nostris regionibus obtinet impietas *ab ejus pendet Documentis,* quae etiam aemulans omnes haereses obscuravit».

2. Այս աղանդապետի գրութիւնն յամին 1862 հրատարակեց գերմանացի գիտնականը Գ. Ֆլիւգել, թարգմանելով զայն իբն Աբի Եակուբ ան-Նադիմի Ֆիրիստէն, և լուսաբանելով։ Գովելի և յոյժ շահագրգիռ հրատարակութիւնս եղած է 'ի Լայպցիգ, այս մակագրութեամբս. Mani. Seine Lehre und Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus; Arab Text, aus dem *Fihrist* des Ibn Abi Iakub an-Nadim, übersetzt und mit Commentar herausgegeben von G. Flügel. Leipzig. 1861.

Կը ցաւիմ որ Մանէսի վրայ գրած ժամանակ այս օգտաշատ գրուածս չունէի 'ի ձեռին, այլ 3 թերթերն արդէն տպագրելէն վերջ ճանչցայ զայն։

3. Այս ասորի աղբիւրներս և անոնց հնութիւնն արդէն իսկ մէջ բերինք Յովհ.

գրեցին, խօսեցան և խօսեցուցին։ Գրութիւն մ'ալ, կամ' լաւ ևս՝ այլ և այլ թուղթեր կը յիշատակէ Մագիստրոս (¹), զորս յայլևայլ գաւառներէ գրած էին Թոնրակեանք՝ առ առաջնորդն իւրեանց Յեսու. ինքն կարդացել էր զանոնք, և Ասորւոց կաթողիկոսին ևս կը յանձնէ կարդալ, անոնց կախարդութիւնն իմանալու համար։ Թէ բաց ասոի ուրիշ գրուածներ և նամականիս ևս ունէին այն աղանդաւորներն, և գրով իսկ կ'արձանացնէին իրենց կախարդութիւնները, յայտնապէս կը վկայէ Գր. Նարեկացին՝ իր թղթին մէջ, խօսելով առ առաջնորդն Կճաւայ՝ այսպէս. «Այլ եթէ ընդ գրաբաւնութիւն նոցին զարմանայք, գիտեմք և զատանայ սաղմոս ասացեալ յօր փորձութեան ամենափրկչին»։ Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցիներէն մնացած պէտք է համարել ոչ միայն Աիտարք և Գրապաւնակ անուանեալ այն գլանաձև գրութեանց կիրառութիւնն, այլ նոյն իսկ անոնց հնագոյն օրինակաց շատերը, որ երբեմն մինչև 60–70 մէտր երկայնութիւն ունին. և Ս. Հարց և Ս. Գրոց տեղեաց հետ՝ շատ և շատ մոգական բանդագուշանքներ ևս կը պարունակեն, և կը յածէին միշտ 'ի ձեռս կախարդաց և դիւթից։

Բաց 'ի նիւթական գրութեանց, այն իմացական և կենսունակ մասեաններն իսկ, այսինքն է անաչխարհիկ Գնչուներն և Բոշաներն (²) ևս, —որոնք ոչ որոշ կրօնք մ'ունին և ոչ ալ բարոյական, այլ կախարդութեամբ և եղնդահայեցութեամբ կ'ապրին, — ըստ իս Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցիներէն յառաջ եկած համարելի են, և ամենայն իրաք զանոնք կը ներկայացնեն թէ՛ ըստ կրօնից, թէ՛ ըստ բարոյից և թէ՛ ըստ թափառաշրջիկ սովորութեան։ Այո՛, այս է թերևս պատճառ, որ Գընչուներու և Բոշաներու ծագումն, այսինքն թէ ի՛նչ ազգէ և ի՛նչ աշխարհէ յառաջագոյին իսկ մինչև ցայսօր խորհրդաւոր մթութեան մէջ մնացած է, հանդերձ բազում ջա՛նից և խուզարկու-

Մայրագոմեցւոյ և Սարգսի վրայ խօսած ժամանակ. այժմ այսչափս կը յաւելունք, թէ Սարգսի և Մայրագոմեցւոյ գրութիւնքն և յարուցած հերձուածն՝ Ասորոց մէջ ևս տարածուած էր, և գուցէ թէ հետևողներ ունեցած։ Բար-Եբրեոս սխալմամբ, կարծեմ, եպիսկոպոս կ'անուանէ զնա Եդեսիոյ, մինչդեռ անոր դէմ գրող ասորի հեղինակները՝ ընդհակառակն կը թուին հաստատել։

1. «Շնանակեցին մեզ յայնմ պղծանոցի խրճթին զբուղբսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց. աղէ, աւ ընթերցիր, և գտցես 'ի նոսա աղճատանս ձօնելոցն դիւական... և խուզեալ մեր գտեալ ընթերցաքդ, զի շաբաշար կախարդութեամբ և հայհոյութեամբ», և այլն։

2. Հայազգի Բոշաները բացառութիւն կը կազմեն, զի իրենց ազգին կրօնքն և բարոյականն ունին, փոքր 'ի շատէ, ինչ ինչ տարբերութեամբք։

թեանց · վասն զի անոնց պատմութիւնն իրենց կենաց պէս յեղափոխոխ է, և լեզուն ալ լեզուաբանական քաոս մի։ Մեր արտայայտած այս կարծիքը՝ դեռ ապացուցուած չէ, բայց կարծեմ, թէ այս տեսակէտով մանրազնին խուզարկութիւններ դեռ եղած չեն, և եթէ ըլլուին, կարծեմ՝ թէ ամենէն աւելի յարմար ոճը պիտի լինի Գնչուններու ծագման հանգոյցը լուծելու։ Այս ալ դիտելու ենք, որ Գնչուններու վրայ գրողներն, — ինչպէս և Բոշաներուն, — Ի և Ը երորդ դարէն անդին չեն անցներ անոնց գոյութիւնն 'ի Հայս, լեզուաբանական քննութեանց համաձայն։ Բայց միւս կողմէն դայս ևս մոռնալու չենք, թէ Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց գրաւորական ամայութեան և անգործունէութեան իբրև միակ պատճառ՝ անոնց մեղկ և շուայտոտ կենցաղն եղած չէ, այլ ուրիշ պատճառներ ալ կան։ Այո՛, քրիստոնէից, նա մանաւանդ մոլեռանդն իշխանաց ոմանց՝ ամէն ժամանակ և ամէն պարագայից մէջ անոնց դէմ յարուցած հալածանքներն և տարապայման ճնշումներն իսկ յաճախ կը կապէին ա ոնց ձեռքերուն հետ՝ միաբն և գրիչն ևս։ Մանոնց ամէն խօսածն և գրածը մոլորական և ամբարշտական համարուած էր · ամէն շարժումնքը՝ կասկածելի, և հուսկ ուրեմն ո՛ր և է գործն՝ աւերիչ և ապականիչ։ Ուստի նոքա այսպիսի կասկածանքներէն և ճնշումներէն, — եթէ իրաւացի ըլլայ և եթէ ա իրաւ, — ազատուելու համար իբրև լաւագոյն միջոց գտած էին կամ՝ անգիր և բերանացի միայն ուսուցանել իրենց հետևողներն, որպէս զի ամբաստանուած ժամանակ դիւրաւ կարենան ուրանալ իրենց քարոզած գաղափարներն, և կամ՝ նոր կտակարանէն իրենց յարմար և ընդունելի տեղերը միայն ընդօրինակելով՝ իրենց հետ կը յաձեցնէին · որոնց մէջ ապա, — իբր 'ի սուերագիծ նկարի, — իրենց ուզած յաւելուածներն և յապաւումնքը կ'ընէին, անձանց և պարագայից յարմար։ Արդ՝ սոյնօրինակ ճնշմանց ներքև չկարացին անոնք իրագործել բոլոր իրենց գաղափարներն և ձկտումներն, և հանիլ և հասցնել այն կէտին իրենցմէ առաջնորդուած համայնքը · որով և մենք իսկ առիթ չկարողացանք ունենալ ճանչնալու անոնց վերջնական նպատակն՝ ինչպէս որ պէտք էր։ Սակայն և այնպէս այսպիսի եղելութեանց կան շօշափելի յիշատակարաններ և ազաւաղեալ գրութիւններ, որոնց մասին յետոյ առիթ պիտի ունենանք խօսել, այս գրութեանս մէջ։

Իսկ անուղղակի կերպով անոնց պատճառած բարիքներն այն եղան, որ նախ և առաջ այս առիթս սրեցին իրենց միաբն և գրիչը ժամանակին մեր լուսամիտ հանճարներն, և 'ի լոյս ընծայեցին մեզ, գրով, իրենց գիտութեան և բարոյական հրաշա-

կերպքը, — զոր կանխաւ յիշատակեցինք, — և գուցէ թէ իրաց սովորական ընթացքովը չընծայէին։ Բ. Դիտելու ենք, որ ասոնց պատճառաւ մեր եկեղեցւոյ հօտապետները մասնաւոր կերպով ուշ դրին և հոգացին վերցնելու ժառանգաւորաց և աշխարհիկ դասուն մէջ մնած և արմատացած բարոյական և կրօնական զեղծումներն, և մոցուցին նորանոր բարեկարգութիւններ (1)։ Գ. Մեր եկեղեցւոյ մէջ արդէն 'ի վաղուց ծագած և այն ժամանակամիջոցին զօրացած այլ և այլ երկպառակութիւններն և հակառակամարտ կուսակցութիւնները՝ իրարու մնտենալով ձեռք ձեռքի տուին այն հասարակաց վնասակար ազանդին և ազանդաւորաց ընդդիմադրելու ազագաւ։ Դ. Ասորւոց և Յունաց հետ խզուած կամ՝ խզուելու չափ լարուած Հայոց բարեկամական յարաբերութիւնները՝ վերստին հաստատուեցան (2)։ Ե. Այս պատեհաւս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը ոչ միայն լաւագոյն կերպով պարզաբանուեցաւ, այլ նոյն իսկ յիշեալ ազանդաց դէմ՝ անանցանելի պատուարներ կանգնելու և որոշ սահմանաւ մի անոնցմէ զատելու համար, մեր յաւէտ յիշատակաց արժանի Հաքը, Ղանացին գիտութեամբ բարգաւաճել, և անոնց իրարմէ ունեցած փրկաւէտ և կորստաբեր տարբերութիւնքն աւելի ևս

1. Այս և հետևեալ նախադասութեանցս ստուգութիւնն հիմնուած է նաև յաւուրս Ն. Շինոզի, Յո. Հ. Օձնեցւոյ, Յովհ. Ովայեցւոյ և Սարգսի և Պետր. Գետադարձի գումարուած ժողովոց կանոնական գործերուն վրայ, և չէ ենթադրական ինչ։

2. Այս ճշմարտութիւնս անկներև կը տեսնուի Մագիստրոսի առ կաթողիկոսն Ասորւոց ուղղեալ նամակի հետևեալ խօսքերէն. « Այլ վասն միաբանութեան ձերոյ գրեալ է և յիշատակեալ յաւուրս Տեառն Զաքարիայի և Տեառն Քրիստափորի, եթէ պարտ է մեզ վերստին միաբանել և հաստատել զոհտոս հարցն, եթէ զոր հնարաւորն 'է 'ի կարգաց մեր և ձեր ուղղել, և մեք 'ի ձէնջ ոչ ինչ հայցեմք յաղագս հաւատոց. քանզի միաբանութեամբ պարսպեալ էք և ամենայն բարեձևութեամբ փարթամացեալք, և առ մեզ և 'ի մերոյս հայրապետանոցի քո սրբազնութեանդ, որպէս սրբոյն Կիւրղի և երիցս երանելեաց նարցն... այնպէս հանարիմք աթոռակիցս, պատրիարգակից մանաւանդ »... և այլն։

Ուրիշ տեղ մ' այսպիսի միաբանութեան վերաբերութիւնն ևս կը նշանակէ, ըսելս, վասն թոնրակեցւոց որ խաբէական թուղթ մի գրած էին առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն մեր. « Որ ըստ քումդ ի հաստութեանդ... և քահանայապետական իշխանութեանդ առաջնորդեցար 'ի Հոգւոյն Սրբոյ և ծանուցեր մեզ (գրով) զայսոսիկ »։

Ն. Շնորհալւոյ առ Միջագետս և առ Յոյնս գրած թղթերը դեռ աւելի կը հաստատեն վերը ըսածնիս, և չատերուն ծանօթ ըլլալով զանց կ'ընենք մէջ բերել սատ։

զգալի ընել. որով ունեցանք պատմականին առընթեր՝ նոյնպէս և բարոյական և աստուածաբանական ճոխագոյն գանձեր։

Սակայն համեմատութեամբ այս կողմնակի աղէկութեանց, զորս աւելի վերնական Տեսչութեան, քան թէ անոնց պարտականք ենք, որ, ըստ առաձին Օգոստինոսի, թոյլ կու տայ չարին՝ որպէս զի անկէց բարիքներ յառաջ բերէ, — մեծագոյն եղան Պաւղիկեա–Թոնրակեցւոց ուղղակի մեր աշխարհին հասուցած չարիքները, յորոց զոմանս արդէն իսկ մատնանիշ ըրինք, — այն աղանդոց պատմութիւնն ըրած ժամանակ։ Իսկ հօս մասնաւոր կերպով դիտելու ենք, որ այս աղանդաւորաց անկրօնութիւնն և անբարոյականութիւնն՝ իրենց աղդեցութիւնը դրոշմեցին ոչ միայն ժամանակակիցներուն վրայ, այլ նոյն աղանդը թխսեց և թողուց իր սերմն, որ մեր հայրենի հողին վրայ ծնանելով և սնանելով՝ հանեցին Մանիքեա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց յաջորդներն, ոյք ծածուկ կերպով ապրեցան մինչև ցամն 1782, և կը մնան այժմ Այրարատ նահանգի մէջ, այսինքն է 'ի գիւղն Արխավալի և յԱղեքսանդրապոլ։

Սակայն դիտելու ենք որ արդի Թոնրակեցւոց, — ինչպէս և հայ Բօշաներու սերունդներն, — Այրարատ նահանգի ընիկ ընտանիքներ չէին, այլ յամի Տեառն 1829 Ռուս–Օսմանեան պատերազմի ժամանակ Կարնեցի Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ խնուսէն եկող բազմաթիւ հայ գաղթականներու հետ եկան և տեղաւորեցան անդ։ Արդ՝ ինչպէս արդի խնուսը՝ հինաւուրց խնունէն տարբեր չէ, այսպէս նաև անկէ գաղթող աղանդաւորքն՝ հին Մանիքեցիներէն. ուրեմն այս կռուան մ'է, — ըստ ինքեան, – եզրակացնելու, թէ ԺԱ երորդ դարէն մինչև ԺԹ երորդն՝ յիշեալ աղանդները ծածուկ մնացած էին միայն, և ոչ երբէք հրաժարած իրենց պապերու և մամերու կորստաբեր ժառանգութենէն, — ինչպէս կը կարծէր Մագիստրոս, թէ խսպառ հրաժարեցուցած ըլլայ և բարձած զչարն 'ի միջոյ։ Սակայն հակառակ կարծիս ևս կարելի է պաշտպանել, թէ Մանիքեա–Թոնրակեցւոց անթեղեալ կրակին հետ՝ անոնց արդի զարմն և սերունդն իսկ՝ բողոքական և Աւետարանական առաքեալները վերըստին արծարծած ըլլան ԺԸ և ԺԹ դարերուն։ Բայց այս կէտիս վրայ յետոյ ուրեմն առիթ պիտի ունենանք խօսելու։

Նոր ժամանակի և ժամանակակից Թոնրակեցւոց պատմութիւնն՝ արդէն իսկ Ազ. Երիցեան հրատարակած (1) է, յամին 1880, հանելով զայն Էջմիածնի Սիոնի 1837, 1838 և 1839 տարի-

1. Տես « Փորձ », Դ տարի, Հոկտ. N. X. էջ 91–130։

ներու Գործերէն (1)։ Բայց չնորհապարտ ենք հայազգի հնասէր հեղինակիս՝ այնպիսի շահագրգիռ յիշատակարանաց հրատարակութեան համար, — զորս օտարաց հետ՝ մերայինք իսկ կ'անգիտանային, — որով ունեցանք Մանիքէա–Պաւղիկեան թոնրակեցւոց պատմութեան եթէ ոչ ամբողջ շարայարութիւն, այլ գէթ անոր լրացուցիչ և կարևորագոյն մասն մի։

Վերը նշանակուած տարիներուն մէջ, Էջմիածնի Սինոդի հոգևոր վարչութեան հետ բարեսէր կայսեր Ցէրութիւնն ևս միանալով՝ վերջ տուած կը համարին Արխվալեցի և Աղեքսանդրապոլցի աղանդաւորաց. բայց մենք առանց յոռետեսութեան իսկ կարենք ըսել, թէ ոչ միայն այն աղանդներն Հայոց միջէն դեռ վերջացած չեն, այլ նոյն իսկ ապագային, ո՞ գիտէ, թէ դեռ մեծ դեր չպիտի խաղան Հայոց ազգին և եկեղեցւոյ մէջ, քանի որ Բողոքական և Աւետարանական եկեղեցիներն ևս անոնց ոյժ և նեցուկ կ'ըլլան։ Յիրաւի քանի որ անոնց դարական ընդհատութեան և վերայայտնութեան պատմութիւնքն իրրև չշափելի փաստեր դիմացնիս կանգնած են, ո՞վ կրնայ վստահ ըլլալ անոնց առժամանակեայ և բռնի նուաճման վրայ, առանց հիմնովին փոխելու անոնց գաղափարներն և համոզմունքը։ Անտարակոյս այս աղանդիս յարատև շարունակուելուն և ամենէն աւելի երկիւղալի լինելու, չըսեմ միակ, այլ գլխաւոր պատճառն եղած է և պիտի լինի անոր հետևողաց կեղծիքն և կեղծուպատիր ուրացութիւնն։ Եւ ստուգիւ՝ երբ Թոնրակեցութիւնը ներքին համոզումն է, և այդ ներքին համոզումը նեղը մնած ժամանակ՝ կը փոխուի արտաքին ատենից և սպառնալեաց առջև, ալ ուրիշ բան կարող չէ ընել այդ ատեանը, բայց եթէ ներել և ուրիշ պատեհից սպասել։ Բայց մենք այս աղանդաւորաց ապագայն յանձնելով ապագային, մասնաւոր կերպով մեր և մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք Սինոդի դիւանէն հանուած այն յիշատակարանին վրայ, որուն մակագիրն է « Բանալի (2) ճըշ-

1. Որոնք կը պարունակեն Ռուսիոյ տէրութեան և Էջմիածնի Սինոդի ատեաններու հարցաքննութիւնքն և նոր Թոնրակեցւոց, այսինքն է Արխվալեցւոց, խոստովանութիւնն և տուած տեղեկութիւնքն՝ /բենց մոլորութեանց մասին։

2. Գրուածքիս ճակատին վրայ գրոշմուած է, թէ « Գրեցաւ 'ի թուականիս փրկչին 1782, իսկ Հայոց ՌՄԼ, 'ի գաւառն Ցարօնոյ »։ Հասարակ թղթէ ութաժալ կազմուած գրքոյկ մ'է, 149 էջերէ բաղկացած, սայց տեղ տեղ ամբողջական թերթեր գուրս հանուած են, տեղ տեղ ալ բառեր քերուած, — անշուշտ յերկիւղէ ուղղափառաց, – ինչպէս ըսինք յառաջագոյն։ Գրքուկիս տէրն էր Խնուսէն՝ յԱրխվէլի գաղթած Յօնս Կիրակոսեան։ Սակայն Սինոդի գործերէն մին, ըստ հրատարակութեան Երիցեանի, հետևեալ տեղեկութիւնը կու տայ մեզ. « Ի

մարտութեան », իսկ Ազ. Երիցեան՝ Գիրք վարդապետութեան Թոնրակեցւոց իսկ անուանած է զայն. և կ'ըսէ. « Պէտք է ասենք, թէ շատ դժուար պիտի լինէր 1837 թուին երևցած աղանդը Թոնդրակեցի համարել, եթէ յիշեալ Բանալի ձշմարտութեանը չէր գտնուել Արխվելցւոց ձեռքում »։

Երիցեան՝ այն նորագիւտ գրութենէն կ'եզրակացնէ, ուրեմն, Արխվելցւոց Թոնրակեցի ըլլալը, բայց դժբաղդաբար առանց ապացուցանելու, թէ ստուգիւ այն գրութիւնն եղած է վաղեմի հաւատապատում Թոնրակեցւոց, այլ լոկ այն գրութեան հակիրճ բովանդակութիւնն յառաջ բերելով բաւականացած է. այսպէս հին Թոնրակեցիներու պատմութեանն ալ՝ թէև այլ և այլ տեղեկութիւններ կը յիշատակէ, բայց ինքն ուղղակի անոնց գործերն հարցուցած և քննած չերևիր, այլ Հ. Միք. Զամ. չեանի Հայոց Պատմութեան Բ հատորին մէջ աւանդուածները միայն ծայրաքաղ ըրած. որով ոչ նորութիւն և ոչ ալ ուսումնական արժէք մի յաւելցուցած է հնոյն վրայ. մինչդեռ այն պատեհաւ կարէր քննել Լչմիածնի դիւանի դեռ աւելի հին յիշատակարաններն, որոց օգնութեամբը թերևս կարելի լինէր իմանալ, թէ Խնուսի մէջ գրուած այն գիրքն և աղանդաւորք ո՞ր ժամանակէն մնացած էին, և ինչպիսի՞ պարագաներով պահպանուած։ Այո՛, այս կերպով ԺԱ. դարէն ցԺԹ եղած մեծ խըտրոցն պիտի լեցուէր ըստ մասին։ Մեր գործը չի ներեր ընդարձակ քննադատութիւն մի բանալ ասա՝ այս յոյժ շահագրգիռ գրութեան վրայ. բայց չենք ալ ուզեր բոլորովին լռութեամբ անցնիլ, այլ ըստ կարելւոյն համառօտիւ մեր կարծիքն յայտնել։

Նախ դիտելու ենք, որ « Բանալի ձշմարտութեան » ճակատին վրայ դրոշմուած գրութեան տարեթուին և Սինոդի գործոց մէջ նշանակուած Յովհաննու ընծայուած շարադրութեան տարեթուի մէջ մեծ անհամաձայնութիւն կայ, կամ լաւ ևս հակասութիւն մի. որովհետև 1826ին շարադրուած գրութիւնը՝ նոյնպէս

1826 թուին 'ի ժամանակս լինելոյ բնակչաց Արխվելի գեղջ ընդ տէրութեան Օսմանցւոց 'ի գաւառն Զաուրմայ, ծագեալ քահանայ ոմն Յովհաննէս անուն, շարադրեալ զգիրքն այն կոչեցեալն Բանալի ձշմարտութեան, և 'ի կենդանութեան իւրում շնորհեալ է Մեսրովբին Բուդաղեան, և ինքն տաճկացեալ՝ որդնայից լեալ՝ զրկեալ է 'ի կենաց։ Իսկ վերոյիշեալ Մեսրովբն 'ի ժամանակս գաղթման տուեալ էր Կիրակոսին Աւդալեան, և 'ի նմանէ մնացեալ էր առ Տօնօ որդի իւր, որ այժմ բնակի 'ի գիւղն Արխվելի։ Իսկ յաղագս չգիտելոյ նորա զընթերցումն գրոց, տուեալ է տիրացու Գէորգին Սարգսեան, բնակչի նոյն գեղջ, յորմէ ծագեալ է աստուածընդդէմ աղանդն այն, յոլովակի 'ի կիր առնելով զայն զրքոյկ առ բնակիչս Փամբակու և Շօրագեալու Նահանգին »։

յամին 1782ին գրուած չկարէր լինել։ Ուրեմն Սինոդի գործոց շարադրեալ բառը՝ կամ ուրիշ բառի մ'աղաւաղութիւնն է, և կամ հակառակ խմաստով ընդօրինակութիւն հասկնալի է, զոր ըրաւ Զաւրմնացի Յովհաննէս քահանայն, յամին 1782 'ի Ցաբոն գրուած գրչագրէ մի։

Բայց թէ արդեօք այս վերջին գրութիւնս՝ 1782 թուականէն յառաջ գոյութիւն ունէ՞ր, իրմէն աւելի հին ընագրի մի մէջ, թէ ընդ հակառակն այդ ժամանակամիջոցին շարադրեցաւ. այս կէտս իսկ՝ ոչ նուազ խնդրական և ուշադրութեան արժանի է։ Արդ՝ դիտելու ենք, որ գրուածքիս անոճ և աղաւաղ լեզուն, քերականական կանոնաց դէմ զեղծումներ, ամենօրէն բանից և բացատրութեանց կիրառութիւնք և ուղղագրութեան վրիպակները՝ կը վստահացնեն զմեզ եզրակացնելու, թէ վերոյնշանակեալը՝ 1782 թուէն աւելի հին չկարէ լինել, ըստ ինքեան. և անոր գրիչն ալ հայազգի մէկն էր ստուգիւ։ Այս բանիս ապացոյց է, բաց յայլոց, Դ գլխոյն (էջ 15–19) հետեւեալ բացատրութիւնը. « Նախ չարն եղև 'ի կերպ օձի և խօսեցաւ 'ի հայ (1) բարբառ յԵւայ »։ Բայց այս իսկ ստոյգ է, որ նոյն իսկ ԺԳ երորդ դարուն այսպիսի շարաբանութեամբ գրուածներ հազուագիւտ չեն։ Այլ թէ « Բանալի ճշմարտութեանն » իցէ՞ արդեօք ԺԳ երորդ դարուն գրուած նախատիպ օրինակէ մի ընդօրինակուած և նորանոր յաւելուածներով առ մեզ հասած. այս մասին գրաւոր ոչ հաստատական ապացոյց ունինք 'ի ձեռին և ոչ այլ բացասական, բաց 'ի այն գրութեան ներքին պարունակութենէն։ Սակայն և այնպէս կան պատմական եղելութիւններ, որ ասելի կը թուին հաստատել զայն՝ քան թէ մերժել։ Ա. Դիտելու ենք, որ Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ, այսինքն է յամի Ցեռան 1136 վերսին բորբոքեցաւ Թոնրակեցւոց աղանդը՝ Միջագետաց Հայոց մէջ, այն է Ամայք և Շպղտաև գաւառներում։ Հայոց Թուղկուրաև, — որ և Առիւծ կոչուած, — աւանի բարեպաշտ իշխաններէն մին գրեց աղաչանաց թուղթ մ'առ Կաթողիկոսն՝ դարման տանել շուտով եկած հասած չարիքին. և Կաթողիկոսն ալ իր եղբօր Ն. Շնորհալւոյն յանձնեց այն թղթի շարադրութիւնը։ Արդ՝ Շնորհաւուղիս Ներսիսի այս թղթիս մէջ նորածին Թոնրակեցւոց վերայայտնութեան հետ՝ անոնց հանած մոլորութիւնքն ևս նշանակուած են, որոնք ունին աղերս ինչ « Բանալի

1. Դիտելու է, որ Ադամայ կամ օձին հայ լեզուով խօսելուն և մանաւանդ այն լեզուի հնութեան խնդիրն իսկ՝ վերջին կամ նոր ժամանակներու գիւտ է, և չէ մեր հին կամ միջնադարեան մատենագրաց քով։

ճշմարտութեան » գրուածքին հետ, — նկատմամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մարմնոյն և մահուան, ինչպէս նաև խաչա-փայտին։ Ահաւասիկ Շնորհալւոյ խօսքերն՝ ուղղեալ առ մոլորա-միտ քահանայն. « Լուաք դարձեալ 'ի մոլար քահանայից, զծածկեալ գարշահոտ պղծութիւն անիծելոյն Սմիրատայ Թոնդ-բրակեցւոյ վերատին շարժեն 'ի կործանումն լսողացն, ասելով, թէ եկեղեցի ո՛չ շինեալն 'ի մարդկանէ, այլ մեք միայն, և Մաշտոցն գիրք, և որ 'ի նմա կարգեալքն են՝ խաչ օրհնել և ե-կեղեցի և այլքն՝ ո՛չ են ընդունելիք »։ Ուրիշ տեղ մի. « Պա-տուական իշխանիդ Առիւծոյդ՝ յորմէ հասու եղաք ունել անի-մաստաբար հակառակութիւն առ միմիանս։ Ոմանց 'ի ձէնջ ա-սել յաղագս չարչարանաց և մահուան Տեառն մերոյ, թէ Էական բնութիւն Բանին մեռաւ ընդ մարդոյն 'ի խաչին. և այլք՝ ընդդէմ այսոցիկ, թէ Մարդն միայն չարչարեցաւ և մեռաւ »։ Դարձեալ. « Յերկրորդ թղթի ասա՝ որ 'ի ձէնջ (լուաք) զոմանց, որք Եւ-տիքեան անիծելոյ և զայլոց հնոց հերձուածողաց շինեալ բոցն վերատին արծարծեն, ասելով զմարմին Տեառն մերոյ, եթէ ոչ էր 'ի բնութենէ մարդկան, այլ յառաջ քան զլինելոյնն մարդոյն, և նախ քան զյաւիտեանս ընդ Աստուածութեան իւրում »։ Արդ՝ այս և ասոնց նման դեռ ուրիշ անպատեհ առարկութիւններ, զորս Ս. Ներսէս մէջ կը բերէ և կը հերքէ, ոչ միայն կը ցու-ցընեն մեզ, թէ ՅԺԲ, — գուցէ և ՅԺԳ երորդ դարերուն Թոն-բրակեցի աղանդաւորներ կային, այլ թէ գրուածներ ևս՝ կը տա-բածէին ժողովրդեան մէջ. և չարամտութեամբ եկեղեցւոյ խոր-հուրդներն և արարողութիւնքը մերժելու համար՝ Մաշտոցին կ'ընծայէին անոնց գիւտն, և օտար 'ի հաւատոց կը համարէին։

Նոր Թոնրակեցի կոչուած աղանդաւորաց հաւատապատումն, այսինքն է « Բանալի ճշմարտութեանը », բաղկացած է համա-ռօտագիծ Յառաջաբանէ մի և քսան գլուխներէ, որոնք հա-տուածներ կը ներկայացնեն մեզ, Աստուածաբնութենէն սկսեալ՝ այլ և այլ խորհրդոց և հաւատոյ մասանց վրայ։ Այս աղաւ-ղեալ գրքով մեզի ներկայացուած կեղծուպատիր աղանդը՝ ճիշդ խուսափող ստուերի մի կը նմանի, զոր որչափ կ'ուզենք բռնել և երդուընցնել, այնքան ևս կը խուսէ 'ի ձեռաց. ոչ մի կէտի վե-րայ կարելի չէ յենուլ իբրև հաստատուն կռուանի, և ըսել, թէ այս այսպէս է. որովհետև այս ինչ տեղ ըրած հակակրօն վար-դապետութիւնն՝ ուրիշ տեղ ուղիղ բացատրութեամբ մի կամ կը քողարկէ, և կամ խսպառ կը ջրէ։ Օրինակ իմն, զՔրիստոս՝ Հօր Աստուծոյ որդի, և մեզ ալ տէր և դատաւոր դնելէն յետոյ, անդէն արարած է կ'ըսուի, և ոչ արարիչ. մարդ էր, և ոչ Աս-

տուած։ Ոչ մէկ բան այնպէս որոշ չի ցուցներ մեզ այն, ինչպէս այն աղանդաւորաց տգէտ, վատ, կեղծաւոր և խաբեբայ բնաւորութիւնը։ Սակայն մենք այն գրուածքին եթէ ոչ ուղիղ՝ այլ գէթ մոլորական կէտերուն վրայ վստահելով, կը համարինք, որ այդ նորակազմ աղանդաւորք, եթէ ունենան ևս ինչ ինչ 'ի հինաւուրց Թոնրակեցւոց, բայց և այնպէս անոնցմէ շատ կէտերու մէջ կը տարբերին. իսկ անոնց հաւատապատումը՝ կազմուած է մասամբ հին Խնուսի Մանիհեցւոց և մասամբ ալ ԺԸ դարու կամ Կալվինական կամ Լուտերական և կամ Աւետարանական որոմնացանի մի մոլորութիւններէն։

Արդարև այսպիսի եղելութեան մ'ի հաստատութիւն՝ կրկին փաստեր ունինք 'ի ձեռին. այսինքն են արտաքին և ներքին։ Արդ՝ Էջմիածնի Սինոդի գործերը կ'երաշխաւորեն մեզ, թէ Արխվէլի գիւղի բնակիչ աղանդաւորները՝ Խնուսէն եկած գաղթականներ էին, և թէ իրենց գաղթելէն յառաջ իսկ ունէին այն աղանդը. իսկ որովհետև կանխաւ ըսինք, թէ ԺԸ դարու Խնուսի աղանդաւորքը Մանիհեցիներ էին, քան Թոնրակեցի. ուրեմն հետևութիւնն յայտնի է։ Բ. Ցամին 1838 Երևանի Կոնսիստորի գրածն աւ Սինոդն, և Սինոդէն ալ Կովկասու Կառավարչապետին տուած գրաւոր տեղեկութիւնքը (1) կը հաստատեն, թէ «Բանալի ճշմարտութեան» գրչագրին կից էին նաև երկու տպագրուած տետրակներ. այսինքն է Պատմութիւն արաբ ֆառայի, և Կալարամօրպուս, որոնք 'ի Շուշի տպուած էին Կալվինականաց ձեռքով, յամի Տեառն 1829. և ապա բերելով 'ի Շիրակ՝ ձրի բաշխեցին բնակչաց։ Եւ կը յաւելու Սինոդը. «Բայց այժմ Գիւմրոյ մի քանի բնակչաց երևցած հերձուածքը աւելի համաձայն է Լուտերական–Աւետարանական եկեղեցւոյ վարդապետութեան հետ, որի քարոզիչները սորանից մի քանի ժամանակ առաջ Շուշուայ մէջ հիմնել էին ուսումնարան և տպարան հայերէն լեզուի»։

Ընդունելով, թէ, — Երևանի Կոնսիստորի և Էջմիածնի Սինոդի վկայածին համաձայն, — Կալվինական և Լուտերական քարոզիչները վերոյիշեալ գրուածոց հետ՝ իրենց ապատ վարդապետութիւնքն իսկ տարածած ըլլան Շիրակայ գիւղօրէից և Աղեքսանդրապոլի Հայոց մէջ, գուցէ առարկուի, թէ ուրեմն Արխվէլի գիւղի աղանդաւորներն և անոնց հաւատապատումը՝ «Բանալի ճշմարտութեան», 'ի Լուտերականաց և 'ի Կալվինականաց ներշնչուած չէ։

1 Տես Փորձ, 1880 N°. X, էջ 106։

Այո՛, այսպէս պիտի կարծէինք, եթէ նոյն իսկ Աղեքսանդրապոլի աղանդաւորաց վարդապետութիւնը՝ Արխվելցւոց և «Բանալի ճշմարտութեան», — ըստ ամենայնի, — համաձայն չըլլար։ Սակայն մենք աչքէ անցնելով յամին 1837 Երևանի կոնսիստորի ձեռքով՝ Էջմիածնի Սինոդին մատուցած Աղեքսանդրապոլեցի աղանդաւորաց չորս խոստովանութեան գրերը, կը տեսնենք, որ կատարելապէս կը համաձայնին Արխվելցւոց «Բանալի ճշմարտութեան» վարդապետաձին հետ։ Արդ՝ յիշեալ խոստովանագրոց առաջինը՝ Կարապետ Մկրտչեանին է, երկրորդը՝ Մանուկ Դաւթեանին, երրորդը՝ Աւոս Մարտիրոսեանին, իսկ չորրորդը՝ Գրիգոր Սարուխանեանին։ Զորսին պարունակութիւնն իսկ փոքր 'ի շատէ մի և նոյն ըլլալով, զոր ըսած էր Աւոս Մարտիրոսեանը՝ Կաղզուանցի Գրիգորի սենեակը, — մենք կը բաւականանանք երրորդը միայն մէջ բերել ամբողջապէս, — իրին եղելութիւնն ակներև ընելու համար։ 1. «Ցաս պատուիրանքն պահեցէք, որ տուեց Աստուած Մովսէսին։ 2. Քրիստոս՝ չէ Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ և մեզ բարեխօս, նստելով ընդ աջմէ Հօր։ 3. Միայն Քրիստոս ճանաչեցէք և Հայր, մեացեալ ինչքան սուրբ կան և եղեալ են աշխարհիս վերայ, սուտ են։ 4. Զպէտք է ուխտ գնալ յէջմիածին կամ՝ յԵրուսաղէմ։ 5. Մեզքն՝ յեկեղեցին առաջի Աստուծոյ խոստովանեցէք միայն։ 6. Մեռոնն Էջմիածնի սուտ է, և մկրտելոյն չէ հարկաւոր, այլ երբ մի բուռն ջուր երեխայից վերայ թափէք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս ջրով հրամայեց մկրտել։

7. Միշտ եկեղեցի գնացէք, և քահանային խոստովանելու ժամանակն ձեր մեղքն մի՛ ասէք, որ չիմանան. այլ հասարակաբար խօսեցէք։ 8. Միշտ եկեղեցի գնացէք, որ չլինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս գործը, այլ առ երես կատարեցէք ամէն ինչ, և այնքան ծածուկ կացէք, որ ժամանակ գտնուիմք, և եթէ կարողացուք՝ բոլորը դարձնենք այս հաւատին վերայ։ Եւ երդուա՛ք, որ թէ մեզ կտոր կտոր առնէին, չէինք պարտ յայտնել։ Կաղըզվանցի Գրիգորն ասաց, թէ Ահա ես խաչ, երկու ձեռքիս մէջ կպցրէք և երկրպագութիւն տուէք, թէ ես կարող եմ ձեզ փրկութիւն տալ, այնպէս էլ խաչն և սուրբքն»։

Աղ. Երիցեանն՝ այս և միւս խոստովանագրոց այնքան կարևորութիւն չի տար, որքան «Բանալի ճշմարտութեան» գրութեանը. սակայն՝ ըստ իս, — հետևեալ տեսակէտով, — այս խոստովանագրոց մէջ եղած վարդապետութիւնքն աւելի որոշ են, և հետևաբար ճիշտ, քան «Բանալի ճշմարտութեան» մէջ եղածներն. որովհետև սոքա — մասնաւորապէս առաջինն, այն է

Կարապետ Մկրտչեանինը, — մեհուան անկողնոյ մէջ դարձի եկող և զղջացեալ սրտի մի անկեղծ խոստովանութիւն է։ Այս վերջին խոստովանութեան գիրն՝ անով իսկ առաւելութիւն ունի քան զայլս, վասն զի նախ կը յիշատակէ յանուանէ այլ և այլ աղանդաւորս, որոց ոմանք Արխվէլցի, ոմանք Կաղբզուանցի և ոմանք ալ Գիւմրեցի կամ Ազեքսանդրապոլցի էին, և իրարու հետ գաղտանի ընկերութիւն մի կազմած էին։ Արդ՝ այս բանս յայտնի ապացոյց է, թէ չկար տարբերութիւն Արխվէլցի և Ազեքսանդրապոլցի աղանդաւորաց մէջ, որոնք Շուշու Կալվինականներէն իբր թէ ներշնչուած ըլլան։ Բ. Մնոր մէջ գրէթէ իրենց բնական վիճակով և տգեղութեամբը մերկացուած են այն մոլորութիւններն, որոց վերայ « Բանալի ճշմարտութիւնն » ստուեր մի ձգած է, իբրև զվերարկու։ Մաս մի միայն դնենք հօս Մկրտչեանի խոստովանագրէն, որով ոչ միայն « Բանալի ճշմարտութեան » վարդապետութիւններուն հետ ունեցած նմանութիւնն յայտնի պիտի ըլլայ, այլ նոյն իսկ վերջնոյս անջատուած տեղերն և հանդուցաւոր ասացուածները պիտի պարզուին և ամբողջանան։ « Արխվէլցի տիրացու Գէորգի քարոզելով, — կ'ըսէ նա, — Գիւմրցի Կիրակոս Քօսաբաբայեանը մոռացել էր սուրբ հաւատը, և ինձ Կարապետիս՝ այն Կիրակոսը քարոզեց, թէ Քրիստոս՝ Աստուած չէ։ Այս Կիրակոսի քարոզելով Թարգի Սարգիսն իւր տամբ, Դիլբանդ Մանուշկն, Կաղբզվանցի Գրիգորն իւր գերդաստանեաք, Երկար Յակոբն, Կաղբզվանցի Աշօն և ես ժողովելով Կաղբզվանցի Գրիգորի սենեակն՝ երդուանք 'ի միասին, որ մեր խորհուրդն ամենեին չյայտնեմք ումեք։ Մանաւանդ նոքա ինձ հաւատացրին, թէ, Ա. Քրիստոս Աստուած չէ։ Բ. Խաչին ինձ հայհոյել տուին՝ թէ ոչինչ է. — Գ. Նաև Հայոց մկրտութիւնն և մեռոնը սուտ է. — Դ. Թէ կրկին պարտիմք մկրտիլ, որ մեր ճակատիցն գաղանի մուհրն վեր գայ. — Ե. Ոչ դաւանին Աստուածածին կոյս, այլ ապականեալ. — Զ. Ոչ ընդունին զբարեխօսութիւն նորա, այլ և ինչքան սուրբ կայ չընդունին և ոչ նոցա բարեխօսութիւնը։ Է. Ոչ ընդունին զպատարագ և ոչ զՀաղորդութիւն, և ոչ զխոստովանութիւն. այլ ասեն. Քաբի, փայտի խոստովանիր և Աստուած թողու. նաև ով կամի հաղորդել՝ նշխարն ուտեն և գինին վրէն խմեն։ Իսկ պատարագի հաղորդութիւնը ոչ ընդունին. ասեն, թէ աշխարհիս վրայ ճշմարիտ քրիստոնեայն միայն մենք ենք, իսկ Հայք, Ռուսք, Վրացիք և այլք սուտ քրիստոնեայ են, կռապաշտ են։ Ը. Երեսն խաչ չեմք հանիլ. — Թ. Ծնրադրութիւն սուտ է։ Ժ. Զպահս ուտեն. — ԺԱ. Զկանոնադրութիւնս սրբոց հայրապետաց չընդունին. ասեն. ժո-

զոմն հայրապետաց սուտ է, սատանայի խորհրդով կանոնք են գրեալ »։

Իսկ չորրորդ խոստովանութեան գրի հետևեալ կէտը միայն մէջ կը բերեմ, — ըստ բանից Ա. Երիցեանի. — « Գիւմրցի Սարգիս Յարութիւնեան աւելացնում է, թէ Արխալցի տիրացու Գէորգը, որի մօտ կայ մի ձեռագիր Բանալի ճշմարտութեան, որի մէջ բոլորը գրած, ասում է եղել, թէ բոլոր քրիստոնեայք սուտ են՝ բաց 'ի Նեմեցիները, որ ուղիղ քրիստոնեայ են »։

Արդ՝ այս վկայութենէս իսկ ակներև կը տեսնուի նախ, թէ բոլոր վերոյիշեալ աղանդաւորաց վարդապետութիւնքը գրուած էին նոյնպէս « Բանալի ճշմարտութեան » կոչուած գրքուկին մէջ. մնանաւանդ թէ անկէց առնուած էին։ Բ. Թէ Նեմեցիները, այսինքն է կամ Լուտերականք և կամ Կալուինականք՝ ժամանակաւ անոր մէջ մատն ունեցած են։ Սակայն պէտք է ըսել և այս, թէ Էջմիածնի Սինոդին մեզի ընծայած « Բանալի ճշմարտութեանն » այժմ ամբողջապէս նոյնը չէ, ինչ որ այն աղանդաւորներն 'ի կիր արկանէին. այլ կամ մասամբ անոր վրայէն եղած ընդօրինակութիւն մ'է, զոր իրենց հարցաքննողաց բռնութենէն ազատելու համար ներկայացուցին ա՛ռնց, խաբելով զանոնք, թէ իրենց ունեցածն այն էր միայն. և կամ եթէ իրենց ունեցածն էր, յառաջագոյն իմանալով ըլլալիքը՝ մէջէն յապաւեցին այն ծանրագոյն մոլորութիւնները, որք կարող էին զիրենք ծանր պատժոց ենթարկել։ Բայց հանդերձ այսու կան կէտեր, որ Մկրտչեանի խոստովանութեան գրի մէջ եղածներուն քաջ կը համաձայնին։ Օրինակի ազագաւ, Ի. գլխուն մէջ, յէջ 80, Քրիստոս արարած համարուած է և ոչ արարիչ. և յէջ 104 որոշակի կ'ըսուի, — ազօթելով առ Աստուած, — « Արդ գթալովդ քոյ Աստուածութիւնդ արարեր զնոր մարդն Յիսուս », որ կը համապատասխանէ Մկրտչեանի խոստովանութեան Ա. նախադասութեանը։ Ժ. գլխուն մէջ, յէջ 55, — Մկրտչեանի Բ. նախադասութեան համաձայն, — կը մեղադրէ զԽաչապաշտ ուղղափառս՝ իբրև կռապաշտս, ըսելով. « Հետևող հօրն ձերոյ չարի (սատանայի) զարծաթ և զոսկի 'ի ձև պատկերի (այսինքն է խաչելութեան) առնել և երկիրպագանել։ Մի և նոյն իշում կը մերժուի խորհուրդն խոստովանութեան և թողութիւն մեղաց պաշտօնէի ձեռքով, — Մկրտչեանի Է. երորդ նախադասութեան համաձայն, — ըսելով. « Ո՞վ կարէ թողուլ զմեղս, եթէ ոչ մի Աստուած։ Բ և Գ. գլուխներուն մէջ, թէև կ'առաջարկէ 30 ամեայ մկրտել, բայց անոր բուն նպատակն է Մկրտութեան խորհուրդն

եղծանել կամ Մանէսի մոքով ընդունել, — Մկրտչեանի Գ. նախադասութեան համաձայն. — վասն զի մկրտուած երեխաները «չար և որդի սատանայի», կանուանէ, և անոնց կնքահայրն ալ՝ «աւանակ»։ Ի. գլխում, յէջն 122, — Մկրտչեանի Ե. նախադասութեան համաձայն, — կը ժխտուի Տիրամօր Աստուածամայրութիւնն և կուսութիւնն՝ յետ ծննդեան, ըսելով. «Աւետարանիչք, և սրբազան Առաքեալք և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս նախ քան զծնունդն Մարիամու՝ կոյս ասեն, և յետ ծնընդեան կին կոչեն, և զկուսութիւն նորա 'ի բաց բառնան»։ Ի. գլխուն մէջ, — յէջն 80, — կը մերժուի սրբոց բարեխօսութիւնն, այսպէս. «Հաւատայք դուք զբարեխօսութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ոչ այլոց». որ կը համաձայնի Մկրտչեանի Զ. երորդ նախադասութեանը։ Ա. գլխուն մէջ, յէջ 5–9, և մասնաւորապէս Թ գլխում, յէջն 27–29, մերժուած է, — Մկրտչեանի ԺԱ. երորդ նախադասութեան համաձայն, — սուրբ Հայրապետաց և ժողովոց օրէնսդրութեան վաւերականութիւնն, ըսելով. «Զարն եղև 'ի կերպ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսաց... զի նոքա ևն տնօրինողք սուտ օրինաց, և ևս են ապահ և սուտ իրաց հանձնարողք»։ Պահոց վարդապետութիւնը, — որ Ե գլխուն մէջ կը գտնուի, յէջ 19–22, — եղծեալ և թերի է. ուսկից նպաստաւոր կամ աննպաստ բան չերևիր. սակայն ինձ կ'երևի, թէ հայրապետաց օրէնսդրութեան հետ, — զոր տեսանք Թ գլխում, — պահքն և ծնրադրութիւնն իսկ Մկրտչեանի Թ. և Ժ. նախադասութեանց համաձայն մերժուած են։

Արդ՝ այս բաղդատութենէս ամենաորոշ կերպով կը տեսնուի խոստովանութեան գրոց և «Բանալի ճշմարտութեան» մէջ պարունակուած վարդապետութեանց նոյնութիւնը. ուրեմն այժմ մեզ ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ ներքին փաստերով ապացուցանել, թէ «Բանալի ճշմարտութեան» վարդապետութեան մի մասը՝ Մանիքեցւոցմէ փոխ առնուած է, և միւսն ալ 'ի Կալվինականաց և 'ի Լուտերականաց. և հետևաբար, թէ վերոյիշեալ աղանդաւորներն ընդհանուր առմամբ Թոնրակեան չէին, այլ նորակրօն Մանիքեցիներ, կամ լաւ ևս Մանիքէա–Կալուինականք կամ Լուտերականներ, զորս Մասոն ևս անուանելու իրաւունք ունինք, ինչպէս իրենք ալ ձկտում մ'ունէին առ այն։ Այս բանս կ'երևի Աւօս Մարտիրոսեանի խոստովանագրոց գրծուած տողերէն, որոնք կը յայտնեն մեզ անոնց նպատակակէտը։

Ա. Մենք նախնաբար տեսանք, որ Թոնրակեանք կը ժխտէին բացէ 'ի բաց բոլոր եկեղեցւոյ խորհուրդներն. իսկ Մանիքեցիք՝ գէթ ըստ արարողական մասին, կամ արտաքին ձևով ոչ միայն

ընդունած, այլ նոյն իսկ կը կատարէին զայնս։ Արդ՝ մենք կը տեսնենք «Բանալի ճշմարտութեան» մէջ, — ի. գլ. էջ 134, — որ իբրև Քրիստոսի պատուէր, — 'ի մէջ այլոց, — ընդունուած և հարկաւոր (1) համարուած են առ փրկութիւն «Այպաշխարհութիւն, Մկրտութիւնն և Հաղորդութիւն սուրբ»։

Բ. Թոնրակեանք՝ ոչ միայն չէին ճանչնար զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իբրև Աստուած, այլ և ոչ իսկ Տէր և միջնորդ. իսկ Մանիքեցիք, — ըստ 24երորդ և 3րորդ նախադասութեանց, — կը ճանչնային զհոգին Յիսուսի կամ զԲանն՝ իբրև մասն Աստուծոյ, և զնախամարդն Յիսուս իբրև պատերազմող ընդդէմ խաւարին և միջնորդ բարութեան։ Արդ՝ «Բանալի ճշմարտութեանն՝» համաձայն վերջնոցս կ'ընդունի, — ի. գլ. էջ 80, 103–4, և 125, — զէթ իբրև մարդ զՅիսուս՝ միջնորդ, բարեխօս և Տէր մարդկութեան։

Գ. Թոնրակեանք ոչ միայն կը մերժէին Երրորդութեան գոյութիւնն, այլ նոյն իսկ գերարուն էակին Աստուծոյ և աստուածպաշտութեան դաղափարն ևս խպտա բարձած էին 'ի միջոյ, — բանիւ և գործով. — իսկ Մանիքեցիք, ընդհակառակն, կը հաւատային Աստուծոյ իբրև բարւոյ արարչի, և կ'ընդունէին երիս անձինս, թէպէտ և իրարմէ մեծ և փոքր և իրարու ստորակարգեալ։ Արդ՝ «Բանալի ճշմարտութեան» գրութեան մէջ, — ի գլ. 80, 84–103 էջերում՝, — երկու մասունքն ևս ընդունուած են՝ դեռ աւելի որոշ կերպով (2)։

Դ. Ըստ ասացեալ, թէ Թոնրակեանք կ'ուրանային զհանդերձեալ կեանս և զպատիժ մեղաց. իսկ Մանիքեցիք, ընդհակառակն, երկուքն ալ կ'ընդունէին, — զէթ ըստ պահանջելոյ բնական օրինաց և վախճանի արարչագործութեան։ Այսպէս նաև «Բանալի ճշմարտութեան» մէջ, — ի. գլ. էջ 134, — նախ ընդունուած է մեղաց վարդապետութիւնն այսպէս. «Հց. Ապա որո՞ց է արժան մկրտութիւն և Հաղորդութիւն։ Պ. Նոցա, որք ոչինչ զմեղս սկզբնական և ներգործական»։ Իսկ նոյն գլխուն մէջ, յէջ 144 կ'ըսուի վասն դատաստանի. «Դատաստան Աստուծոյ վասն մեռելոց և կենդանեաց մի է». և ԺԷ. գլխում՝, յէջ 65 վասն արքայութեան. «Որք ոչ ունիցին զհաւատս... ոչ կարեն մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ։ Այս իսկ դիտելու ենք, որ

1. Այս դասանութեանս մէջ, — դիտելու ենք, — Մանիքեցւոցմէ աւելի Լուտերականաց ազդեցութիւնն զգալի է, առ այս ընդունուած են այս խորհուրդք։

2 Զի կ'ըսուի այսպէս վասն Աստուծոյ. «Խոստովանիմք և հաւատամք զԱստուած մի ճշմարիտ գոլ։ Իսկ Երրորդութեան համար. «Երկրպագեմ զՀայրն՝ Աստուած, և զՈրդին՝ զմիջնորդ և բարեխօս, և զսուրբ Հոգին՝ բաշխող շնորհաց»։

այս գրութեանս մէջ ընդհանուր կերպով, — բայց մանաւորապէս ԺԷ. գլխուն մէջ, յէջ 68, — ոչ միայն Թոնրակեանց անբարոյականութիւնն և մեղանչական գործերը խստիւ արգիլուած են, այլ նոյն իսկ Հաւատոյ, Յուսոյ և Սիրոյ հետ՝ միւս առաքինութիւններն ևս պատուիրուած են, զոր Մանի իսկ կարևոր կը համարէր, լուսաւոր մասը խաւարի իշխանութենէն, կամ նիւթէն, ազատելու համար։

Այժմ մատնանիշ ընենք այն կէտերը՝ զորս 'ի Մանիքեցւոց առած չեն կարող լինել, այլ 'ի Լուսերականաց կամ 'ի Կալվինականաց, զի այնպիսի պարագայից և ձկտմանց կից են, որոնք Մանիքեցւոց ժամանակ չկային։

Ա. Անոնց զսուրբ Կոյսն Մարիամ, — յետ ծնանելոյն զՅիսուս, — իբրև սոսկական կին մի, և ոչ ևս կոյս անուանելն։ Բ. Սուրբ Աստուածածնի և այլ սրբոց բարեխօսութիւնը մերժելն։ Գ. Զխորհուրդս Եկեղեցւոյ, այսինքն է Դրոշմ, կարգ քահանայութեան, վերջին Օծումը կամ իւղն հիւանդաց և Պատակն, իբրև անպէտ և աւելորդ մերժելը։ Դ. Եկեղեցիէն օրինադրուած պահքն և այլ ապաշխարանս չընդունելն։ Ե. Առաջնորդին և երիցանց ընտրութիւնն և կարծեցեալ Ձեռնադրութիւնն, որ բոլորովին աշխարհական է, և իշխանաց և ժողովրդեան ձեռքը տրուած է։ Զ. Բառնալն 'ի քահանայից, կամ պաշտօնէէն Աստուծոյ, զիշխանութիւն՝ թողլոյ զմեղս։ Է. Խորութիւն չդնելը Սարկաւագի, Քահանայի, Եպիսկոպոսի և այլ հոգևոր աստիճանաց մէջ, այլ հարթ հաւասար համարել զանոնք։ Ը. Զընդունելն Եկեղեցւոյ անսխալականութեան վարդապետութիւնն և անոր գլխոյն գերիշխանութիւնը։ Թ. Առ ոչինչ համարելն սուրբ ժողովոց և սրբոց Հարց օրէնսդրութիւններն և միաձայն վկայութիւնքը։ Ժ. Բոլոր ուղղափառ եկեղեցւոյ պետերն, այսինքն է « պապը, կաթողիկոսն և առաջնորդս » ընդ « դերաքրիստոսի » դասելն, և այլ նման կէտեր։

« Բանալի ճշմարտութեան » հեղինակը կը ծանուցանէ, իր Յառաջաբանին մէջ, թէ այն գրութիւնը շարադրելու շարժառիթներէն մին ալ էր « աղաչանք բազմաց հաւատացելոց », այսինքն է ազանդակցաց։ Իսկ վերջաբանին մէջ, — որ դժբաղդաբար թերատ է, — անոնցմէ ոմանց անուանքն ևս յիշատակած էր, ըսելով. « Ամենապայծառ Յովհաննէսի Վահագունոյն... Քանզի սոքա մեծաւ ջերմեռանդութեամբ խնդրեցին 'ի մէնջ »։

Արդ՝ այս կրկին տեղեացմէ, — թէպէտև պակասաւոր, — կը տեսնուի, թէ այն գրութեան ժամանակամիջոցին, այն է 1782, մանաւանդ թէ յառաջ իսկ եղած ըլլան, — Խնուսոյ, Բուլանըխի

և Մանազկերտի գաւառներուն մէջ, — բազմաթիւ հայ ազանդաւորներ, որք մահմէտականացած Մանիքեցիներ դարձած էին։ Յիրաւի, այսպիսի տխուր եղելութեան շատ մանրամասնութիւններ կ'աւանդէ մեզ մեր Ուխտակից Հ. Պողոս վ. Մէհէրեանն՝ իր կենսագրական պատմութեան (1) մէջ։ Նա կը պատմէ, — յէջ 120, թէ 'ի Բերիոյ 'ի Կարին ճանապարհորդած ժամանակ, — յամին 1773, — քրդաբնակ գիւղի մի մէջ հանդիպեցաւ Հայերու, որոնք ուրացեալ էին իրենց սուրբ հաւատքն, և « ազանդաւորք էին իբրև զԹոնրակեցիս, կամ Կէսկէս էին, և կամ Աբեորդիք »։ Սոքա առանձին խումբեր կազմած, աւազակութիւններ ալ կ'ընէին, ինչպէս իրեն իմացուած գիւղն իսկ այն գիշերը 50 ձիաւորաց պաշարեցին և հարստահարեցին։ Եւ Հ. Պողոսի Քիւրդ ընկերակցին ըսածին նայելով, նոքա ոխերիմ թշնամի էին միայն Քրդաց. « Քանզի նոքա ոչ միայն զփոքս մեր առնէին և զերիվարս, այլ և սպանանէին զմեզ, զի թշնամիք մեր են. բայց դու հայ լինելով ոչ ինչ առնիցի կենաց քոց »։ Խեղճակ գիւղին մէջ 200 թուրքացած հայ ընտանիքներ կը յիշէ։

Իսկ գալով Յովհաննէս անուան, որուն խնդրանքաց գրուած է « Բանալի ճշմարտութեան », դարձեալ նոյն Հ. Պողոս Մէհէրեանի պատմութեան մէջ կ'աւանդուին երկու միջադէպք, որոնցմով փոքր 'ի շատէ կը պարզուի վերջին ժամանակի Թոնրակեցւոց պատմութեան սկզբնաւորութիւնն։ Հեղինակս կը պատմէ նախ, թէ Բօռնիմասորի վանաց մէջ Յովհաննէս անուամբ առաջնորդ մի կար, որ ստութեամբ եպիսկոպոս ձեռնադրելով 14 քահանաներ ձեռնադրած էր, և կարնոյ կողմերը մեծ շփոթութիւն հանած. որ յետոյ հալածուելով 'ի Հայոց՝ փախաւ 'ի կողմանս Մանազկերտի, և կը շրջէր 'ի գիւղօրէս։

Բ. Կը պատմէ, թէ Զաքարիա Պատրիարքին և կաթողիկոս Հայոց դէմ յարուցած հալածանքի ժամանակ, — այն է յամի Ցեառն 1774–1781, — Մշոյ կողմերէն 'ի Կ. Պոլիս եկող նոր ադարձ հայազգի մէկն, որ Յովհաննէս կ'անուանէր, երկիցս ուրացաւ զքրիստոնէութիւնն. նա ինքն կրօնական անլուր մոլորութեանց հետ՝ քաղաքական ծանր յանցանք ևս գործելով, ութ ամիս արգելանաց և թիավարութեան դատապարտեցաւ։ Բայց յետոյ Պատրիարքին ձեռքով ազատուելով, գնաց 'ի կողմանս Խնուսայ, ուր ապա նորահնար ազանդ մի հնարելով, սկսաւ խընուսի և շրջակայ գիւղօրէից և գաւառաց բնակիչները խոտո-

1. Այս անտիպ գրութիւնս, որ այժմ կը գտնուի մեր Ձեռագրատան մէջ, շատ և շատ հետաքրքրական և կարևոր նիւթեր կը պարունակէ ժամանակակից պատմութեան և Հայոց յանժամու կացութեան վերայ։

բեցնել 'ի քրիստոնէական սուրբ հաւատոց. որուն համար կըրկին անդամ շղթայակապ եղած 'ի Հայոց ղրկուեցաւ յԷչմիածին։

Սակայն հոս կարևոր կը համարիմ, բոլոր իր մանր պարագաներովը մէջ բերել Մէհէրեանի մեղ աւանդած յիշատակարանը, որ պատմելով յիշեալ Յովհաննէսի Մուշէն 'ի Կ. Պոլիս գալն, — անտի 'ի Վենետիկ 'ի վանս երթալն, — և քիչ օրէն իբրև դիւանել և մեղրամիտ վռնտուիլն 'ի Կ. Պոլիս, — Բէյօղլիի մէջ ուղղափառ աղջկայ մի հետ ամուսնանալն, — այլադաւանութեան դառնալն, — անուանափոխ ըլլալն և գործած չարութիւնքն Հայ կաթողիկեայց դէմ, և այլն, — կ'ըսէ. « Իսկ թէ չար և անօրէն պոռոգող Ապտուլլան յետ այսորիկ զիւմրդ աղանդաւոր եղև, և զամենայն հաւատս և զաղանդս և զնաւապս արհամարհէր, պատմեցիս ճշմարտապէս... : Մինչ քրիստոնեայն էր Ապտուլլան՝ ամուսնացաւ ուղղափառապէս. և յորժամ ուրացաւ ևս՝ գնայր առ կին իւր 'ի Բէյօղլի յամենայն աւուր։ Բայց եթող զկին իւր և չոգաւ 'ի Կարին և անտի 'ի Մուշ առ բդեաշխին Մշոյ, և ասաց ցնա. Գիտասջիր զի ես Հայ էի և թուրքացայ. բայց այժմ կամիմ Հայ լինել։ Եւ բարկացեալ բդեշխին՝ առաքեաց առ մօղայս իւր, զի ուսուցին նմա զառաճկութիւն։ Եւ յետ երկուց աւուրց մօղայք ծանուցին բդեշխին, թէ նա ուսուցանէ մեզ զառաճկութիւն, զոր մեք ոչ գիտեմք։ Եթող զՄուշ և եկն 'ի խնուս, և ծանոյց դատաւորին թէ ես կամիմ Հայ լինել. իսկ դատաւորն խնուսայ հրամայեաց նմա, թէ Երթ լեր Հայ։ Եւ նա չոգաւ 'ի գիւղն Մարուխ և ամուսնացաւ։ Յետ ամուսնանալոյն չոգաւ առ դատաւորն գաւառին, և ասէ ցնա. Կամիմ քահանայ ձեռնադրիլ, բայց ոչ ձեռնադրեն, թէ թուրքացեալ ես։ Իսկ դատաւորն առաքեաց զսպասաւորս իւր 'ի Կոբայ վանս, որ է 'ի Բուշլանուխ՝ կից ընդ Մանազկերտ գաւառին, ուր էր եպիսկոպոս մի, զոր բռնութեամբ բերին 'ի խնուս 'ի գիւղն Մարուխ, և ետուն զուրացողն ձեռնադրել քահանայ։ Յետ այսորիկ սկսաւ աղանդ չար սերմանել 'ի գիւղն Մարուխ և յայլ գաւառս, զոր Հայք ծանուցին Ղուկաս Կաթողիկոսին, որ և կալաւ զչարաճճիկն, և տարեալ յԷչմիածին, եդին 'ի բանտի, ուր եկաց մնաց ժամանակ ինչ. ապա զբուրձ իւր հատեալ՝ փոկ արար իբրև զպարան, և նովաւ էջ 'ի պարսպէն, փախեաւ 'ի գիշերի միոջ։ Եւ 'ի յանցանելն զնաւն ինչ, շունք հովուաց դիմեցին 'ի վերայ նորա. իսկ հովիւք՝ համարելով, թէ գող իցէ, կալան զնա, և տեսին զի չէր գող. և խնդացան, թէ փախուցեալ է. սորին վասն կալան զնա։ Իսկ ընդ լուսանալն եկին խնդրակք կաթողիկոսին, կալան կապեցին 'ի վերայ դրաս-

տուն՝ տանէին Էջմիածին։ Իսկ ուրացեալն աղաչէր զնոսա արձակել, զի 'ի պէտս նոցի։ Եւ 'ի յարձակեալն նոցա փախեաւ 'ի մէջ թփոց եղեգանց և մացառախիտ լերանց, և եկն վերըստին 'ի Խնուս 'ի գիւղն Մարուխ, և սկսաւ տարաձեալ զքիւրն իւր։ Բայց մինչ դաւառապետ պաշտպան իւր աքսորեցաւ 'ի Խընուսայ 'ի Կարին, և ինքն չարաճճին երկեաւ մնալ 'ի Խնուս, առեալ զկին իւր և զորդիս չոքաւ 'ի Կարին. բայց Հայք ոչ ընդունեցին զնա և ոչ յեկեղեցիս իւրեանց թողին մտանել։ Այլ սակայն մինչ դլխատեցին զպաշտպան իւր դաւառապետ՝ Խնուսայ, յայնժամ մահմէտականք կալան զնա, յամին 1801, և տանեն զնա, թէ թուրք ես դու և թուրքացեալ. և զիա՞րդ Տէրտէր եղեր։ Պատասխանի ետ նոցա, թէ զի բռնադատէք զիս, վերըստին թուրքանամ և թուրքացուցանեմ զորդիս իմ. և եղև զոր ասաց որդին կորստեան։ Բայց կինն ոչ թուրքացաւ, այլ բաժանեցաւ 'ի նմանէ, և գնաց ընդ հօր իւրում 'ի Խնուս»։

Արդ այս յիշատակարանով՝ խնդիրը բոլորովին պարզուած համարելու է, և այլ ևս չենք տարակուսիր եզրակացնել, թէ ստուգիւ «Բանալի ճշմարտութեան» գրութեան հեղինակն՝ այս չքահանայ Յովհաննէսն եղած է, զոր Սինոդի գործերէն մին քահանայ կ'անուանէ զնա և տաճկացեալ։ Ժամանակն և բոլոր միւս պարագայք իսկ զայս կը հաստատեն։ Բայց թէ այն գրքոյկը գրել տուող «ամենապայծառ Յովհաննէս վարդապետն» արդեօք նախայիշեալ տանուն եպիսկոպոսն է, թէ ընդհակառակն Խնուսի դատաւորը, այս կէտերս տակաւին մութ են մեզ համար, թէպէտև վերջինն աւելի հաւանական կ'երևի, ենթադրելով որ զՅովհաննէս–Ապտուլլահը ձեռնադրել տուողն և խրրախուսողը, թուրքացած հայ–Մանիքեցի մի պէտք է որ եղած ըլլար. ապա թէ ոչ տաճիկ մի չէր կրնար դիւրաւ հրաման տալ տաճկացած Ապտուլլահին, որ վերստին հայանայ։ Երկրորդ անոր ամբաստանուելն և մահուան դատապարտիլն իսկ՝ Ապտուլլահի և Հայոց մէջ ծագած մեծ շփոթութեան մի պատճառաւ թերևս եղած ըլլայ, զոր Հայք ամբաստանած էին իբրև յանցաւոր յօրէնս Տաճկաց։ Նախընթացին հետ՝ այս վերջին կէտերուս մասին իսկ ընելիք նորանոր յայտնութիւնները՝ կը թողունք Էջմիածնի ուսումնատենչ միաբաններուն, մնաւանդ թէ կը սպասենք անհամբեր. զի ունին ամենահարուստ դիւան մի նաև այս ժամանակի անցից և պատմութեան։

Այստեղ ստիպուած ենք, վերջացնել Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնրակեցւոց աղանդի ուսումնասիրութիւնը, թողով ուրիշներուն այն բազմաստեան բազմակնճիռ հարցը, թէ ի՞նչպէս տա-

բածուեցաւ այս աղանդս յԱրևելից (1) յԱրևմուտս, — կամ՝ ընդհակառակն, — և ծագումն տուաւ Կաբարացւոց, Բուլղար աղանդաւորաց, Բոգոմիլներուն և Ալբիգացւոց. և դարձնել ընթերցասիրաց ուշադրութիւնն ուղղակի Գր. Նարեկացւոյ թղթին վրայ, զոր կ'ընծայենք 'ի վայելս ուսումնասիրաց։

1. Ոմանք արդի յԵւրոպացի մատենագրաց Լանցին պաշտպանել, ընդհակառակն, թէ ոչ եթէ Արևելքէն՝ յԱրևմուտս, այլ Արևմուտքէն, — այսինքն է հարաւային Գաղղիայէն Ալբիժուաներ տարածեցին Ֆիրենց աղանդը Բուլղարաց, Դաղմատիոյ և ուրիշ արևելեան երկիրներու մէջ։ Սակայն դիտելու ենք, որ նախքան Bougre, — որ Bulgare, անուան կրճատումն է, — Ալբիժուաներուն մէջ պահուած է, որ զհակառակն ենթադրել կու տայ։ Երկրորդ, Բուլղար աղանդաւորաց հնութիւնը մինչև ԺԱ. դարը կը հասնի, մինչդեռ Ալբիժուաններունը համեմատաբար նոր է։ Մելդաց մեծանուն եպիսկոպոսը՝ Բոսիւէ, Բայտնուբեան Մեկնութեանը մէջ, — Ի. 7, — առաջին կարծեաց աւելի նպաստաւոր կ'երևի, յասելն. « Pour mieux porter le caractère de *Gog*, ils (Մանիքեցիք ԺԱ. դարու) étaient originaires de la *Gogarenne*, province d'Arménie, où ils s'étaient cantonnés ; et *ils venaient des Bulgares*, nation scythique, dont on sait que *Magog* a été la source ».

ԹՈՒՂԹ[1]

« Ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ, զոր գրեաց 'ի հոյակապ Ուխտն Կճաւայ[2], վասն կարծեացն անիծելոց Թոնրակեանց Ցանէսի եւ Ցամրէսի, որ ելն զգեստիւ ոչխարաց, եւ 'ի ներքոյ գայլ յափշտակող, որ եւ 'ի պտղոյ ծանուցաւ ամենից, զոր սուրբ վարդապետին լուեալ, գրեաց սակս ազատութեան[3] 'ի չար կարծեացն »։

1. Որ կը գտնուի « Թղթոց Գրքին » մէջ. ուսկից ապա գաղափարեց բարեյիշատակ Հ. Բառնաբաս Վ. մեր Եսայեան, յամին 1851 Հռոմ եղած ժամանակ, և բերաւ 'ի վանս։ Իսկ բնագիրն « Թղթոց Գրքին », — որ այն ժամանակ Անտոնեան Հարց Մատենադարանին մէջ կը գտնուէր և այժմ չգիտեմ ո՞ւր, — գրուած է 'ի Հռոմկլայ, 'ի Թուին Հայոց ՉԽԸ, — այսինքն է Հռոմկլայի առնուելէն քիչ ետքը, — Հռոմկլացի Թովմաս քահանայի ձեռքով. որուն Նշանաւոր Ցիշատակագիրը կը գտնուի մատենին վերջ, բայց 'ի վերջոյ Թերի։ Հոն կը պատմէ յիշատակագիրն՝ Հռոմկլայի պաշարումն, առումն և Հայոց քաջաց կոտորածը։ Ձեռագիրն է բոլորգիր՝ բամբակեայ Թղթի վրայ գրուած։

Նախկին օրինակն կամ բնագիր գրչագրին Թովմայի՝ եղած էր Գրիգորիսի վկայասիրինն, և կը հասնէր ցէջն 175, ուր կայ և Հայրապետիս Ցիշատակագիրն այսպէս. Զվանրամ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի յիշեսջիք յաղաւրս ձեր, ով երջանիկ դասք ուղղափառաց խմբիցդ ասքանագեան սեռի. Շիլ. թուականիս »։

2. Ցասներորդ դարուն մէջ հոյակապ հռչակուած այս վանքիս անունը՝ գրէթէ ազգային մատենագիրք առ հասարակ 'ի մոռացութեան թողած են, — չգիտեմ ինչպէս։ Հռիփսիմեանց Պատմութեան հեղինակը միայն կը յիշէ զայն, իր հնագոյն արարուածովն ի միասին, այսպէս. « Եւ անտի փոխին, և գնացեալ 'ի գաւառն Մոկաց, Սուրբ-Խաչ կոչեցեալ տեղի, որ և մեծ աքանչելիս կատարեաց Աստուած 'ի ձեռն նոցա պատուական խաչիւն Եսայեայ և Դանիելի, որում ես և դու հասու, և մեզ երկրորդել զի։ Կձաւն կոչեցեալ տեղի՝ դիւաց լցեալ պաշտամամբ, հասեալ անդ առաքելական քահանայիցն և սրբոց կուսանացն, զընդդիմամարտն արգելուին զձիոցն. յորում զայրագնեալ դիւացն՝ դիմեալ 'ի վերայ խեղէին, ծռէին, պնչատէին զպաշտօնեայս իւրեանց... վասն որոյ և տեղին կոչեցաւ Կճաւ, որ և յետոյ զտեղին հաստատէ վասն սուրբն Գրիգոր »։ Երզնկացին ևս մէջ կը բերէ այս տեղիս (Տես 'ի Տօնապատճառն, 981) առանց նորութեան, ըսելով. « Վասն որոյ տեղին կոչի Կճաւ (իբր) թէ 'ի յայսմ տեղւոջ կձատեին դևքն զմարդիկ »։ Թէ՛ Երզնկացին և թէ՛ իր նախորդն ուղած են Կճաւ անունը կծել և կամ կձատել բայէն յառաջ բերել, բայց 'ի զուր. զի կձատել բայն իսկ բացառութիւն կը կազմէ մեր լեզուի և բառարաններու մէջ։ Ուստի կամ Կրձատ ուղղագրելու է Կճաւն, և կամ՝ կրճատել բայէն ծագած ըլլալու է։ Եւ իրօք Հռիփսիմեանց Պատմութեան, Էջմիածնի Օրինակին մէջ « Կրձատ » գրուած է, այսպէս. « Սապէս և 'ի Կրճատն կոչեցեալ տեղի դիւաց »։ Այս վանքս կը գտնուէր Մոկաց գաւառին մէջ, և անշուշտ իր հնութեան համար համբաւաւոր կը համարուի ատ։

3. Դիտելու ենք, որ յամի Տեառն 987 ժամանակամիջոցը կը յիշեցնէ մեզ,

«Տէր Հայր[1], զոր գրեմն, իբր չհաւատալի համբաւ՝ չար տե-
» ղեկութեամբ, զի թէպէտև յորոց լուանն հաւատարիմ կարծէին,
» և չէր ինչ խէթ կարծեաց քինիւ՝ ոչ այլ ինն ունի կերպարան
» հակաճառութեան. քանզի լուայ, թէ յանյիշելի ամենաղաղիր
» մծղնէութիւն աղանդաւորութեան անիծելոց Թոնրակեանցդ
» 'ի միջի ձերում բարեխորհիցդ յիշատակի[2]. և հիացայ զար-
» մացայ ընդ այդպիսի անյարմար երեսս[3] բանի՝ Աստուծոյ ա-
» տելեացդ, որ ասեն զձէնջ ասել առաւել զայդ գիտնական ա-
» նուն Մուշեղայդ[4], թէ Ցեղեկացեալ եմք 'ի մերմէ առաքեալ

յորում կեղծաւոր Թոնրակեցւոց աղանդին պատճառաւ և աղանդաւորաց մէջ՝ սրբասունքն անգամ 'ի Հարս վանորէից ամբաստանուեցան իբրև անոնց համախոհներ։ Անոնց մէջ էր և սուրբն Գրիգոր, զոր թշնամիք Ղայր կ'անուանէին, այն է ուրացեալ 'ի հաւատոց։ Այս բանս քննելու համար, նշանաւոր վարդապետաց և իշխանաց ժողով մ'եղաւ 'ի Թագաւորանիստն Անի, ուր և Գրիգոր արդարացաւ։ Բայց որովհետև ամենուն ծանօթ չէր իր անմեղութիւնն, անոր համար ստիպեցաւ ասոր անոր թուղթեր ալ գրել, թէև այս թուղթս անձնական ջատագովութիւն չերևիր։

1. Հօս յիշուած «Տէր Հայրը» Կճաւ կամ Կրճատն վանքի վանահայրն է. սակայն դժբաղդաբար ինչպէս յիշեալ վանքին, այսպէս և անոր վանահայրերու մասին տեղեկութիւնք մեզ հասած չեն. հետևաբար չենք կրնար ըսել, թէ ո՞վ և ինչպիսի՞ մէկն էր. թէպէտև Ս. Գրիգոր անոր վերայ մեծ համարումն կը ցուցընէ այլ և այլ տեղեր, բայց ոչ առանց կասկածի։ Այս վանահօրս վերայ ևս ամբաստանութիւնը եղած էին, և մինչև Գրիգորի առանձնարանին մէջ տարածուած. որոնց թէպէտև սուրբ վարդապետը չէր ուզեր հաւատալ, բայց իր, — և իրմէ աւելի՝ իրեններուն, — գայթակղութիւնն ուղղելու համար գրեց անորոյս նամակս, յորդորական բանիւ։

2. Որչափ որ մեղմօրէն բացատրութեամբ «յիշատակի» գրած է Գրիգոր, իր մտերիմ բարեկամը չխռովելու համար, սակայն կ'երևի, թէ կամ այն վանքի միաբաններէն իսկ ստուգիւ Թոնրակեանց թակարդին մէջ ինկողներ եղած էին, բարեմտութեամբ. և կամ, — ինչպէս Նարեկացւոյն հետագայ խօսքերէն կը տեսնուի, — այն աղանդաւորներէն ոմանք չարութեամբ այս տեղեկութիւնս տուած էին Գրիգորի, որպէս զի զինքն ևս վատկին։

3. Դիտելու ենք, որ Գրիգոր այս ասութեամբ, միտք կամ կարծիք կը հասկնայ։

4. Այս Մուշեղիս յիշատակութիւնն առաջին անգամ կը գտնենք Նարեկացւոյ քով միայն, — իբրև Թոնրակեան աղանդաւորի, — որ գիտնական անուն իսկ ժառանգած էր իր ժամանակակիցներուն առջև. այս տեղեկութեանս համար յոյժ շնորհապարտ ենք Գրիգորի։ Բայց թէ ո՞վ էր այն, աշխարհիկ ոք և տոհմիկ, թէ ընդ հակառակն եկեղեցական, այս յայտնի չէ։ Սակայն ժամանակն և ժամանակակից դէպքերն 'ի նկատի ունենալով, շատ հաւանական է, որ Կարուց իշխեցողն Մուշեղ Բագրատունի Աբասեանն ըլլայ. որ ըստ վկայութեան Ասողկայ, — Գ. 11 և 12, — յամի Տեառն 984 պատերազմ իսկ բացաւ իր հօրեղբօր Սմբ-

» թղթարերէ, որ չեն նոքա աւտար յառաքելական դաւանու-
» թենէ. և ըղձալ բաղձաւ մեծաւ փափագանաւք հաւասարիլ
» մասին նոցա, և խառնիլ յարեան ընդ կոտորեալսն 'ի սրոյ
» վրէժինդիր հեթանոս Ամիրային Ապլ-Վարդայ[1]. որ արդարև
» դաւազան սրամտութեան 'ի ձեռին Ցեռան Ցիսուսի. և թէ
» յո՞ր դիրս հրամայէ նզովել զոք, և զերջանիկ տեառն մերոյ
» Անանիայի զզարմանագիծ հակաճառութիւն նամակին, զրա-
» բանականս ասել[2], կամ անպատեհս, կամ ոչ Աստուծով խաւ-
» սեցեալ։ Արդ եթէ այդոքիկ ազդեցան 'ի ձէնջ, թողում ա-
» սել թէ հաւանեցան, և անխայեմ գրել թէ ճաշակեցան, ապա
» գլխաւորեցաւ առ ձեզ նախադրեալն, թէ կերակուրք նոցա
» ընտիրք՝ զազրացան։

» Բաղում ինչ աստուածային և առաքելական, ամենայն ինչ
» ուրացեալ է 'ի նոցանէ[3] և խափանեալ յաստուածային կար-
» գաց։ Զեռնադրութիւնն, զոր Առաքեալքն 'ի Քրիստոսէ ըն-
» կալան։ Եւ Հաղորդութիւն մարմնոյ նորա, զոր ասաց Առա-
» քեալ, եթէ Զհացն[4] Հաղորդութեան ճաշակելով, զնոյն ինքն

բատայ Տիեզերակալի դէմ։ Ցետոյ զեղխութեամբ շուայտելով՝ ախտաւորութեան տուաւ ինք զինքը բոլորովին, և դաշնադիր ըլլալով Դունայ այլազգի Ամերային հետ, հրաւիրեց զայն 'ի Շիրակ, յաւեր և յապականութիւն երկրին։

1. Այս անունս իսկ առաջնոյն պէս անծանօթ է մեզ. ուստի կամ ըլլալու է ամիրայն Դունայ Ապլ-Հաձոյ, կամ ամիրայն Գողթան՝ Ապուտղուփ, և կամ Ատրպատականի արշաւադիր բռնակալներէն մին, զոր Գրիգոր յայնժամու սովորութեան համաձայն ամիրայ և վարդ թարգմանած է։ Ինձ կ'երևի, թէ անուամբ շատերուն անծանօթ այս բռնակալը, իր մարդախոշոշ գործերովն ամենուն ծանօթ պէտք է որ եղած ըլլար Ժ. դարուն. մանաւանդ թէ նոյն ամիրայն ըլլալու է, որ Մուշեղայ թելադրութեամբ, յամին 984, թափեցաւ 'ի Շիրակ, և հրով այրեց Հոռոմոսի վանքը։ Ասողիկ, — Գ. 13, — Ապուտղուփայ գործած կոտորածին հետ՝ հայազգի ինկողներուն վերայ ուրիշ բան մ'աղ կը պատմէ, զոր ինձ լռել միայն արժան է։

2. Գրիգորի այս խօսքերէն կ'երևի, թէ Կճաւայ վանահայրը, բանիւ կամ գրով դէմ խօսած էր Անանիայ Նարեկացւոյն և մէկ կողմէն համարձակութիւն տուած էր Թոնրակեցւոց, միւս կողմէն ալ գայթակղեցուցած էր ողջամիտներէն զոմանս։ Այս բանէս, այսինքն է Կճաւայ վանահօր՝ Անանիայ Նարեկացւոյ դէմ ցուցուցած հակառակութենէն, — եթէ ստոյգ է, — կարելի է հետևցնել, թէ կամ Ժ. դարուն Կճաւայ և Նարեկայ վանքերն իրարու նախանձընդդէմ դիրքի մէջ էին, և կամ այն վանահայրն ստուգիւ իր միաբանութեան մէջ ևս տարածել կ'ուզէր Թոնրակեան աղանդը։

3. Թոնրակեցիները կ'ակնարկէ այս տեղ, յայտնի է, և ոչ թէ յիշեալ վանքի հասարակութիւնը։

4. Այս պայծառ վարդապետութենէն յայտնապէս կը տեսնուի, թէ Գրիգորի

» զԱստուած մարմնեալ 'ի մարմնի ընդունելիք և ճաշակեմք, զոր
» Սմբատ՝ հասարակաց կերակուր՝ զարտասփելին վարդապե-
» տաց[1]։ Եւ զծնունդն հոգեւոր երկանցն՝ որ 'ի Ջրոյ և Հոգւոյ,
» ծանուցեալ, թէ որդիս Աստուծոյ գործէ, ջուր ինչ լուալեաց
» զնոյն նոցին ուսոյց։

» Եւ զաւրհնաբանեալ զաւր կիւրակէին, յորում արար
» (Բանն Աստուած) զլոյսն առաջին, և կատարեաց զլոյսն[2] յա-
» րութեան իւրոյ 'ի նմին. և զլոյսն կենարար գալստեանն՝ նո-
» վաւ տնօրինեաց, զայն պատկեր[3] պաշտելի աւուր՝ ընդ այլոցն
» զուգաթուեալ նոցին թարգմանեաց[4]։ Արդ՝ զորս յայսցանէ
» զնոցա գիտեմք խափանեալս[5] ոչ առաքելական կամ՝ աստուա-

հետ՝ Հայաստանեայց եկեղեցին իսկ կ'ընդունէր. — լռելեայն, — թէ մէկ տեսակաւ, այսինքն է սրբագործեալ հացիւ, — որ ոչ ևս է հաց, — հաղորդուողներն իսկ հաւասարապէս զնոյն ինքն զԱստուած մարմնացեալ և կենդանի կ'ընդունին. և կը յանդիմանուի անոնց տկարամտութիւնը, որք ծիսականը՝ վաւերականին հետ չփոթելով, կամ լաւ ևս վաւերականութիւնը՝ ծիսին զոհելով, կը կարծեն սխալմամբ, թէ հացի տեսակաւ հաղորդուողները՝ զուրկ կը մնան յարենէն Քրիստոսի։ Եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ըսինք, որովհետև եթէ այս վարդապետութիւնս իրաք իրենը չըլլար, ոչ Ս. Գրիգոր պիտի իշխէր վարդապետել, և ոչ ալ եկեղեցին պիտի լռէր ներողամտութեամբ։

1. Թէպէտ և այսպէս ընդօրինակուած է, բայց ուղիղը վարդապետաց պիտի ըլլայ։

2. Այս ընթերցուածս կարելի էր ուղղել, յոյս յարութեան, որովհետև Քրիստոսի յարութիւնը մերինին յոյս և նախատիպ օրինակ եղաւ, և ոչ թէ լոյս. սակայն հետևեալ նախադասութենէն կը տեսնուի, թէ Գրիգոր տարբեր մտքով «լոյս» գրած է. այսինքն է Ս. վարդապետս կը համարի, թէ յաւուր կիւրակէի եղած ըլլայ առաջնաստեղծ լոյսը կամ առաջին արարչագործութիւնը. կիւրակէի կատարուած ըլլայ լոյսն յարութեան, կամ լաւ ևս երկրորդ արարչագործութիւն մեռեալ բնութեանս. կիւրակէի պիտի լինի նաև Քրիստոսի գալստեան կենարար լոյսը, զոր յարութեան լուսովը տնօրինեց, կամ լաւ ևս պատրաստեց մահկանացու մարդկութեան համար։ Դիտելու ենք, որ առաջին կէտի նկատմամբ Գրիգոր կը թուի տարաձայնիլ միւս Վարդապետներէն, որոնք Ս. Օգոստինոսի հետ՝ շաբաթը կամ կիւրակէն՝ օր հանգստեան կը համարին, և ոչ թէ արարչագործութեան։ Ուստի Գրիգոր կամ այլ ինչ կ'ուզէ հասկցնել անով, և կամ ըստ երբայականին կը վարէ զայն։

3. Այս բառովս կամ Կանոն կը հասկնայ, և կամ քանորդն աւուր եօթնեկի ամսոյ։

4. Այսինքն, ուսոյց կամ վարդապետեց իրեններուն, շարն Սմբատ։

5. Այսինքն է. թոնրակեցիք կիւրակէին հետ՝ անոր խորհրդաւոր նշանակութիւններն ալ կ'ուզէին խափանել, պատճառելով, թէ այն բաները ոչ առաքելոցմէ օրինադրուած են, և ոչ իսկ յԱստուծոյ։

» ծականս։ Զ՝Ներադրուբեան խորհրդական պաղատանս[1], զոր
» ինքն արարիչն ամենայնի (Յիսուս Քրիստոս) խոնարհեալ կըրկ-
» նեաց։ Թէ զաւազանն[2] ուրացեալ 'ի նոցանէ, յորում ինքն
» Քրիստոս մկրտեցաւ։ Թէ զՀաղորդութիւն[3] անմահութեան,
» զոր ինքն Տէրն բոլորից ճաշակեաց։ Թէ զմծղնէական ան-
» խաւիր պղծութիւնն, զոր Տէրն զհայեցուածն արդիլեալ խոտեաց։
» Թէ զնշանն երկրպագեալ, զոր Աստուածն մարդացեալ՝ յուն
» իւր բարձեալ կրեաց, իբր զփառս ինքեան և զիշխանութիւն։
» Թէ զմարդապաշտ ուրացութիւնն, որ դարշելի է և անի-
» ծեալ քան զկռապաշտութիւն։ Թէ զինքաձեռն քամահանաց[5]
» քահանայութիւնն, որ սատանայի է նմանութիւն։ Թէ զպա-
» կին ամուսնութեան անդոսնութիւն, զոր Տէրն ինքեա՛ն[6] պան-
» չելեաւք, և մարբն իւրով Աստուածածնաւ յարդեաց և պա-
» տուեաց, զպսակն անդոսնեն, և զոր սիրով մերձենան առ

1. Այս տեղ «պաղատանք» բառով՝ կամ ընդհանուր, և կամ մանաւանդ տէրունական աղօթքն «Հայր մեր» կը հասկնայ հեղինակս։

2. Այսինքն է Մկրտուբեան խորհուրդը, զոր անկարօտն մաքրութեան Քրիստոս ընդունեցաւ և ուսոյց կատարել։

3. Դիտելու ենք, որ այս տեղ ուղղակի վերջին Ընթրեաց վերայ է Գրիգորի խօսքը, և ոչ թէ ընդհանուր կերպով Հաղորդութեան վերայ, զոր արդէն յառաջագոյն մէջ բերաւ։ Ամբատ մերժելով Քրիստոսի Ընթրեաց հաստատութիւնը, մերժած էր նոյնպէս ոչ միայն Տեառն մերոյ կենարար մարմնոյ և արեան Հաղորդութեան ճշմարտութիւնն, այլ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տներէն հնագոյնն և նուիրականը, զոր այնքան շքով և պատուով կը կատարէին։ Այս պատճառաւ ուրեմն Գրիգոր մեծ կարևորութիւն տալով, առանձին յիշատակած է զանոնք, իբրև կրկնակի և կարևոր նիւթեր՝ Ամբատայ ուրացութեան։

4. Գրիգորի այս տեղին չհասկցուելու չափ մութ է. սակայն ինձ այնպէս կը թուի, թէ ըսել կ'ուզէ (Ամբատայ համար) ուրանալով Քրիստոսի աստուածութիւնն, իբրև լոկ մարդ կը դաւանի զնա. և կամ ինք զինքը պաշտելի ընելու համար՝ կ'ուրանայ Քրիստոսի աստուածութիւնը։

5. Այս բացատրութեամբս կ'ակնարկէ աղանդապետին այն յանդուգն ձեռնարկութիւնն, որով ինքը, — թէև սոսկ աշխարհական մ'էր, — բայց արհամարհելու համար զխորհուրդն Քահանայութեան, ձեռնադրութիւններ կ'ընէր։

6. Այս տեղ՝ Կանայ Գալիլեացւոյ հարսանիքը կը յիշեցնէ, զոր պատուելու համար հօն գանուեցաւ Յիսուս իր մօրը հետ, և աքանչելեաք զջուրն 'ի գինի փոխարկեց։

7. Այս նախադասութեամբս, — դիտելու ենք, — որ Գրիգոր ուզած է թոնրակեցւոց այն մոլորութիւնը մէջ բերել, որով կ'ուրանային Պսակի խորհրդական մասն, և իբր բնական դաշինք մի կը համարէին զայն։ Եւ որ շարագոյն է, այդ դաշինքն իսկ՝ ամէն առն և կնոջ համար և ամէն պարագայից մէջ օրինաւոր և վաւերական կը համարուէր, բաւական էր, որ անոնք բնական յօժարութիւն ու-

» յերեարս, կատարեալ սէր Համարին և յԱստուծոյ, և հաճոյ
» Քրիստոսի, թէ Աստուած սէր է, և զսիրով միաւորիլն կամի
» և ոչ զպատակ։ Թէ զերախայրեացն կատակերգական[1] երգի-
» ծանութիւնն, զորս Աբել և Նոյ, և Աբրահամ և Դաւիթ, և
» Սողոմոն և Եղիայ աստուածային բարկութեան ցուցին հաշ-
» տարարութիւն։ Թէ որ զգլխաւոր[2] աղանդին իւրեանց դար-
» շութեան (զգլուխն) յանդգնեալ Քրիստոս անուանեն, զոր Քրի-
» ստոս կանխաւ վկայեաց, թէ Յարիցեն սուտ մարգարէք. և այս
» է ասելն մարգարէին, թէ Խորհեցաւ անզգամն 'ի սրտի իւրում,
» թէ ոչ իցէ Աստուած։

» Արդ այսոքիկ են քննաւորիդ Մուշեղայ՝[3] անխոտոր հաւա-
» տոյ առաքելականքս[4]։ Արդ զայսոսիկ հաւրեղբայրն մեր և
» վարդապետ մեծաւ քննութեամբ խնդիրս արարեալ, իբրև
» զԱստուծոյ ջատագով, և անդստին իբր զիմաստուն նախամար-
» տիկ տապալեաց զառասպելաբան[5] հայհոյութիւն անաւրինելոցն
» Թոնրակեանցն, թէ (ապա թէ) ոչ՝ մեք զանուն պղծոցն 'ի
» համբաւուց 'ի սակաւ ինչ լրոյ գիտէաք։ Արդ՝ զի՞նչ պարգևս
» ընտրութեան տեսեալ 'ի գարշելին Կումբրիկոս[6], և կամ յի-

ենենային իրարու հետ միանալու, թէ և այդ յօժարութիւնը առանց զուակասերութեան նպատակի, այլ պարզ հեշտութեան համար ըլլար։

1. Տեղիս ուղղակի ակնարկութիւն է Թոնրակեցւոց այն մոլորութեան, որով կը ծաղրէին, — այլ և այլ ծաղրապատկերներով և անհեթեթ պատմութիւններով, — քրիստոնէից՝ Աստուծոյ կամ անոր պաշտօնէից ձօնած նուէրները, տասանորդներն և պտղիները։

2. Ինչպէս կանխաւ ըսինք, Թոնրակեցիք իրենց գլխաւոր աղանդապետը Քրիստոսի տեղ կը պաշտէին. Բայց Սմբատ առաջինն եղաւ, որ կամ բռնի և կամ իր ըրած կախարդութիւններովն՝ ինքզինքն իբրև Քրիստոս երկրպագել տուաւ իր հետևողներուն, և այս է Գրիգորի ակնարկածը։

3. Այս Մուշեղն՝ վերոյիշեալին հետ նոյն է, որուն ջատագով կանգնած էր Կըճաւայ վանաց վանահայրը։ Գրիգոր անուղղակի կերպով առ այն կը խօսի. զի իր նամակն վերջնոյս ուղղած էր։

4. Հօս կամ հենգնօրէն զՄուշեղեանս կը յանդիմանէ Գրիգոր, և կամ մէջ բերած մոլորութեանց և ուրացութեանց դէմ իրմէն յաւելցուցած վարդապետութիւնքը միայն « առաքելական » կ'անուանէ։

5. Եթէ ուրիշ ապացոյց չլիներ, այս պարագայս իսկ բաւական զօրեղ ապացոյց մ'էր, թէ Թուղթս Գրիգորի Նարեկացւոյ հարազատ գործ է, թէ և այն թղթի մակագրութիւնն ուրիշ յետագայ գրչէ մի յարմարեալ է, իբրև հիմն և ենթակայ ունելով իրեն դարձեալ այն Թուղթը։ Այո՛, Գրիգոր, — թէ շատ՝ անոր հարազատն Յովհաննէս — կրնար հօրեղբայր անուանել զԱնանիա Նարեկացի, զի ստուգիւ այնպէս էր, և այս բանս ուրիշ յաղբերաց իսկ քաջածանօթ է։

6. Այսպէս կ'անուանէր ինք զինքը Մանի. դեռ իր աղանդը չի հնարած. բայց

» չատակ բարոյ 'ի Սիմոն, և կամ յոյս ակնկալութեան 'ի նեռն,
» որոց նոցա են աշակերտեալք. որ զերախտիսն անպատում՝
» բարեգործութեան չարչարանացն մոռացեալ, զնոսա կարդան
» ապաւէն, որ զնոցանէն ստացեալ։ Որք են շարք չանց և գու-
» մարք գողոց, և գունդք գայլոց և դասք գիւաց. և ազինք
» աւազակաց և կոյտք կերչաց, և բոյլք բարբարոսաց և խում-
» բքք խաչահանուաց, և ժողովք չարեաց և ալք արեանց, և
» երամք թունաւոր աւձից և վտառք մարդադէմ գազանաց, և
» կաճառք կախարդասարաս աղանդաւորաց. և ոչ միայն եկեղե-
» ցականաց, այլ և հեթանոսաց են անգոսնելիք։

» Քանզի և այն հզաւր[1] այր՝ խնդրող վրիժուց նախատանացն
» Քրիստոսի, որ զանիծեալ զնախնիս նոցա խայտառակամահ
» սատակեաց, զայս ինչ ասէր ցերկրորդն[2] Յամրէսի, թէ Քրիս-
» տոս յերիր աշուր յարեաւ. արդ մինչ դու զքեզ Քրիստոս
» անուանես, ապականեալ զքեզ և թաղեմ, և դու զկնի երեսուն
» աշուր կենդանացիր, ես գիտեմ թէ Քրիստոս իցես. թէպէտ
» այնքան աշուրքք բազմաշք յետոյ յարիցես։ Արդ նա մերձ
» էր և դրացի դառնացողացն մոլեգնութեան. և զայն լուր 'ի
» բազմաց ճառողաց կրթեալ էր, և Քրիստոսի ճշմարիտ յա-
» րութեանն ամենայնի հաւատայր. և զնոցայն այպն արարեալ՝
» իբր զարժանիս հենդնելոյ եթող յիշատակ բանից գովելեաց.

չեմ կարող պնդել, թէ Գրիգորն ևս նոյնը կը հասկնայ, և ոչ այլ ոք. որովհետև այս անունս արևմտեան աղբերաց միայն ծանօթ է, և կը դրուի Կիբրիկոն Κίβριχον, Urbicum, Corbicium: Գրիգորի գործածած ձևն՝ յունին աւելի մերձաւոր է Յուստի կամ Փոտէն և կամ Ս. Արքելաւոսէն փոխ առնուած է. բայց Նարեկացւոյն ընծայածն աւելի ուղիղ կ'երևի։

1. Մեր պատմագիրներէն ոչ ոք կը յիշէ յանուանէ այս նոր Եղիազարոս, և ոչ ալ անոր վրէժխնդիր գործը, զորս դժբաղդաբար քօղարկելով մէջ բերած է հմուտն Գրիգոր. հետևաբար մենք ալ չկարենք ստուգութեամբ նշանակել անոր ո՛վ ըլլալը. սակայն երկբայութեամբ հաւանական կը համարինք ըսել, թէ Բագարատ Բագրատունին եղած ըլլայ, որ Յովհաննէս Ովայեցի կաթողիկոսին ժամանակից էր։ Այս իշխանս, — զոր պատմագիրք մեր հզօր և յոյժ կրօնասէր կ'անուանեն, — թէպէտ և յետոյ Հագարացւոց Ամիրապետին և որոյն առջև թուլնալով՝ առ երեսս ուրացաւ իր հաւատքը՝ կեանքն ապրեցնելու համար. սակայն յառաջագոյն միշտ պաշտպան հանդիսացած էր Քրիստոնէութեան և սուսեր հատու անհաւատից. այնպէս որ Ամերապետին դուռը կանչուած ժամանակ իսկ՝ Ս. Կոտակարանաւ և դասուք քահանայից չքաւ անդ։ Եւ կամ Սմբատ Ա. էր, եթէ Աստղկայ հետ ընդունինք, որ Թոնրակեցւոց աղանտապետը՝ Յովհ. Պատմաբան կաթողիկոսի ժամանակ 'ի վեր երևեցաւ, և ոչ թէ Ովայեցւոյն։

2. Երկրորդ Յամրէսի անուամբ՝ զաղանդապետն Սմբատ կը հասկնայ Գրիգոր, — ինչպէս ըսինք յառաջագոյն, — և այս բանս յայտնի է ոչ միայն Գրիգորի այն խօս-

» քանզի և զայն Աստուած՝ և ոչ երկրային խորհուրդ անկեաց.
» հրամայեալ անտեսեաց նովաւ չարաւ զչարին խրատեալ և
» կամ սատակեալ. որպէս զվիշապն ահագին հնդկային[1] եւ
» կերակուր, և զՀրէայսն՝ Քաղդեացովքն խրատեաց, և զխա-
» չահանուանն՝ Ցիտոսիւ և Վեսպասիանոսիւ և Ադրիանոսիւ դա-
» տեալ խորտակեաց. և զեգիպտականացն ազգ՝ Կիւրոսիւ կործա-
» նեալ կրկին կշտամբեաց. և մեծ հեծան հարուածոց ասի նոյն
» ինքն Բելիար կախեալ 'ի տաճարին հրամանաց ահաւորին։
» Արդ զեռն՝ Աստուած գիտացին զՄիածինն և դատաւոր ա-
» մենայնի դատանեցին, և պիղծն Սմբատ կրկին Սիմոն՝ իւրոցն
» դատնարմատ և որոմնարոյս աշակերտացն՝ զինքն եւ երկիրպա-
» գանել. որպէս մոգն այն[2] Սամարացի, և Մենանդոս և Պիւ-
» թագորաս՝[3] անգրական և հեթանոսական իմաստասէր։ —

քերէն, որ կ'ըսէ, — Թոնրակեցւոց համար, — թէ « Զգլխաւորն ազանդին իւ-
րեանց Քրիստոս անուանեն », այլ նոյն իսկ հետևեալ պարբերութենէն, ուր յիշեալ
դէպքը օրինակներով պատմելէն վերջ անմիջապէս կը յարէ. « Արդ զեռն՝ զԱ-
տուած գիտացին զՄիածինն... և պիղծն Սմբատ... զինքն եւ երկիրպագանել »։

1. Այս տեղիս՝ ակնարկութիւն է Յովբայ, գլ. ԼԹ. 28ին, ուր աներևոյթ վիշապի
զգալի նկարագրութիւնն ընելով, կ'ըսուի. « Կերակրեսցին նովաւ ազինք, և բաժա-
նեսցեն զնա ազգք Փիւնիկեցւոց », և այլն։ Հնդկային ըսելով՝ այն ծովը կը հասկնայ
հաւանօրէն Գրիգոր, որ աւելի ծանօթ էր հնոց՝ իր վրայ եղած զանազան առաս-
պելաբանութիւններով. և կամ Ս. Գրոց տարբերութարգմանութիւն մ'ենթադրել
կու տայ։

2. Դիտելու ենք, որ զՍիմոն Մոգը կը հասկնայ Գրիգոր, զոր քիչ յառաջ յիշա-
տակեց իբրև նախատիպ կախարդին Սմբատայ։ Անոր Սամարացի ըլլալը՝ Գործոց
Առաքելոցի Ը և Թ գլուխներէն գիտէր հաւանօրէն Գրիգոր։ Սակայն որքան հե-
ղինակն անոր, — յամին 36, — 'ի Սամարիա գտնուին և Փիլիպպոս առաքեալէն
հոն մկրտուիլը միայն կը յայտնէ մեզ։ Յուստինոս, — Apol. I, C, 26, — անոր
ծննդավայրը Գիտտոն աւանն եղած կը համարի Սամարիայի մօտ. իսկ Յովսե-
պոս, - Ant. Iud. l. XX, C, 7, 8, §. 2, - Գիտտոնացի անուանեալ Սիմոն մի կը
յիշէ, ծնեալ 'ի Կիպրոս կղզի։ Ուստի այս և ուրիշ հին ազգաց տարաձայնութենէն
կը հետևի, որ այլևայլ Սիմոն մոգեր եղած ըլլան, Սամարացւոյն պատուին արժա-
նանալու համար. զի Յուստինոս կ'աւանդէ, թէ Կղզդիոս կայսեր ժամանակ, Տիբե-
րիսի մէջ արձան մի կանգնուեցաւ Սիմոնի, այս վերտառութեամբ. Simoni, Deo
Sancto. Եւ իրաք յամին 1574 գտնուած կ'աւանդուի յիշեալ կղզւոյն մէջ, 'ի Հռովմ
սիւն մի, որուն վրայ գրուած էր. Simoni Sancto Deo Fidio Sacrum:

3. Նարեկացւոյ այս բացատրութիւնս Ս. Եպիփանու Հերձուածոց գիրքը կը յի-
շեցնէ մեզ, և կամ լաւ ևս այն գրութեան հայերէն համառօտ թարգմանութիւնն,
յորում « հեթանոս » և « գնացողական » գրուած է, փոխանակ « անգրական »ի։
Գրիգորի զնա յիշատակելուն պատճառն իսկ այս գրուածքէս յայտնի է, այսինքն է,
զի « զինքն Աստուած անուանեաց փասն իմաստասիրական », որպէս Սմբատ կախարդու-
թեամբ։

» Արդ ամենեքին նուազս 'ի յոքունց և սակաւս 'ի բազմանց
» գծագրեցի և Ստամ լսել 'ի բանից ձերոց. քանզի առաջի է
» սէրունական կանոնի սահման. Եւ 'ի բանից քոց արդարացիս
» և 'ի բանից քոց պարտաւորեցիս։ Այլ եթէ ընդ գրաբա-
» նութիւն[1] նոցին զարմանայք, գիտեմք և զսատանայ՝ սաղմոս
» ասացեալ յաւր փորձութեան ամենափրկչին։ Եւ արդ եթէ
» ոչ անէծս կրկին և նզովս բազմապատիկս ոչ արձանացուցանէք
» սկզբնահաւրն նոցա Սմրատայ, և մեռելոց նոցա և կախարդ-
» դական կրօնից և դաւանութեան նոցա, և զոր բարին կեր-
» պարանին՝ կրկին կղկղանս գրէք և առաւել ուրացութիւն վար-
» կանիք, և յիմ[2] նամակիդ ոչ նշանակէք՝ որով զձեզ անարատ
» յարմար է առնել, և զդայթակղութեանն խէթ տարադրել. և
» գիտէք և իմանայք եթէ վասն ձեր բարւոյ և խաղաղութեան
» և սիրոյ գրեցի և հոգացա (յ). զի (եթէ) ամրոցդ[3] այդ ապաս-
» տանի՝ 'ի պահողաց[4] դորին նենգեսցի, ապա՝ դուք ձեզէն պա-
» տուականութեան ձերում մնան եղէք. զի այդ Մուշեղ՝ վարդա-
» պետ զինքն գրէ, պարտ է ախոյեան զինել ընդդէմ հակառակոր-
» դին և զիարամն հատեալ՝ կարկատել, և զթերին պատսպարել և
» խաւարելոյն լոյս և աղ և խրատիչ լինել, ըստ աստուածային կա-
» նոնին. ապա թէ լոյսդ կարծեալ 'ի դմա՝ խաւար է, ստուգա-
» պէս աւձահար թովիչ է և անիմաստ դեղատու. զի գիտութիւն
» ոչ աւժանդակեալ մատամբն Աստուծոյ, ձայն է անընդրական՝
» անյարմարապէս ազդեցեալ, և պատգամ է նենգական՝ խա-
» փանիչ խաղաղութեան։ Եւ արդ ո՞ւր գիտութիւն դորա՝ ա-
» սելդ[5], թէ Յո՞ր գրոց ուսին նզովել զոք։ — Պաւղոս և զՀրեշ-

1. Զրաբանութիւն թերևս. վասն զի, — ինչպէս տեսանք, — Թոնրակեանց մէջ քիչեր կային, ընդհակառակն, գրաբանք կամ գրագէտք։

2. Այս տեղ Գրիգորի խօսքն՝ ուղղակի ամբաստանուած վանահօր՝ առ ինքն գրելիք պատասխանին համար առնելու է, և ոչ անոր յառաջագոյն առ Գրիգոր գրած ուրիշ նամակի մի. բայց թէ Նարեկացւոյն պէս առն Աստուծոյ, այս աղու և միանգամայն սպառնալից խօսքերն արդեօք իրենց վերջնական արդիւնքը ունեցան՞ Կճաւայ վանահօր վրայ, և թէ ի՞նչ պատասխան գրեց նա առ Գրիգոր, և ի՞նչ վերջ ունեցաւ յիշեալ վանահայրն, այս ամենայն անյայտ մնացած են ցարդ։ Սակայն անկէց վերջ եկող դարուց այն վանքի վրայ կափարշի մի պէս ծանրացած գերեզմանական խոր լռութիւնն՝ աւելի ձախող, քան թէ յաջող ելից կը թուին ըլլալ առհաւատչեայ։

3. Ամրոց ըսելով, անտարակոյս Կճաւայ վանքը կը հասկցուի, ուր ապաւինած էր աղանդաւորն Մուշեղ, և հաւանօրէն պաշտպաններ և համախոհներ ևս վաստկած էր, գիտնական վարդապետ ձևանալով բարեմիտ աբեղայից առջև, թէպէտ և ինքն թովիչ էր և դեղատու մոլորութեան։

4. Այն վանքին առաջնորդները կ'ակնարկէ։

5. Մուշեղայ այս և ուրիշ խօսքերը, զորս մէջ կը բերէ Գրիգոր, կը ցուցնեն, թէ

» տակն աւտարի[1] ոչ (՞) խորհող, նղովեալ և զնոյն կրկնեալ ոչ
» պատկառեաց. և Դաւիթ՝ զխոտորեալսն ինքն անէծ, կշտամ-
» բութեամբ ստորագրեաց։ Եւ Տէրն՝ զրնտաւ ահեկանացն դա-
» սալբութեանն ասէ. Երթայք յինէն անիծեալք. և զհերձուա-
» ծոդական չարափառութիւնն 'ի նուազ[2] դաւանութեանն որ
» զկնի Աւետարանին կանոնեալ[3] պաշտի կրկին[4], նղովեալ 'ի
» սուրբ ժողովոյն Նիկիա[5] ընկալաք և ուսաք. դարձուցեալ թղ-

կամ այդ անձը գրաւոր Հակաձառութիւն մի գրած էր ուղղափառաց դէմ, որոնք Թոնրակեանց դէմ նզովք կը կարդային, զգուշացնելու համար անոնցմէ զժողովուրդն. և կամ նա ինքն Գրիգոր բանիբուն մարդկանցմէ բանիւ և գրով շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ առած էր Նճաւայ վանականաց, անոնց վանահօր և Մուշեղի մասին, որոնք տակաւին անյայտ կը մնան ցարդ։

1. Հայերէն թարգմանութիւնը՝ զաւելին աւետարանողը կը գրէ. հոս ալ Գրիգորի կամ աղբիւրը տարբեր էր, կամ ինքն ազատաբար Ս. Գրոց օրինակները մէջ կը բերէ, և կամ այս տեղիս պակասաւոր է։

2. Այս երկու բառերովս « Իսկ որք ասեն », և այլն, դաւանաբանական նզովքը կը հակնայ սուրբ վարդապետս, զոր Աւետարանէն վերջ կ'ընթեռնուին 'ի լուր ժողովրդեան. մինչդեռ այսօր Հանգանակեն վերջ կը կատարուի։ Ուստի Գրիգոր « զկնի Աւետարանին » ըսելով կամ Հանգանակն ևս 'ի միասին ուզած է հասկցնել, և կամ Ժ. դարուն Հայաստանեաց եկեղեցին այժմեանէն տարբեր կարգաւորութեամբ կը կատարէր զայն։ Մեզ համար առաջին կէսն անտարակուսելի է, — Ի և Ը երորդ դարու հեղինակաց վկայութիւններով։

3. Այսպիսի կանոնադրութեան և « կրկին » գործադրութեան բուն ժամանակամիջոցն յայտնի չէ մեզ. բայց հաւանօրէն Զ երորդ դարէն և այսր պէտք է որ եղած լինի. այսինքն է, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հանգանակի ներմուծման ժամանակ։ Այսոր ապացոյց է այն աշքի զարնող երևոյթն, այսինքն է, առաջին անգամ Աբրահամ կաթողիկոսի և Ն. Շինողի դաւանաբանական Շրջաբերականներու և թուղթերու մէջ միայն կը հանդիպինք, յիշեալ Նզովքէն մէջ բերուած հատուածներու, որոց կը ձայնակցի ապա Լամբրոնացին, — Պատարագի Մեկնութեան մէջ. — իսկ անոնցմէ յառաջ ոչ այլ ուրեք։ Երկրորդ դիտելու ենք, որ այն նզովքը միայն Հայոց եկեղեցին կ'արտաբերէր 'ի ժամ Ս. Պատարագին, Յունացմէ և Լատինացմէ հեռանալու դիտմամբ. իսկ յիշեալ եկեղեցիք, — այսպէս և Դ և Ե երորդ դարու մեր եկեղեցին, — Մկրտութեան և ուխտադրութեանց ժամանակ կը պաշտէին զայն, զկնի Հանգանակին։

4. Կրկին բառով, — եթէ « Նուազին » վերաբերենք, — « Իսկ մեք փառաւորեսցուք » աղօթքը կը հակցուի, — զոր ազգային աւանդութիւնը Ս. Գր. Լուսաւորչին ընծայած է, բայց սրամիտն Հ. Յով. Գաթրճեան Զ երորդ դարուն չինուած կը ցուցնէ։ — Իսկ եթէ « պաշտի » բային վերաբերենք, կը նշանակէ, թէ կամ յիշեալ Նզովքն երկու պարագայից մէջ կը կատարուէր, այսինքն է 'ի ժամ Ս. Պատարագին և 'ի Մկրտութեան, և կամ առաջին կիրառութիւնն ընդհատուած ըլլալով, երկրորդ անգամ ևս կանոնեցին Հայք կատարել զայն այնպէս։

5. Գրիգոր այս տեղ միայն Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն կ'ընծայէ « Իսկ որք ասեն »

» թոցն պատասխանեցաց Պետրոսի 'ի Սահակայ՝ զորոշեալսն
» 'ի քաղկեդոնականացն նզովական բանիցն խրատեաց։ Եւ
» Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ գլուխք նզովականացն հաստատեցոց
» ընդդէմ Նեստորի, և Հենանիկոն թուղթն Զենոնի կայսեր, որ
» նզովէ յանուանէ զընտաւ հերձուածողսն. զի թէ որ 'ի մտանէ
» ունի թերութիւն՝ պատուիրանաւ պարտիմք նզովել, ո՞ըչափ
» առաւել զբազմհերձուած ժողովոյն զդասս, որ կարեալ են 'ի

Նզովքը, և անկէ միայն ընդունած. սակայն դիտելու ենք, որ անոր վերջի մասը, — որ հոգեմարտից դէմ է, — Կ. Պոլսոյ ժողովքէն ընդունած են մերքս։

1. Հօս յիշատակուած Սահակն և անոր պատասխանական թուղթն առ Պետրոս, — այսպէս նաև անոր ժամանակակից Պետրոսն — որոշ պարագայիւք յիշուած չեն. բայց հետևեալ բացատրութենէն, ուր Քաղկեդոնի ժողովոյն յիշատակութիւն կ'ըլլայ, կարելի ըսել առանց երկբայութեան, որ Ս. Սահակ Պարթևը չէ նա. որովհետև՝ Պարթև հայրապետս յիշեալ ժողովէն յառաջ արդէն վախճանած էր, հետևաբար և ոչ իսկ կարէր անոր մասին խօսել։ Ուստի կամ Սահակ Բ. կաթողիկոսն ըլլալու է յիշեալն, և կամ Սահակ Գ, որուն անուամբ ընդարձակ թուղթ մ'ալ հասած է մեզ, — 'ի թղթոց գիրս, — հետևեալ մակագրութեամբ. Բազայայտորիւն հանճարոյն աստուծաբանութեան հոգւոյն հարցն սրբոց ըստ առաքելական աւանդիցն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատարանութեամբ ուղղափառ և ճշմարիտ դաւանութեան Հայաստանեայց, ասացեալ սրբոյ վարդապետին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի և մեծի բարգևանչի՝ ընդդէմ երկարնակաց Նեստորականացն »։ Այս թղթիս մէջ, — ուր ընդհանուր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանաբանութիւնը կ'ըլլայ առ Հայաստանեայս, — Քաղկեդոնի ժողովոյն և անոր վերաբերեալ խնդրոց մասին իսկ երկարօրէն և խրատաբանական կերպով կը խօսուի, որ քաջ կը համաձայնի Նարեկացւոյ ըսածին, թէ « Զորոշեալսն 'ի քաղկեդոնականացն նզովական բանիցն՝ խրատեաց »։ Սակայն մեր ընդօրինակութեան խանդարուած և պակասաւոր տեղերէն դատելով, կրնանք ըսել, թէ անոր բնագրին մէջ ևս օտար ձեռք մտած է, և ուղիղ տասցուածներն ըստ կամս թիւրած կամ քերած է։ Գրութեանս հեղինակն՝ իր թղթին հետևեալ խօսքերով կը ցուցնէ, թէ առ խնդրող ոմն գրած է, ստուգիւ, իբրև պատասխանի հարցմանց. « Բայց դու խնդրողդ ուղիղ հաւատոյ բանի, զայս ամենայն առնալ և առաւելեալ 'ի նմա... յաղթեա հերձուածողական հնարից »։

Իսկ թէ յիշեալ Պետրոսն էր արդեօք այն խնդրողն, և թէ ով էր այն. որոշ բան մի չենք կրնար ըսել։ Թղթոց գրքի մէջ Պետրոսի ուրուն թուղթը կայ, գրեալ առ ննդակից իւր և եպիսկոպոսակից, այս մակագրութեամբ. « Հաւատարանագուռնի և խնատնեագուռնի և սիրագուռնի Էղբարի՝ ողորմելիդ Պետրոսի՝ Ցերամի խնդալ »։ Այս թուղթս իսկ առաջնոյն նիւթոց վրայ կը խօսի և քաջ կը համաձայնի անոր. բայց անոր հեղինակն ասորի եղած կը տեսնուի, և դաւանութեամբ ալ ոչ ուղղափառ. զի կը յիշէ զՏիմոթէոս իբրև իրեն նախահայր, և զՔիրս Նորա. իսկ Տիմոթէոսն այն՝ եթէ Կուզ մականուանեալ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսն է, այն ատեն Պետրոսն ալ կնափեցին կրնայ ըլլալ, որոնք կ'ապրէին 470–482 ին։ Սակայն այս կերպով շատ կը հեռանան Սահակ Բ և Սահակ Գ կաթողիկոսներու ժամանակակից ըլլալէն։

» Քրիստոսէ, և կապեալ միացեալ ընդ սատանայի։ Եւ արդ,
» Ցէր Հայր, մի՛ դժուարիր ընդ բանս գրոյդ, և զանխարդախ
» սէրդ՝ ատելութիւն վարկանիր. զի սէրն Քրիստոսի ստիպէ
» զմեզ յայսոսիկ, և կամիմք զձեզ ամբիծս լինել. և զՀաւրն Անա-
» Նիայի զլիագլխութեամբ զմատեանսն, որ ընդդէմ հերձուածո-
» զացն՝ հոգս տարեալ գրեաց[1], և դուք գրել[2] հրամայեցէք »։

1. Դիտելու ենք, որ Գրիգորի զնատեանսն յոքնակի բառը՝ երկու բան կարող է նշանակել ատ։ Ա. այլևայլ գրուածներ։ Բ. Սաուար մատեան մի, որ բաժնուած էր մի քանի մասանց կամ գրոց։ Մենք վերջին նշանակութեամբ եղած կը կարծենք Անանիայ Նարեկացւոյ՝ ընդդէմ Թոնրակեանց գրութիւնն. որովհետև թէ Մագիստրոս և թէ Գրիգոր՝ այլուր եզակի թուով կը յիշատակեն զայն։

2. «Գրել» ըսելով սուրբ վարդապետս՝ կամ ընդունել, ձանչնալ կ՚իմանայ, և կամ լաւ ևս կը խնդրէ Կաթուղիկոսարանէն, որպէս զի ինքն ալ Անանիայի օրինակին հետևելով, նման գրուածով մի հերքէ և նզովէ Թոնրակեանց աղանդը։ Այս բանիս յայտնի ապացոյց են անոր նախագրեալ սպառնական խօսքերն իսկ։